

**TÜRKİYE'NİN TÜRKÎ CUMHURİYETLER İLE DIŞ TİCARETİNİN
GELİŞİMİ: 1991-2019 DÖNEM ANALİZİ**

Furkan Bedirhan KAKRAK

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Abdullah KESKİN

Eylül, 2021

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’NİN TÜRKİ CUMHURİYETLER İLE DIŞ
TİCARETİNİN GELİŞİMİ: 1991-2019 DÖNEM ANALİZİ**

Hazırlayan

Furkan Bedirhan KAKRAK

Danışman

Prof. Dr. Abdullah KESKİN

AFYONKARAHİSAR 2021

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “**Türkiye’nin Türkî Cumhuriyetler ile Dış Ticaretinin Gelişimi: 1991-2019 Dönem Analizi**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20/08/2021

Furkan Bedirhan KAKRAK

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Furkan Bedirhan KAKRAK
	Numarası	170655108
	Anabilim Dalı	İktisat
	Programı	İktisat
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı	Türkiye'nin Türkî Cumhuriyetler İle Dış Ticaretinin Gelişimi: 1991-2019 Dönem Analizi	
Tez Savunma Sınav Tarihi	01.07.2020	
Tez Savunma Sınav Saati	14.00	

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez,Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek oy birliği – oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

TÜRKİYE’NİN TÜRKİ CUMHURİYETLER İLE DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ: 1991-2019 DÖNEM ANALİZİ

Furkan Bedirhan KAKRAK
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Eylül, 2021

Danışman: Prof. Dr. Abdullah KESKİN

Bu tezde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sonrası bağımsızlığını elde etmiş, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi Türkî Cumhuriyetlerin (Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan) Türkiye ile mevcut iktisadi ve ticari ilişkileri incelenmektedir. Bu ülkelerden özellikle Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan önemli hidrokarbon rezervlerinin bulunduğu ülkelerdir. Tarih, kültür, din ve dil konusunda ortak geçmişi bulunan Türkiye’nin bu devletlere olan yönelimi 1991-2019 dönemlerindeki ticaret hacimleri ve ticarete konu ürünler incelenmiştir. Ayrıca Türkiye’nin, bu ülkelerin toplam dış ticaret hacmindeki payı ve ekonomilerindeki yeri ve önemi ele alınmaktadır.

Uluslararası ticaretin, iktisat bilimi içerisindeki yeri teori, politika ve yaklaşımları, temel esasları ile anlatılmaktadır. Türkiye’nin Türkî Devletler ile olan iktisadi ve ticari ilişkileri bu çerçevede tahlil ve analiz edilmektedir. Asya ekonomisinin günden güne gücünü arttırması, Türkiye’nin artan kaynak ve enerji ihtiyacını giderebilmesi için Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasıyla olan ilişkilerinin daha verimli ve kaliteli ilişkilere dönüştürmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu devletlerle olan iktisadi işbirliğinin 30 yıllık bağımsızlık geçmişi düşünüldüğünde Türkiye’nin AB, Afrika ve Orta Doğu coğrafyasına olan iktisadi ilişkilerine göre daha geride takip ettiği gözlemlenmiştir. Sorunların çözümü ve ticaret kapasitesinin arttırılması için gerekli olan gümrük ve tariflere düzenleme getirilmesi, avantajlı ticaret yolları belirlenmesi ve mali yükü arttıran bürokratik engellerin kaldırılması gibi birtakım öneriler tezde mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Türkî Cumhuriyetler, Kafkasya, Orta Asya, dış ticaret, enerji, dış ticaret yoğunluk endeksi.

ABSTRACT

TURKEY WITH TURKISH STATE DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE: ANALYSIS OF THE 1991-2019 PERIOD

Furkan Bedirhan KAKRAK

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ECONOMICS**

September, 2021

Advisor: Prof. Dr. Abdullah KESKİN

In this thesis, economic and commercial relations was examined between Turkey and Turkish States (Kazakhstan, Uzbekistan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Turkmenistan) which gained independence after dissolution of Soviet Union. Among these countries, especially Turkmenistan, Kazakhstan and Azerbaijan are countries with significant hydrocarbon reserves. Turkey's orientation to these states, which shared mutual history, culture, religion, and language; as well as trade volumes and trade products in the recent past period of time were examined. Turkey's place in the economy and share in the total trade of these countries were also discussed.

The place of international trade in economics is explained with its theory, policy and approaches and its basic principles. Turkey's economic commercial approaches were analyzed in this frame. Turkey needs to develop more productive and qualified relations with and Caucasus Middle East to cover increasing demand of sources and energy, since Asian economy has been growing day by day. Considering 30 years of independence, it's observed that Turkey's economic cooperation with CIS member states is less than its economic cooperation with EU, Africa and Middle east. Solutions of problems and some suggestions for increasing the commercial volume is included in the thesis.

Keywords: Turkic Republics, Caucasus, Central Asia, foreign trade, energy.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ.....	ii
ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAY SAYFASI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
ŞİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE: ULUSLARARASI TİCARETİN TÜM BOYUTLARI

1. DIŞ TİCARET	5
2. ULUSLARARASI TİCARET TEORİLERİ.....	6
2.1. GELENEKSEL TEORİLER	6
2.1.1. Merkantilist Dış Ticaret Teorisi.....	7
2.1.2. Fizyokratların Dış Ticaret Teorileri	8
2.2. KLASİK TEORİ.....	9
2.3. YENİ DIŞ TİCARET TEORİLERİ.....	11
3. ULUSLARARASI TİCARET POLİTİKALARI	13
4. DIŞ TİCARETTE BÖLGESEL VE KÜRESEL ENTEGRASYONLAR	15

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİ CUMHURİYETLERİN EKONOMİK GÖRÜNÜMLERİ VE DIŞ TİCARET YAPILARI

1. SSCB' NİN DAĞILMA SÜRECİ VE GENEL DURUM.....	19
2. SSCB'NİN DAĞILMASI SONRASI BAĞIMSIZLIKLARINI KAZANAN.....	21
TÜRKİ CUMHURİYETLERDE GENEL DURUM.....	21
3. BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRKİ CUMHURİYETLER İLE TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GENEL DURUMU	24
3.1. TÜRKİYE'NİN TÜRKİ CUMHURİYETLERE BAKIŞI.....	25
3.2. TÜRKİ CUMHURİYETLERİN TÜRKİYE'YE BAKIŞ AÇISI.....	26
3.3. TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE ELEŞTİRİLER.....	27
4. TÜRK CUMHURİYETLERİNİN GENEL EKONOMİK DURUMU	28
4.1. AZERBAYCAN.....	28
4.1.1 Azerbaycan Ekonomisine Genel Bakış	29
4.1.2. Azerbaycan Dış Ticareti.....	35
4.1.2.1. Azerbaycan İhracatı.....	37
4.1.2.2. Azerbaycan İthalatı.....	40
4.2.1. Kazakistan Ekonomisine Genel Bakış	45
4.2.2. Kazakistan Dış Ticareti.....	48
4.2.2.1. Kazakistan İhracatı	49
4.3. KIRGIZİSTAN.....	55

4.3.1. Kırgızistan Ekonomisine Genel Bakış	55
4.3.2. Kırgızistan Dış Ticareti	63
4.3.2.1. Kırgızistan'ın İhracatı	64
4.3.2.2. Kırgızistan'ın İthalatı	66
4.4. ÖZBEKİSTAN	68
4.4.1. Özbekistan Ekonomisine Genel Bakış	70
4.4.2. Özbekistan'ın Dış Ticareti	72
4.4.2.1. Özbekistan İhracatı	73
4.4.2.2. Özbekistan İthalatı	75
4.5. TÜRKMENİSTAN	77
4.5.1. Türkmenistan Ekonomisine Genel Bakış	80
4.5.2. Türkmenistan'ın Dış Ticareti	83
4.5.2.1. Türkmenistan İhracatı	83
4.5.2.2. Türkmenistan'ın İthalatı	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN TÜRKİ CUMHURİYETLER İLE İKİLİ İLİŞKİLERİNİN İNCELENMESİ

1. TÜRKİYE'NİN AZERBAYCAN'LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ	90
1.1.1. Türkiye'nin Azerbaycan'a İhracatı	93
1.1.1. Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthalatı	94
1.2.1. Türkiye'deki Azeri Yatırımları	96
1.2.2. Azerbaycan'daki Türk Yatırımları	97
1.2.3. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler	99
1.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar	101
1.2.5. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri	102
2. TÜRKİYENİN KAZAKİSTAN'LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ	103
2.1.2. Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı	107
2.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ	109
2.2.1. Türkiye ve Kazakistan'ın Karşılıklı Yatırımları	109
2.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler	111
2.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar	113
2.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri	114
3. TÜRKİYE'NİN KIRGIZİSTAN'LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ	115
3.1. TÜRKİYE'NİN KIRGIZİSTAN'LA ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ	115
3.1.1. Türkiye'nin Kırgızistan'a İhracatı	116
3.1.2. Türkiye'nin Kırgızistan'dan İthalatı	118
3.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ	119
3.2.1. Türkiye'nin Kırgızistan'la Karşılıklı Yatırımları	119
3.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler	120
3.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar	121
3.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri	123
4. TÜRKİYE'NİN ÖZBEKİSTAN'LA ARASINDAKİ TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ	124

4.1. TÜRKİYE’NİN ÖZBEKİSTAN’LA ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	124
4.1.1. Türkiye’nin Özbekistan’a İhracatı	126
4.1.1. Türkiye’nin Özbekistan’dan İthalatı.....	127
4.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ.....	129
4.2.1. Türkiye’nin Özbekistan’la Karşılıklı Yatırımları.....	129
4.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler	129
4.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar.....	130
4.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri.....	131
4. TÜRKİYE’NİN TÜRKMENİSTAN’LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ	131
4.1. TÜRKİYE’NİN TÜRKMENİSTAN’LA ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	132
5.1.1. Türkiye’nin Türkmenistan’a İhracatı.....	134
Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.....	136
5.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ.....	136
5.2.1. Türkiye’nin Türkmenistan’la Karşılıklı Yatırımları.....	136
5.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler	137
5.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar.....	138
5.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri.....	139
6. TÜRKİYE ve TÜRKİ CUMHURİYETLER VERİLERİNİN 6 ÜLKELİ MODELLE İNCELENMESİ.....	139
6.1. DEĞERLENDİRME	139
SONUÇ	147
KAYNAKÇA.....	152

TABLolar LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. <i>Türkî Cumhuriyetlerin Bağımsızlık Öncesi Son Ekonomik Göstergeleri</i>	22
Tablo 2. <i>Türkî Cumhuriyetler 2019 Dönemi Ekonomik Göstergeleri</i>	23
Tablo 3. <i>Savaş Yılları ve Sonrasında Azerbaycan'da Makroekonomik Göstergeler</i>	30
Tablo 4. <i>Azerbaycan'ın 2008-2019 Arasındaki Temel Sosyoekonomik Göstergeleri</i> ...	31
Tablo 5. <i>Azerbaycan'ın En Yüksek İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)</i>	37
Tablo 6. <i>Azerbaycan İhracatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	38
Tablo 7. <i>Azerbaycan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)</i>	40
Tablo 8. <i>Azerbaycan İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	41
Tablo 9. <i>Kazakistan Ekonomik Göstergeler</i>	47
Tablo 10. <i>Kazakistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)</i>	49
Tablo 11. <i>Kazakistan İhracatında Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	50
Tablo 12. <i>Kazakistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)</i>	52
Tablo 13. <i>Kazakistan İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	53
Tablo 14. <i>Kırgızistan'ın Ekonomik Göstergeler (1996-2010)</i>	59
Tablo 15. <i>Kırgızistan'ın Ekonomik Göstergeleri (2014-2019)</i>	61
Tablo 16. <i>Kırgızistan'ın En yüksek İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)</i>	64
Tablo 17. <i>Kırgızistan'ın İhracatında Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	65
Tablo 18. <i>Kırgızistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)</i>	66
Tablo 19. <i>Kırgızistan'ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	67
Tablo 20. <i>Özbekistan'ın Ekonomik Göstergeleri</i>	71
Tablo 21. <i>Özbekistan En Yüksek İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon USD)</i>	73
Tablo 22. <i>Özbekistan'ın İhracatında Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	74
Tablo 23. <i>Özbekistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (milyon ABD Doları)</i>	75
Tablo 24. <i>Özbekistan'ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)</i>	76
Tablo 25. <i>Türkmenistan'ın Ekonomik Göstergeleri (2019)</i>	82
Tablo 26. <i>Türkmenistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (milyon ABD Doları)</i>	83
Tablo 27. <i>Türkmenistan'ın İhracatında Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)</i>	85
Tablo 28. <i>Türkmenistan'ın En Yüksek İthalat Yaptığı Ülkeler (milyon ABD Doları)</i> ...	86
Tablo 29. <i>Türkmenistan'ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)</i>	87
Tablo 30. <i>Türkiye-Azerbaycan Ticaretinin Karşılıklı Oranları (%)</i>	92
Tablo 31. <i>Türkiye'nin Azerbaycan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	93

Tablo 32. <i>Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	94
Tablo 33. <i>Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler</i>	99
Tablo 34. <i>Türkiye-Kazakistan Ticaretinin Karşılıklı Oranları.....</i>	105
Tablo 35. <i>Türkiye'nin Kazakistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	105
Tablo 36. <i>Türkiye'nin Kazakistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları).....</i>	107
Tablo 37. <i>Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler</i>	111
Tablo 38. <i>Türkiye'nin Kırgızistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	116
Tablo 39. <i>Türkiye'nin Kırgızistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	118
Tablo 40. <i>Türkiye-Kırgızistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler.....</i>	121
Tablo 41. <i>Türkiye-Özbekistan Ticaretinin Karşılıklı Oranları.....</i>	125
Tablo 42. <i>Türkiye'nin Özbekistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	126
Tablo 43. <i>Türkiye'nin Özbekistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	127
Tablo 44. <i>Türkiye-Özbekistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler.....</i>	129
Tablo 45. <i>Türkiye-Türkmenistan Ticaretinin Karşılıklı Oranları (1991-2019)</i>	133
Tablo 46. <i>Türkiye'nin Türkmenistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	134
Tablo 47. <i>Türkiye'nin Türkmenistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)</i>	135
Tablo 48. <i>Türkiye-Türkmenistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler</i>	137
Tablo 49. <i>Türkiye ve Türkî Cumhuriyetlerin Genel Ekonomik göstergesi</i>	141
Tablo 50. <i>Türkiye ve Türkî Cumhuriyetlerin Karşılıklı Ticareti</i>	143

ŞEKİLLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Grafik 1. <i>Manatın 1991-2019 Dönem Aralığında 1 USD Karşısındaki Değeri</i>	33
Grafik 2. <i>1995-2019 Dönem Aralığında Azerbaycan Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)</i>	36
Grafik 3. <i>Azerbaycan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	38
Grafik 4. <i>Azerbaycan'ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	39
Grafik 5. <i>Azerbaycan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	41
Grafik 6. <i>Azerbaycan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)</i>	42
Grafik 7. <i>Kazakistan Dış Ticaret Verileri</i>	48
Grafik 8. <i>Kazakistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	49
Grafik 9. <i>Kazakistan'ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	51
Grafik 10. <i>Kazakistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	53
Grafik 11. <i>Kazakistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)</i>	54
Grafik 12. <i>Kırgızistan Dış Ticaret Verileri (Milyon ABD Doları)</i>	63
Grafik 13. <i>Kırgızistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	64
Grafik 14. <i>Kırgızistan'ın En Çok İhracatını Yaptığı Ürünler (2019)</i>	65
Grafik 15. <i>Kırgızistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	66
Grafik 16. <i>Kırgızistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)</i>	68
Grafik 17. <i>Özbekistan'ın Dış Ticaret Verileri</i>	72
Grafik 18. <i>Özbekistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	73
Grafik 19. <i>Özbekistan'ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	74
Grafik 20. <i>Özbekistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	76
Grafik 21. <i>Özbekistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)</i>	77
Grafik 22. <i>Türkmenistan'ın Dış Ticaret Verileri</i>	83
Grafik 23. <i>Türkmenistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	84
Grafik 24. <i>Türkmenistan'ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	86
Grafik 25. <i>Türkmenistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)</i>	87
Grafik 26. <i>Türkmenistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)</i>	88
Grafik 27. <i>Azerbaycan'ın Türkiye'ye Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)</i>	91
Grafik 28. <i>Türkiye'nin Azerbaycan'dan En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)</i>	95
Grafik 29. <i>Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)</i>	95
Grafik 30. <i>Kazakistan'ın Türkiye'ye Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)</i>	104
Grafik 31. <i>Türkiye'nin Kazakistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	106

Grafik 32. <i>Türkiye'nin Kazakistan'dan En Çok İthal Etiği Ürünler (2019)</i>	108
Grafik 33. <i>Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)</i>	108
Grafik 34. <i>Kırgızistan'ın Türkiye ile Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)</i>	116
Grafik 35. <i>Türkiye'nin Kırgızistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	117
Grafik 36. <i>Türkiye'nin Kırgızistan'dan En Çok İthal Etiği Ürünler (2019)</i>	118
Grafik 37. <i>Türkiye ve Kırgızistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)</i>	119
Grafik 38. <i>Özbekistan'ın Türkiye ile Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)</i>	125
Grafik 39. <i>Türkiye'nin Özbekistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	127
Grafik 40. <i>Türkiye'nin Özbekistan'dan En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)</i>	128
Grafik 41. <i>Türkiye ve Özbekistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)</i>	128
Grafik 42. <i>Türkmenistan'ın Türkiye'ye Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)</i>	132
Grafik 43. <i>Türkiye'nin Türkmenistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)</i>	135
Grafik 44. <i>Türkiye'nin Türkmenistan'dan En Çok İthal Etiği Ürünler (2019)</i>	136
Grafik 45. <i>Türkiye ve Türkmenistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)</i>	136
Grafik 46. <i>Türkiye ve Türkî Cumhuriyetlerin dış ticaret verileri</i>	142
Grafik 47. <i>Türkî Cumhuriyetlerin Türkiye ile olan dış ticaret verileri (2019)</i>	144
Grafik 48. <i>Türkiye ile Türkî Cumhuriyetler Arasındaki Dış Ticaret Endeksleri (2010-2019)</i>	146

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

%: Yüzde

‰: Binde

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AÇG: Azeri- Çıralı- Güneşli Projesi

ATİB: Avrupa Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği

AZSTAT: Azerbaycan İstatistik Komitesi

BAE: Birleşik Arap Emirlikleri

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

BTC: Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı

BTM: Bişkek Ticaret Müşavirliği

YÖK: Yüksek Öğretim Kurumu

COMECON: Doğu Bloğu Ülkeleri Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (Council for Mutual Economic Assistance)

DEİK: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu

DTH: Döviz Tevdiat Hesabı

DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü

EBRD: Avrupa İmarve Kalkınma Bankası (European Bank For Reconstruction And Development)

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

IMF: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)

İGEME: İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi

KEK: Karma Ekonomik Komisyon

KİK: Kamu İhale Kurumu

KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

KTO: Konya Ticaret Odası

KUKK: Kara Ulaştırması Karma Komisyon

MB: Merkez Bankası

NATO: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)

ÖİH: Özbekistan İslami Hareketi

PETKİM: Petrokimya Holding A.Ş.

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

SOCAR: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (State Oil Company of Azerbaijan Republic)

SSC: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

STO: Söke Ticaret Odası

TANAP: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı

TİKA: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı

TPAO: Türkiye Petrolleri Anonim Ortalığı

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TÜRKPA: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries)

TÜRKSOY: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı

TÜSİAD: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği

GİRİŞ

1922 Aralık ayında Bolşeviklerin devrimiyle kurulmuş olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), kapitalist dünyaya tepki niteliğinde yeni bir düzeni doğurmuştu. Leninist ekonomik, siyasi ve toplumsal bir politika benimsemiş ve milliyetçiliği terk ederek Sovyetleştirme uygulamalarını hayata geçirmiştir. Yine de Slav ve Slav olmayan halklara karşı uygulanan farklı politikalar, Sovyet halkları arasındaki gerek ekonomik gerekse toplumsal uçurumun açılmasına neden olmuştur. 2. Dünya Savaşından sonra başlayan Soğuk Savaş dünyanın neredeyse yarısına hâkim olan Moskova merkezli sosyalist Rusya ile diğer yarısına hâkim olan kapitalist tarafın temsil ettiği ABD öncülüğündeki NATO arasında yaşanmıştır. Dünyanın farklı yerlerinde kanlı savaflara sahne olmuş, savaşı yönetenler ilk defa nükleer silahlarını meydanlara çıkarmıştır. Ancak kapitalist kanadın huzur, zenginlik ve güvenlik vaatlerini içeren propagandaları, büyük zorluklar içinde bulunan Slav olmayan Sovyet halklarının taleplerde bulunmasına neden olmuştur. Öyle ki Özellikle Türk ve Müslüman toplumun yaşadığı zor şartlar Çeçen ayaklanması ve Jeltoksan olayları gibi isyanları doğurmuştur.

Berlin’de sosyalist ve kapitalist dünyayı ortadan ikiye bölen duvar, resmî tarihe göre 13 Haziran 1960’da yıkılmıştır. Bu süreç Sovyet halklarında yeni düzene dair fikirlerin oluşmasına, SSCB’nin sorgulanmasına neden olmuştur. Entelektüel ve halkçı kesimlerce bağımsız, demokratik ve milli devlet düşünceleri halkların arasında büyük kabul görmüştür.

1986’da Gorbaçov’un göreve gelmesiyle başlayan reform hareketleri ülkenin SSCB’nin zor durumuna çare olamamış ve 1991 yılında SSCB resmî olarak dağıldığı ilan etmiştir. Birlik üyesi ülkelerde sırayla bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

Ülkeler bağımsızlıklarını sağladıkları yakın zaman sonrasında bazı siyasi ve iktisadi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Çünkü bağımsızlık için uygun altyapı oluşturulmaması ve iç siyasi meselelerin zorlukları, bağımsızlığını yen kazanmış bu devletlere büyük problem yaratmıştır. Bu ülkelerin hem içeride yaşadığı sorunlar hem dışarıda diğer devletlerle yaşadıkları toprak sorunları hem de bölgenin o dönem yaşamış olduğu karışıklıklar iktisadi, siyasi ve toplumsal bağımsızlık hazırlık sürecinde olan bu ülkelerin istikrar sürecini yavaşlatmıştır.

Terör örgütlerine karşı çok büyük mücadeleler verdiği, siyasi ve iktisadi buhranların yaşandığı ve ABD tarafından işgal edilen Irak topraklarında yaşanan istikrarsızlıkların

en büyük etkileneni olarak Türkiye de bu dönemde bağımsızlığını yakın zamanda kazanmış Türkî Cumhuriyetlere gereken desteği verememiştir. Ancak bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke olması açısından Türkiye, siyasi ve iktisadi olarak o dönemin şartları düşünüldüğünde bu devletleri her platformda savunmayı unutmamıştır.

Bu tez, SSCB sonrası BDT üyesi olan beş bağımsız Türkî Cumhuriyetin yani Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan'ın bağımsızlıklarını ilan eden 1991 ile 2019 yılları arasında Türkiye ile ticari ve iktisadi ilişkilerinin gelişim ve değişim sürecini ve ilerleyen dönemlerde gelişimin sağlanabilmesi için izlenebilecek adımları konu almaktadır.

Soydaş ülkeler üzerine çalışma yapılmış olan bu tezde, BDT üyesi Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Moldova, Rusya ve Tacikistan yer almayacaktır. Yine şuan Rus himayesinde özerk konumda olan Başkurdistan, Çavuşistan, Hakasya, Saha(Yakut), Tataristan, Tuva, Altay, Kabardino-Balkar Özerk Cumhuriyetleri incelenmeyecektir.

Yine KKTC, sadece Türkiye tarafından tanınması dolayısıyla da zorunlu bir dış ticaret politikası yürütmesi, gerek coğrafi gerekse tarihsel açıdan diğer beş devletten farklı olması ve SSCB ile tarihsel bir münasebetinin bulunmaması sebebiyle bu çalışmada yer almayacaktır.

Gerek yurtiçindeki gerekse yurtdışındaki üniversite ve araştırma platformlarında Türkî Cumhuriyetlerin iktisadi yakısı konusunda yapılan inceleme ve çalışmalar yeterli düzeyde değildir. Bu alandaki çalışmaların üzerinde pek durulmamıştır. Bağımsızlıkları uzun zaman önce kazanılmış olmasına rağmen iktisadi, hukuki, toplumsal, kültürel konularında yeterli miktarda çalışılmamıştır. Özellikle lisansüstü çalışmalar daha çok iki ülkeli (Türkiye-Kazakistan, Türkiye-Özbekistan) incelenmiş ya da ürün bazında (petrol, doğal gaz, altın vs.) olmuştur. Uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi dallarında bu konuda yapılan çalışmalar daha çok siyasi ilişkiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ekonomik çalışmalar genelde sivil toplum kuruluşları ve kamu kuruluşlarının destekleriyle ilerleyebilmiştir.

Avrupa, Güney Amerika, Afrika, Arap yarımadasında ve diğer coğrafyalarda tarihsel ve kültürel olarak yakın devletlerin gerek ticaret gerekse ekonomik anlamda birbirleriyle olan ilişkilerinin gözden kaçmayacağı açıktır. Bugün Slav toplumların en büyük ticaret ortakları Rusya'dır. Yine Avrupa'da Fransa, Almanya ve İtalya ağırlıklı bir ortaklık mevcuttur. Ancak geçiş ekonomilerinde bu durum tam olarak böyle değildir.

Bu durum bu konunun tercih edilme amacını ifade etmektedir. Kardeş ve soydaş ülkeler arasındaki ticaretin mevcut durumu ve arttırılmasının yöntemleri araştırılmıştır.

Doğu Balkan topraklarından başlayıp Çin sınırına kadar uzanan bu geniş coğrafyanın altı bağımsız ülkesi arasındaki ticaret rakamsal olarak bir gelişme gösterse de potansiyel olarak çok zayıftır. Özellikle Türkiye'nin vasıflı insan potansiyeli, sektörel tecrübesi, sermaye gücü ve dünya politikasındaki konumu düşünüldüğünde ortak kültür ve soydaşlık bağı olan Türkî Cumhuriyetlerin tüm ihtiyaç duyduğu alanlarda yardım ve ortaklık edebilecek durumda olduğu görülmektedir.

Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın sınırlarını paylaştığı Hazar havzası 1970'li yıllardan bu zamana kadar dünyanın en önemli coğrafyaları arasına girmiştir. Bağımsızlıklarının hemen sonrasında itibaren önemli doğalgaz ve petrol firmaları bu ülkelere yatırım için sıraya girmişlerdir. Hidrokarbonun nasıl çıkarılacağı, kim tarafından rafine edileceği, hangi ülkeler üzerinden boru hatlarıyla nakledileceği ve kime satılacağı hususları dünya politiğinin önemli ayrıntılarıdır. Bu ayrıntılar, dünya güçlerinin gözünü bu coğrafyaya çevirmesine neden olmuştur. Bu bağlamda politik ve ekonomik bakımdan güçlü ülkeler enerji pastasından hak edilen payı almak için sıraya geçmişlerdir. Emperyalist güçlerin merkezi haline gelmiş bu coğrafyada ABD, Avrupa, Rusya, Çin gibi güçlerin bölgede hakimiyet sağlaması Türkiye'nin bölgesel gücünü zayıflatacaktır. Türkiye burada emperyalist bir güç olarak değil, birlik ruhu gözeterek kazan-kazan anlayışıyla bulunmaktadır. Ancak istenilen ve tahmin edilen seviyenin çok gerisinde bir mevcudun sergilenmesi birlik ruhunun, bölgenin tek sesi olmasına engel olmuştur.

Bölge sadece enerji anlamında değil; tekstil, sanayi, maden, tarım ve hayvancılık gibi alanlarda da çok önemli bir paya sahiptir. Türkiye'nin piyasa serbestleşmesinin daha erken bir tarihe dayanması ve modern ilişkiler konusunda daha tecrübeli olması göz önünde bulundurulduğunda bu ülkelere yapılacak yatırımların önemli bir pazar payı kazanma gücü vereceğini de bize göstermektedir. Türkiye, hali hazırda yatırım yönünü Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'a yoğunlaştırmıştır ancak diğer Türk Cumhuriyetlere yapılan yatırımlar ve dış ticaret potansiyeli umut vaat etmektedir. Dolayısıyla Özbekistan'a ve Kırgızistan'a yapılacak yatırımlar ve ortaklıklar muhtemeldir.

Bu yarış Türkiye'nin bölgede tek başına olmadığını göstermektedir. Batıda ABD, Almanya ve Fransa; kuzeyde Rusya; güneyde İran, Malezya, G. Kore, Hindistan ve doğuda Çin ve Japonya bölgenin pastasından pay alma yarışı içine girmiş ve önemli oranda paydaş olan ülkeler olmuşlardır.

Bu bağlamda Türkiye'nin Kafkas ve Orta Asya coğrafyasıyla olan ticareti Türkiye'nin yakın gelecekteki iktisadi hedeflerine ulaşması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Tezin birinci bölümünde, dış ticaretin temel ve teorik kavramlarının açıklaması yapılmıştır. Dış ticareti oluşturan unsurlar; uluslararası ticaretin teorik boyutları, ticaret teorileri, ticaret politikaları ve bölgesel-küresel entegrasyonlar alt unsurlarıyla beraber incelenmiştir.

İkinci bölümde Türkî Cumhuriyetlerin tarihsel hareketleri, 69 yıllık SSCB dönemindeki iktisadi durumlar ve 1991 yılından günümüze kadar olan iktisadi verilerinin incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Türkî Cumhuriyetlerin dış ticaretleri bağlamında ticaret ortakları ve ticarete ürün konular, yıldan yıla değişimleri ve bu değişimin altında yatan nedenler incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Türkiye'nin, 5 ülke ile ikili ticaretleri incelenmiştir. Yıldan yıla değişiminin incelendiği bu bölümde, ticaret hacminin artırılması, hukuksal düzenlemeler, yatırımların içerikleri, karşılaşılan sorunlar ve işbirliğinin artırılabilirliği üzerine çalışmalar yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE: ULUSLARARASI TİCARETİN TÜM BOYUTLARI

Çalışmanın bu kısmında ülkelerin, ulusların ve toplulukların dış ticaret yapma nedenlerini incelerken, dış ticaretin teorileri, politikaları ve ekonomik entegrasyon türleri hakkında genel anlamda bilgi verilmektedir. Türkiye'nin Türki Cumhuriyetler ile olan dış ticaretinin, hangi iktisadi teorik alt yapıya dayandırıldığına işaret edilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın temelini oluşturan literatür genel manada ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. DIŞ TİCARET

Ülkelerin kendi ihtiyaçlarının tamamını karşılayabilmeleri mümkün değildir. Çünkü ihtiyaç duyulan kaynakların tamamına sahip olunması mümkün değildir. Bunun yanında ülke kaynaklarının ihtiyaç fazlasının israf edilmesi akıllıca bir davranış olmadığından, ülkeler ihtiyaç duyduklarından daha fazla miktarda ellerinde bulundurdukları hammadde ve kaynakları ticaret yoluyla diğer ülkelere satın alırken, kendi ellerinde bulunan ihtiyaç fazlası kaynakları da yine ticaret yoluyla satarlar. İşte bu işlem uluslararası ticaretin temelini oluşturmaktadır. Ülkelerin ticaret yapmasının nedenleri arasında arz ve talep arasındaki dengesizlikler ki bunu açmak gerekirse, doğal kaynakların ülkeden ülkeye değişen dengesiz dağılımı, yetişmiş insan gücü, teknik-teknolojik gelişmişlik düzeyi ve coğrafi şartlar olarak sıralanabilir. Yine ticaretin nedenleri olarak fiyatlardaki, mallardaki ve tüketici zevk ve tercihlerindeki farklılıklar gösterilebilir (Çelik, 2008: 41).

Ülkelerin kendi aralarında yaptıkları dış ticaretin kapsamı ihracat ve ithalattır. İhracat kalkınma için gerekli olan ve ülke borçlarının ödenmesinde gerekli olan döviz sağlayacaktır. İthalat ise yine ülke kalkınmasında gerekli olan hammadde, ara mal ve yatırım mallarının temin edilmesine imkân sağlayacaktır (Arslan, 2014: 1).

Ticarete konu olan ürünlerdeki farklılıklar ve benzerlikler ticaretin nasıl yapılması gerektiği konusunda bilimsel gerçeklikleri ve teorileri zorunlu hale getirmiştir. Çünkü dış ticaret içerik olarak karmaşık bir yapıya sahiptir. Ülkeler arasındaki ticaretin neden yapılması gerektiği, ne gibi faydalar sağlayacağı ve fiyatların nasıl belirleneceği gibi temel sorulara cevap verilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu soruların cevabını verecek teoriler ortaya atılmıştır.

Bu teorilerin yani Uluslararası Ticaret Teorilerinin cevap bulmakla yükümlü olduğu 3 ana unsur vardır:

-Ülkeleri dış ticarete iten zorunluluklar ve nedenler nelerdir, yani kapalı ekonomiye sahip bir ülkeye göre, uluslararası ticaret yapan ülkelerin ne gibi artıları vardır?

-Ülkelerin ithal veya ihraç edeceği mallar hangileridir ve neye göre belirlenir?

-Ülkelerin dış ticaret hadleri nasıl oluşur. Yani ihracata konu malları fiyatları ile ithalata konu malların fiyatları arasındaki oran nasıl oluşur (Seyidoğlu, 2017:13)?

2. ULUSLARARASI TİCARET TEORİLERİ

Dış ticaret teorilerin gelişim süreci iktisadi düşüncenin zamanla meydana gelen evrimi ve dönüşümü ile doğrudan ilgilidir. Yani insanlığın toplumsal, sosyal, teknolojik, kültürel ve ekonomik dönüşümleri, iktisadi düşüncüyü de aynı yönde değiştirmiştir, şekillendirmiştir. Bu iktisadi düşünce değişimini aşağıda incelemek mümkündür.

Modern manada iktisadi düşüncenin ortaya çıktığı kıta Avrupa'sı pek çok küçük devletçik ve derebeylerin kontrolündeki bir siyasi yapıya sahipti. Ancak bu yapının zamanla değişmesi, büyük ve merkeziyetçi devletlerin kurulmasıyla ve yine bilimsel çalışmaların genişlemesiyle uluslararası ticaret çalışmaları üzerine de büyük yenilikler getirdi (Öztürk, 2006: 19).

XVI. asırdan itibaren ülkeler arası ticaretin ne yapıldığına ilişkin sorulara pek çok yanıt getirilmeye çalışıldı. Uluslararası ticaretin neden yapıldığı, taraflara ne gibi faydalar sağladığı ve farklı ülkelerdeki fiyat farklılıklarının hangi sebepten meydana geldiği soruları üzerine pek çok teori geliştirildi (Takım, 2010: 1-16).

Bu teoriler geliştirilirken içinde bulunulan ekonomik şartlar göz önünde bulundurulmuştur. Bu şartlar çerçevesinde de ekonomik ihtiyaçlar ve çıkmazlar teorilerin iskeletini oluşturmuştur. Çalışmada bu teoriler:

-Geleneksel Teoriler

-Klasik Dış Ticaret Teorileri

-Yeni Dış Ticaret Modelleri olarak ve başlıklar halinde incelenecektir.

2.1. GELENEKSEL TEORİLER

Geleneksel teoriler iki başlık altında incelenmiştir.

2.1.1. Merkantilist Dış Ticaret Teorisi

Ortaçağ Avrupa ve dünyasında ticaret ve tarıma hakim olan derebeyler bulunmaktaydı. Derebeylerin etkisini kırmak isteyen hükümdarlar, tarımsal üretimi ellerinde bulunduran bu kişilere karşı ekonomik güç olma yolunu aramışlardır. Bu arayış içindeyken de tarımsal üretimden daha fazla girdi elde edebileceği sistemler geliştirmek istemişlerdir. Doğunun şaşalı yaşantı ve değerli madenleri Avrupa için bir hedef haline gelmiştir. Haçlı seferlerinin başarısızlığa uğraması, Avrupalı kralların Kristof Kolomb, de Gama, Balboa gibi kâşifleri desteklemek zorunda bırakmıştır. Sonuç olarak da yeni yerler keşfedilmiş, yeni sömürge kolonileri kurulmuş ve altın, kıymetli madenler bu keşifler yoluyla Avrupa'ya taşınmıştır. Avrupa'ya giren zenginlik, ekonomik hayat üzerinde köklü değişiklikler yapmıştır (Kumbaracıbaşı, 1972:768-769).

Dış ticaretle alakalı teorik çalışmalar yapan ilk görüş merkantilist görüştür. Kelime olarak "ticaret sistemi" anlamına gelen merkantilizmin isim babası Adam Smith'dir. XVI. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da etkisini sürdürmüş dış ticaret teorisidir. Gerçekte merkantilist bir okulun varlığından söz edilemez. Sadece devlet müdahalesine karşı olan görüşlerin, devlet müdahalesi taraftarlarına verdikleri isimdir (Bocutoğlu, 2012: 18).

Merkantilist teorinin özellikleri şu şekildedir:

- Zenginliğin kaynağı altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerdir. Bir ülke ne kadar çok altın ve kıymetli madene sahipse o kadar zengin görülmüştür. Altın ve gümüşün bir ölçü olarak kabul edilmesinde farklı nedenler vardır:
- Altın ve gümüş değer hususunda kıymet korumada istikrarlı maddeler olarak görülmüştür.
- İspanya, Portekiz ve Hollanda gibi ülkelerin coğrafi keşifler ve koloniler yoluyla elde ettikleri altın ve gümüş bu ülkelerdeki refahı arttırmıştır. Bu yüzden diğer ülkeler, onların izinden gitmek istemiştir.
- XV. yüzyıl merkezi devletlerin kurulduğu bir dönemdir. Bu dönemde artan kamu ihtiyaçlarının artması, memur ve işçilere yapılacak ödemeler için altın, bir kaynak olarak görülmüştür.
- Reform hareketleriyle beraber, kilise ekonomik hayattaki baskıcı gücünü kaybetmiş, dolayısıyla dini temellere dayalı ekonomi politikaları geçersiz sayılmıştır.

- Güçlü ve merkezi devlet yapıları olmazsa olmaz görülmiştir. Feodal beyler ile mücadele eden hükümetler, güçlü askeri ve ekonomik yapılara ihtiyaç duymuştur. Feodalitenin yıkılması da bu sayede olmuştur. Sonraki dönemlerde sömürgeler elde edilmesi ve elde edilen sömürgelerin korunması yine tüccarların denizaşırı ticaretlerinde ihtiyaç duydukları güvenlik, güçlü bir ordu ve donanmayı zorunlu hale getirmiştir.
- Devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiği konusunda çalışmalar yapmışlardır. Devlet ekonomide ihracatı teşvik eden, ithalatı cezalandıran bir role sahip olmuştur. Devlet sadece mamul mal olarak satılıp getiri sağlayabileceği hammaddelerin ithalatını uygun görmüştür. Hammaddelerin bedellerinin ödenmesinin bir kısmının mamul mal olarak yapılması gerektiğini savunmuştur.
- Dünya servetinin sabit olduğunu, dolayısıyla bir ülkenin zenginleşmesinin tek çaresinin diğer bir ülkenin fakirleşmesi olduğunu savunmuştur.
- Merkantilistler dış ticaret bilançosunun daima aktif olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu sayede serveti (altın ve gümüş) arttırmak istemiştir. Ülkeye ticaret sonrasında giren altın daima çıkan altından fazla olmalıdır. Bu sayede milli serveti artmaktadır. Ancak pek çok merkantilist iktisatçı parayı bir milli servet ölçüsü olarak değil ticaret için bir araç olarak görmüştür.
- Üretimin artması gerektiğini savunmuşlardır. Bir ülkenin kendi ihtiyacından fazla mal üretmesi, fazla üretilen malın ihracat ile satılmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla ihracata teşvik söz konusu olacaktır.
- Ticaretin gelişmesi için para arzı artırılmalıdır. Fazla para, ticareti kolaylaştıracaktır ve geliştirecektir (Çiçek ve Çiftçi, 2019:58-67).

2.1.2. Fizyokratların Dış Ticaret Teorileri

Ekonomiyi bir bilim olarak inceleyen ilk görüş fizyokrasidir. Fizyokrasi tabiat kudreti anlamına gelmektedir. Kısır olmayan tek sektörün tarım sektörü olduğunu savunmuşlardır. Bu yüzden sadece tarımsal faaliyetlere büyük önem vermişlerdir. Sadece tarım alanında değil ticaret ve endüstri gibi alanlarda da merkantilistlerin baskıcı devlet müdahalelerine karşı çıkmışlardır.

Fizyokrat görüşün ortaya çıkışı da merkantilistlerin imalat sanayi ve ticarete büyük önem veren düşünceleri yüzünden, tarımı destekleyen ekonomistler tarafından bir

refleks olarak ortaya çıkmıştır. Kendilerinden önceki döneme kadar tarım sürekli ikinci planda kalmıştır. Fیزیokratlar bu düşünceyi değiştirmek istemiştir. Tarım dışındaki tüm sektörler verimsiz olarak tanımlanmıştır. Devlet müdahalesini hatta herhangi bir ticaret politikasını reddetmiştir. Öyle ki “en iyi devlet politikası hiçbir devlet politikasının olmamasıdır “şeklinde görüş belirtmişlerdir. Verginin sadece tarımdan alınması gerektiğini savunmuştur (Çiçek ve Çiftçi, 2019: 58-67).

Fیزیokratların görüşleri, merkantilist politikaya tepki olarak ortaya çıkmıştır. Merkantilist devletçi politika, liberal düşüncedeki fیزیokratları harekete geçirmiştir. Merkantilistlerin tarımı ikinci hatta üçüncü plana atması, ortaya çıkan burjuvazinin sınıfsal eşitsizliği körüklemesi, bazı fیزیokratları rahatsız etmiştir. Merkantilist görüşe sahip ekonomist ve idarecilerin mücadele ettikleri feodal beyler yerine bir burjuva sınıfı oluşmuştur. Hatta hükümetler bu sınıfı kendi politikalarıyla besleyip büyötmüştür. Fیزیokrat görüş içerisindeki liberal düşünce bu zamandan sonra sistemleşerek yeni bir boyut kazanmıştır. Klasik iktisadi düşüncenin temelleri bu zamanda atılmıştır.

2.2. KLASİK TEORİ

Uluslararası dış ticaret teorisi, aynı zamanda Klasik iktisadın da kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith tarafından, "Ulusların Zenginliği" isimli çalışmasına dayanmaktadır (Yüksel ve Saridoğan, 2011: 201).

Smith, "kişiler karar verme aşamalarında kendi faydalarını maksimum seviyede tutarlar ve bu olay aynı zamanda toplumsal faydanın da en üst seviyede olmasını sağlar" görüşünü savunmuştur. Bundan anlaşılacağı üzere, devletin herhangi bir müdahalesinin olmadığı bir ortamda serbestleşen karar alıcılar özel teşebbüs ve de mal edinme hakları ile kârını ve faydasını maksimize etme gayretinde olacaktır. Sürecin tümünde fiyat mekanizması ve rekabet sistem dengesini sağlamak üzere varlığını sürdürecektir (Kazgan, 1974).

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda "Mutlak Üstünlükler Teorisi", Adam Smith tarafından sistemli bir görüş haline getirilmiştir. Mutlak Üstünlükler Teorisine göre, bir ülkenin A malının üretmek meydana getireceği maliyet, A malını dış ticaret yoluyla satın alınmasından kaynaklanan maliyetten fazla ise, ülke A malının kendi ülkesinde üretilmesinden kazanç sağlayamayacaktır. Yine teori, ülkelerin mutlak olarak düşük maliyetle ürettikleri mallarda uzmanlaşması gerektiğini ve maliyetin

yüksek olduğu mallarda ise ithalatın yapılması gerektiğini savunmaktadır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201).

Adam Smith'in bu teorisi, bir ülkenin, birden çok malın üretiminde mutlak üstünlüğe sahip olması durumunda yani çok daha düşük maliyetle üretmeleri durumunda, dış ticareti nasıl gerçekleştireceğini açıklamada yetersiz kalmıştır. Bu aşamada David Ricardo tarafından "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi" geliştirilmiştir. Bu görüş, uluslararası ticaretteorisinin gerçek manada yapı taşını meydana getirdiği kabul edilmektedir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 202).

Ricardo, dış ticareti sadece mutlak üstünlükler teorisi ile açıklamaya çalışmayı, konuyu dar bir pencereden incelemek olarak yorumlamıştır. X ülkesi, Y ülkesine göre tüm mallarda mutlak olarak daha üstün olduğu durumlarda dahi, karşılaştırmalı olarak üstünlüğünün bulunduğu mallarda uzmanlaşırken, yine karşılaştırmalı olarak daha az üstünlüğünün olduğu malları ithal edebilir ve refah seviyesini arttırabilir. Bu durumun şartı, uluslararası fiyat oranının, yurt içi değişim fiyat oranlarından farklı olmasıdır (Bayraktutan, 2003: 177).

Ricardo, maliyeti meydana getiren unsurun emek faktörü olduğunu düşünmüştür. Emek; ülke içerisinde tam hareketli, ülkeler arasında ise tam hareketsiz, homojen bir faktördür. Bununla birlikte Klasik iktisatçılar doğal kaynak ve sermaye faktörlerini de değerlendirmişler ancak doğal kaynağı, doğanın bir hediyesi; sermayeyi ise emeğin biriktirilmiş biçimi olarak algılamışlar ve çalışmalarını bu yönde yapmışlardır. (Arslan, 2014: 14). Milli, dış ticaretle alakalı olarak yapılan çalışmaların sadece arz yönünü kapsadığını ve talep yönünün eksik kaldığını düşünmüşlerdir. Sonrasında Neoklasiklerce geliştirilecek olan talep yönlü dış ticaret çalışması olan karşılıklı talep kanununu ortaya koymuşlardır. Yine dış ticaretteki değişim ve gelişimlerin teknolojik gelişmeleri de etkileyeceğini belirtmişlerdir (Bayraktutan, 2003: 178).

Klasik teoriye yapılan eleştiriler arasında, karşılaştırmalı üstünlüklerin emekteki verimlilik farklılıklarından kaynaklanmasına rağmen, emek verimliliklerinde bu farklılıkların nereden kaynaklandığı üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 202).

Klasik teorisyenler dış ticareti açıklarken, emek dışındaki kaynakları ikinci plana atmışlardır. Karşılaştırmalı üstünlüklerin bu eksikliğini Hecksher ve Ohlin'in çalışması

olan "Faktör Donatımı Teorisi" gidirmiştir. Bu teori, X ülkesinin, A malının üretimi için sahip olduğu faktör donatımının, maliyet üstünlüğünü belirleyecek esas unsur olduğunu açıklamıştır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 202).

Faktör donatımına göre, ülke hangi üretim faktöründe daha üstünse, o faktörün yoğun kullanılarak üretildiği mallarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Dolayısıyla bu durum maliyetlerin düşmesi anlamına gelir. Bu teoriye göre ülkeler, üretiminde düşük maliyetin olduğu mallarda uzmanlaşmalıdır. Yine faktör donatımı ülkelerin sahip olduğu faktör miktarının hesaplanmasında sermaye ve emek faktörlerini esas almışlardır. Bu teoride ülkeler sermaye zengin- emek zengin ülke olarak ayrışırken, mallar sermaye yoğun mallar-emek yoğun mallar olarak ayrışmaktadır. Ülkelerin ayrışması faktör donatımları şeklinde iken malların ayrışması faktör yoğunlukları şeklinde olmuştur (Bayraktutan, 2003: 178).

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan bilgi ve teknolojik değişimler, mevcut dış ticaret teorileri üzerinden herhangi bir açıklama yapmayı imkânsız hale getirmiştir. Bu da dış ticaretin baştan sona yeniden gözden geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Mevcut şartların, yeni teoriler ile açıklamaya çalışılması ise kaçınılmaz olmuştur.

Günümüz şartları düşünüldüğünde uluslararası ticaretin içinde olan yüzlerce ülke ve milyarlarca ürün göz önünde bulundurulduğunda dış ticareti açıklamada kullanılan klasik yöntemlerin yetersiz kaldığı görülmektedir. Tüm bunlar klasik teorinin eksiklerini tamamlamak ve yeni ihtiyaçları açıklamak için modern teoriler geliştirmiştir. Bu modele verilen isimler yeni, alternatif ve modern dış ticaret teorileri olarak farklı kaynaklarda yer almaktadır. Karmaşıklaşan günümüz dış ticareti bu yeni modellerle yeni açıklamalar kazanmıştır.

2.3. YENİ DİŞ TİCARET TEORİLERİ

Yeni dış ticaret teorisi, ülkelerin talep benzerlikleri, teknolojik gelişim düzeyleri, dışsal ölçekler ve eksik rekabet kaynaklı geliştirildiği söylenebilir (Ünsal, 2005: 211).

Yeni teoride ilk olarak Irving Kravis, 1956'da "Varlık Teorisi"ni geliştirmiştir. Kravis'e göre uluslararası ticaretin asıl nedeni, mal ya da hizmetin piyasada bulunmamasıdır. Bu mal ve hizmetin de piyasa içerisinde bulunmaması ise ülkelerin sahip oldukları üretim faktörleriyle alakalıdır. Yani mal ve hizmeti ithalata konu eden

unsur, o mal ya da hizmetin ol ülkenin iktisadi sınırları içerisinde bulunmaması iken, ihracata konu eden unsur ise ihtiyaçtan fazla üretilen mallardır (Çelik, 2008:141).

Dolayısıyla ülkeler arasındaki kaynak, emek, sermaye, bilgi ve teknoloji, girişimci gibi faktörlerden doğan farklılıklar, ülkelerin arz ve talebe konu olan ürünlerde farklılaşmasına neden olur. Bundan dolayı ülkeler sahip oldukları ürünlerdeki eksiklikleri ve fazlalıkları ticaret yoluyla gidermeye çalışır.

M.U. Posner tarafından 1961 yılında geliştirilen “Teknoloji Açığı Teorisi”, diğer bir yeni teoridir. Bu teoriye göre sanayisi gelişmiş ülkeler arasındaki dış ticaretin nedeni, yeni ürün ve üretim yöntemleridir. Bu teori temelde, meydana getirilen yenilik ve yeniliğin taklit edilmesi üzerine kurulmuştur (Arslan, 2014: 17). Dolayısıyla yeni bir yöntem ya da buluş geliştiren ülke, X malı ya da hizmetinin üretiminde bu yeniliği kullandığında, ortaya çıkacak ürünün ilk ihracatçısı ülke ise, bu yeniliği elinde bulunduramayan diğer tüm ülkeler X malı için ithalatçı olacaklardır. Fakat söz konusu yenilik, bu yeniliğin mucidi olmayan diğer ülkeler tarafından taklit edilir. Zamanla bu yenilikçi üretim, üretim faktörü maliyetin daha düşük olduğu ülkelere kayar. Öyle ki yeniliği gerçekleştirdiği ülkeler dahi, X malını daha ucuz maliyetlerle üreten ülkelere ithal eden konuma bile gelebilir. Burada önemli olan husus, yeni teknolojinin diğer ülkelere karşı korunması ve ihracat tekelinin sağlanmasıdır. Bu koruma içinde çeşitli AR-GE çalışmaları yapılmalı, yeni teknolojiler tetiklenmeli ve avantajın korunması için çalışmalar yapılmalıdır.

Diğer bir yeni dış ticaret teorisi de 1966 yılında Raymond Vernon tarafından ortaya atılan “Ürün Devreleri Modeli”dir. Bu teori dış ticaret ile teknoloji ilişkisi üzerinde durmuştur. Yine Vernon, ürünlerin 3 dönemden oluşan bir yaşam döngüsüne sahip olduğunu belirtmiştir. Bu döngü, yeni ürün dönemi, olgunlaşma dönemi ve standartlaşma dönemidir. Ekonomik ve sanayi kalkınmasını tamamlamış ülkeler, üretimleri standartlaşmamış ürünlerde uzmanlaşırken, gelişmesini sürdüren ülkeler, standartlaşmış mal ve hizmet üretiminde uzmanlık kazanırlar (Ünsal, 2005, 409). Anlaşılacağı üzere, yeniliğe konu olan ürünün üretimi, gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkeden, gelişimini sürdüren ülkeye kayar.

Leontief, Keessing, Kenen, Kravis ve bazı iktisatçıların ortaya attığı dördüncü yeni dış ticaret teorisi de “Nitelikli İşgücü Teorisi”dir. Bu görüşe göre iş gücündeki verimlilik dış ticareti belirleyen asıl unsurdur. Ülkeler eğitime yaptıkları yatırımlarla iş

gücündeki verimliliği arttırarak, diğer ülkelere göre dış ticarete önde olurlar. Dolayısıyla bu ülkeler nitelikli iş gücünü sermaye ile birleştirerek fark yaratırlar (Karluk, 2003:224).

Burenstam Linder beşinci teori olarak “Gelir ve Tercihlerdeki Benzerlikler Teorisi”ni ortaya atmıştır. Linder’ a göre dış ticaret, farklı ülkelerde yaşayan insanların birbirine benzeyen tercih ve gelir düzeyleriyle açıklanmaktadır (Çelik ve Ark, 2010: 14).

Bir diğer görüş ise “Ölçek Ekonomileri Teorisi”dir. Bu teoriye göre ölçek ekonomilerinde üretimin artması maliyetleri azaltacaktır. Yani üretimin ortalama maliyetleri, üretimin hacmine ve ölçeğine bağlı olacaktır. Tüketimde bulunan kişi sayısı ve gelir olarak daha geniş bir iç piyasanın olduğu ülkeler, ölçek ekonomisinin avantajıyla üretim hacmini arttırarak maliyetlerini azaltırlar. Düşük maliyetle ürettikleri malları ihraç ederler ve ihtiyaç olunan diğer mallar ithal edilir (Arslan, 2014: 33).

Bir konuya değinmek gerekirse, firmaların kendi imkân ve gayretleri ile ölçeklerini arttırarak maliyetlerini azaltmasına içsel ölçekli, endüstrinin genişlemesi sonucu firmanın da maliyetlerinde meydana gelen azalma dışsal ölçekli ekonomileri meydana getirir. Bu sayede maliyet avantajı elde eden ülkeler, diğer ülkelerle rekabet edebilir konuma gelirler. Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, iç pazar şartları daha dar olan ülkeler, dış ticareti kullanarak ölçek ekonomilerinden yararlanabilirler.

Son teori olarak “Monopollü Rekabet Teorisinden” bahsedilecek olursa; bir firmanın ürettiği ürünü, reklam ve tanıtımlarla, tüketicinin zevk ve tercihlerine hitap ederek yine ihtiyacına cevap verecek bir diğer firmanın benzer ürününden farklı olduğuna inandırarak monopol gücü kurmayı ifade eder. Bu teori aynı zamanda bir malın bir ülke için hem ithalata hem de ihracata neden ve nasıl konu olabileceğini açıklar (Çelik, 2008: 153).

3. ULUSLARARASI TİCARET POLİTİKALARI

Ülkeler dış ticaret üzerinden sağladıkları faydayı göz önünde bulundurarak ihracatı arttırıcı, ithalatı azaltıcı önlemler alma gayreti içerisine girmişlerdir. Bunu sağlamak için kullanılacak yöntemlere ise “dış ticaret politikaları” denilmektedir. Devletlerin dış ticarete müdahale etmesinin amaçları şu şekildedir (Çelik, 2008: 192):

-Yerli üreticiyi dış rekabetten korumak

- Dış ödeme dengesini sağlamaya çalışmak
- İktisadi olarak kalkınma ve büyüme gerçekleştirmek
- İç piyasada oluşan tekellerin kırılması sağlamak
- Tam istihdam düzeyine ulaşmak
- Yüksek enflasyonu önlenmek
- Gelir adaletsizliğinin giderilmesi için gerekli hukuki altyapıyı oluşturmak
- Küreselleşen ticarete katılmak
- Gelir elde etme düşüncesini toplumun her kesimine yaymak
- Dünya ticaretinde avantaj sağlama düşüncesini bir iktisat politikası haline getirmek
- Ülkelerin kendi kendilerine yetmelerini sağlayacak politikalar üretmek
- Sosyal, siyasi, sağlık ve askeri nedenler.

Tüm bu sebeplerden dolayı ülkeler farklı politikalara yönelirler. İzlenecek politikalar ise şu şekildedir:

- Gümrük tarifeleri (spesifik, ad-valorem)
- Tarife dışı engeller
- İthalata konulan kotalar
- İhracat için sübvansiyonların verilmesi
- İthalata konulan kota ve sınırlandırmalar
- İhracatın politika gereği kısılması
- Üretimler için yerel katkının zorunlu hale getirilmesi
- İhracatın kredi ile sübvansiyon edilmesi
- Ulusal tedarik
- Siyasi ve bürokratik engellemeler

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkeler bu korumacı politikaların meydana getirdikleri olumsuzlukları giderebilmek için küresel bir serbestleşme yoluna gitmişlerdir. Teknoloji ve lojistik imkânlarının zamanla artmasıyla ülkeler, entegrasyon

adımlarını hızlandırmış ve ticaretin kolaylaştırılması adına bölgesel ve evrensel birlik olma yoluna gitmişlerdir.

4. DIŞ TİCARETTE BÖLGESEL VE KÜRESEL ENTEGRASYONLAR

Uluslararası ticaret yüzlerce hatta binlerce yıldır varlığını sürdürdüğü halde ancak 19.yüzyılın ortalarından itibaren daha küresel ve teorik bir hal almıştır. Buna sebep olarak da dış ticaretin bir inceleme konusu olarak ele alınması ve gelişen teknoloji, iletişim, lojistik ve üretim şartları ile birlikte bilimselliğin zorunlu hale gelmesi gösterilebilir (Tümertekin ve Özgüç, 1999: 34).

Dolayısıyla ülkeler arası ticaret ile birlikte küreselleşme sağlanmış, mesafeler kısalmış, sınırlar kalkmış, yeni pazarlar ortaya çıkmış, piyasa yeni aktörler meydana getirmiş ve tüm bunlarla beraber yeni kural ve ilkeler oluşmuştur (Tümertekin ve Özgüç, 1999: 37).

Küreselleşme ile beraber ülkelerin birbirleri arasındaki ekonomik, siyasi ve toplumsal etkileşim ve iletişim gelişmiştir. İdeolojik sebeplerden doğan ayrılıkların giderilmesi, sosyal, kültürel, dini farklılıkların anlayış ve iletişim ile beraber, nasıl küresel bir zenginleşme çabası haline getirilebileceği üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere küreselleşme, emek, sermaye ve teknolojinin uluslararası nitelik kazanma işi şeklinde yorumlanabilir (Karluk, 2003: 224).

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dünya ekonomisinin durumu, 1970 sonrasında tüm dünyayı etkisi altına alan krizler, küreselleşmenin kontrolsüz ve dengesiz bir şekilde yapıldığını göstermiştir.

Küreselleşme her ne kadar ülkelerin ekonomik büyümeleri açısından önem arz etse de bu küreselleşme akımına uymayan ya da uyamayan ülkeler için ve de sonrasında bu ülkelerin dünya ticaret sistemine etkileri açısından olumsuz sonuçlar meydana getirebilmektedir. Tüm bu küreselleşme eğilimleri, bölgeselleşme eğilimlerinin önüne geçememektedir (Arslan, 2014: 33).

Günümüzde dış ticaretin küreselleşmesi ve serbestleşmesi yaşanırken aynı zamanda hem bölgeselleşme hem bölgesel ve ticari iş birlikleri hem de bütünleşmeler yaşanmaktadır. Öyle ki ülkeler serbestleşmenin meydana getirdiği olumsuzlukları giderebilmek için bölgesel hatta ikili ticaret anlaşmaları yapmaktadırlar. Bu ticaretin

kapasitesi ise dünya ticaretinin yaklaşık yarısına denk gelmektedir (Emsen ve Ark, 2011: 193).

Ekonomik bütünleşme tarihsel süreçte basitten gelişmişe farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Bunlardan basiti ve zayıfı olarak, anlaşmayı sağlamış ülkelerin kendi aralarında ticari engelleri (tarife, vergilendirme, kota) karşılıklı biçimde azaltan ticari anlaşmalardır (Ünsal, 2005: 409). Bu anlaşma içinde bulunan ticari yapının devamını ve iktisadi yakınlaşmayı sağlar.

Bir diğer bütünleşme türü serbest ticaret bölgesi sistemidir. Anlaşmanın tarafı olan ülkeler arasında mal ve hizmet ticareti önündeki her türlü engeli ortadan kaldıran bir anlaşmadır. Burada anlaşmaya taraf olmuş ülkelerin, taraf olmayan diğer ülkelerle yaptıkları ticarete karışılmaz. Bu ülkelere uygulanan ticari rejim uygulanmaya devam eder (Çelik, 2008: 350).

Gümrük birliği uygulanması ise, birliğe üye tüm ülkelerin birbirleri arasındaki tüm ticari engeller kaldırılır ve gümrüğe üye olmayan diğer ülkelere birlik tarafından belirlenen tarifeler uygulanır (Ertürk, 1993: 166-266). Serbest ticaret bölgesi uygulaması ile ortak yönü, birliğe üye taraflar arasında herhangi bir ticaret engelini bulunmamasıdır. Ancak bu uygulama da birliğe üye olmayanlar için birliğin üyelerin tamamını kapsayacak gümrük tarifesi söz konusudur.

Ekonomik bütünleşmenin diğer bir türü ortak pazar uygulamasıdır. Şimdiye kadar işlenen bütünleşme uygulamalarının tüm özelliklerini burada görmek mümkündür. Bunların yanında üretim faktörlerinin serbest dolaşımı yine burada görülmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere, pazar ortağı olmayan ülkelere karşı ortak tarife uygulanır. Üretim faktörlerinin tümü bu pazarda alıcı ve satıcı bulabilmektedir (Çelik, 2008:350). Ortak pazarda, bir birlik görünümünden daha çok, birliğin tek başına bir ülke olduğu ve ülke içerisinde ticaret yapılıyor olduğu görüntüsü vardır.

İktisadi bütünleşmenin en ileri düzeyi ise ekonomik birliktir. Burada ortak pazarın varlığının yanı sıra ülkeler üretim, dağıtım, finans, eğitim gibi pek çok alanda birlik ve koordinasyon halindedirler (Çelik, 2008: 351).

Tüm bunlar göz önüne alındığında bölgeselleşmenin nedenleri genel olarak ekonomik ve siyasidir. Bu amaçla kurulmuş bazı birlikler şunlardır (Ertürk, 1993:166-266):

- Avrupa Topluluğu
- Kuzey Amerika Serbest Ticaret Birliği
- Mano River Birliği
- Merkezi Afrika Gümrük ve Ekonomik Birliği
- Bangkok Antlaşması
- Körfez İşbirliği Konseyi
- And Paktı
- Latin Amerika Serbest Ticaret Sahası
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği
- İşlam İşbirliği Teşkilatı
- Tarife ve Ticaret Genel Anlaşması
- Avrupa Serbest Ticaret Sahası
- Doğu ve Güney Afrika lkeleri Tercihli Ticaret Sahası
- Güney-Doğu Asya Milletleri Birliği
- Arap Ortak Pazarı
- Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği
- Orta Amerika Ortak Pazarı
- Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi
- Mağrip

Bu ve benzeri bölgesel anlaşmaların tarafı olan ülkeler, ithalatın ve ihracatın önündeki engelleri kaldırdıka, kendi iç pazarlarında daha yüksek fiyatla sahip olabilecekleri mal ve hizmetlere, ithalatın nnden kaldırılan engeller sayesinde daha ucuza sahip olabileceklerdir. Bununla beraber üretim için gerekli i dinamikler, ihracatı arttırıcı yönde kullanılabilir. İhracat için gerekli imkânlar sağlandıkça ilk olarak bölge içi, sonrasında da diğer bölgelerle ticari faaliyetler arttırılabilir. Anlaşma sağlanmadan önce ülkelerin bütünleşmeleri ne kadar az ve ticaret önündeki engeller ne

kadar fazla ise anlaşmanın ticarete yaratacağı etki o kadar fazla olur (Karluk, 2003: 242).

Dikkat edilecek son nokta, ekonomilerin bu entegrasyon ve bölgeselleşme eğilimleri sonucunda, ekonomilerdeki dışsallıkların direkt etkileri gözler önüne serilmiş, ekonomik büyüme ve kalkınma için gerekli olan içsel dinamiklerin yanında birlik ya da sözleşme üyesi ülkelerin etkilenmesine de bağlı olduğu görülmüştür (Emsen ve Ark, 2011: 103). Yani ülkeler sadece kendi motivasyon ve atılımlarıyla değil, aynı tarafta olduğu bir diğer üyenin atılım ve motivasyonundan da etkilenmektedir.

Bu çalışmaya konu olan Türkî Cumhuriyetler, eski Sovyet Sosyalist Rus Cumhuriyetleri merkezli bir siyasi, ekonomik ve sosyal yapının bir parçası konumundaydı. Bu sebepten, ekonomik konjonktür de SSCB'nin ekonomi politikalarıyla belirlenmekteydi. Bu yüzden SSCB'nin dağılması mevcut üretim ve üretim sonrası faaliyetleri neredeyse tamamen durma noktasına getirmiş.. Bu sistemin yok olmasıyla Türkî Cumhuriyetler, hammaddenin elde edilmesi, ara mal temini ve teknolojik ihtiyaçlar nedeniyle boşluğa düşmüşlerdir. Aynı zamanda üretim faktörlerine yeterince sahip olmadıklarını ve bu durumun ülkelerini çıkmaza soktuğunu söylemek gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİ CUMHURİYETLERİN EKONOMİK GÖRÜNÜMLERİ VE DIŞ TİCARET YAPILARI

1. SSCB' NİN DAĞILMA SÜRECİ VE GENEL DURUM

1991 yılına kadar SSCB, bir ucu Baltık Denizi'nde, diğer ucu Batı Almanya' da olan, dünya karalarının yaklaşık 1/6'sını kaplayan geniş bir coğrafyayı oluşturmaktaydı. 1922'de Rus İmparatorluğu, Bolşevik devrimi ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adını aldığı anda bünyesinde 4 tane devleti barındırmaktaydı. Zamanla yapılan idari düzenlemeler ve batılı devletlerin işgali ile federasyonun barındırdığı cumhuriyet sayısı 15'e yükseldi. Dolayısıyla 1991 yılına kadar SSCB, kanunen federal, işleyişte ise üniter bir yapıda 15 cumhuriyeti egemenliği altında bulundurmıştır. 22,5 milyon kilometre kare alanda, 287 milyon insanın bulunduğu bir birlik haline gelmiştir (Purtaş, 2005: 27).

SSCB, izlediği politikalarla büyüme ve kalkınmayı sanayileşme ile bir tutmuş ve atılan adımların neredeyse tamamını bu yönde atmıştır. Ağır sanayi atılımları ile %14'lere kadar büyüme hızına ulaşabilmiştir. Bu dönemde hâkimiyet altındaki Türkî Cumhuriyetler bir hammadde ve tarım deposu olarak görülmüştür. Üretime konu olan hammaddeler bu coğrafyalardan tedarik edilmiş ancak sanayi merkezleri daha çok Slav nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde ya da Slav cumhuriyetlerinde kurulmuştur (Ağdaş, 2006: 2).

SSCB'nin izlemiş olduğu sanayi, tarım, işgücü ve siyasi politikalar tamamen merkezi otoritenin kontrolüyle sağlanacak, cumhuriyetlerin ayrılıkları durumunda bu politikaların devamını getiremeyeceği şekilde dizayn edilmiştir. Öyle ki bir cumhuriyette elde edilen bir hammadde başka bir cumhuriyette işlenmiş, bir makinenin parçaları farklı cumhuriyetlerde üretilmiş ve üretimin hiç yapılmadığı başka bir cumhuriyette birleştirilmiştir. Bu politika, bölgeler arası gelişmişlik düzeylerine dengelediği gibi olası bir ayrılık sonrasında bu cumhuriyetlerin iktisadi faaliyetlerini de engellemiştir.

SSCB'nin izlediği Sovyet Milletler Politikası, genel olarak bir Sovyet insanı yetiştirilmesi ve milli kimliğin yok edilmesi şeklinde iken, zamanla Rus insanının ön plana çıktığı, diğerine yaşama hakkı tanınmadığı bir hale gelmiştir. Bu durum bölgeleri ve milletleri birbirinden uzaklaştırmıştır. Özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde

SSCB içerisinde cumhuriyetler arası iletişim ve etkileşim artmış ve etnik kaynaklı sorunlar farklı bir hal almaya başlamıştır. Bu süreçte Rus olmayan milletler güç kazanırken, Rus milleti birlik içerisinde etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. 1970'lere geldiğinde birlik içerisinde üretim için gerekli mekanik ve teknolojik yeniliğin sağlanamaması, teknolojik yetersizlik, arz ve talep dengesinin kurulamaması ve tarımda izlenen disiplinin bozulup yanlış politikalar izlenmesi gibi sebeplerden dolayı birlik içerisinde sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasi düzen bozulmuş sosyalist iktisadi strateji iflas etmiştir. 1989 yılında Polonya'da başlayan sonrasında Macaristan, Doğu Almanya ve tüm tek partili diktatör sosyalist rejimleri içerisine alan Doğu Avrupa Devrimleri sosyalist görüşle geliştirilen dış ticaret sistemi olan COMECON'un artık işlemez hale gelmesine neden olmuştur. Bu olaylarla beraber SSCB çözülme sürecine girmiş ve siyasi olarak içerisinde barındırdığı tüm cumhuriyetler bağımsızlık mücadelesinde bulunmuşlardır. Bu çözülme sürecinde Türkî Cumhuriyetlerin 1990 yılında egemenliklerini sağlamış, 1991 yılında ise bağımsızlıklarını kazanmıştır. SSCB, 1992 yılının ilk gününde resmî olarak tarihe karışmıştır (İbrahimov ve Özözen, 2002: 177).

Birliğin dağılmasıyla beraber SSCB coğrafyasında 15 bağımsız devlet kurulmuştur. Bu ülkeler Belarus, Rusya, Moldova, Ukrayna, Gürcistan, Litvanya, Estonya, Ermenistan, Latviya, Azerbaycan, Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'dır. Pek çok dini ve etnik farklılıkların bulunduğu bir coğrafya olmuştur.

Birinci Dünya savaşı sırasında Bolşevik devrimi ile başlayan sosyalist düzen, soğuk savaş sonrası dönemde savunduğu işçi devrimleriyle yıkılmıştır. Dağılmayla beraber meydana gelen merkezi otorite boşluğu, sosyoekonomik bir düzenin olmayışı ve Sovyetlerden kalan askeri, ekonomik, sosyal mirasın nasıl paylaşılacağı konularındaki belirsizlik, bölgenin bir süre daha istikrarsız bir bölge olarak kalmasına neden olmuştur. Bu mirasın varisleri arasında yaşanan pazarlıklar ve bu pazarlığın şartlarını belirlemede etkili olacak bir takım siyasi ve askeri krizler pazarlıkları çıkmaza sokmuştur. Moskova merkezli Rusya'nın bölgede hâkimiyetini sürdürme çabası, bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin kendi milli stratejileriyle ilerleme çabalarının önünde uzun dönem engel teşkil etmiştir.

2. SSCB’NİN DAĞILMASI SONRASI BAĞIMSIZLIKLARINI KAZANAN TÜRKİ CUMHURİYETLERDE GENEL DURUM

SSCB’nin dağılmasıyla beraber bağımsızlıklarını kazanan Türkî Cumhuriyetler pek çok iktisadi ve siyasi problemle karşılaşmıştır. Onlarca yıldır SSCB merkezli iktisadi ve siyasi stratejilerle hareket eden Türkmenistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan kendi öz mekanizmalarını kurarken, bölgede etkisini kaybettirmek istemeyen Rusya’nın baskılarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bir yandan Rusya bir yandan da ABD ve Batı, bölgede etkisini arttırmak için meşru ve gayrimeşru yollarla bölge üzerindeki hâkimiyetini sağlamak için faaliyetlerde bulunmuştur. Bu yüzden bölgede meydana gelen otorite boşluğu hem güvenlik hem de karmaşık ekonomik sıkıntıları meydana getirmiştir.

Birliğin dağılması, bağımsızlıklarını elde eden tüm cumhuriyetlerdeki gibi, Türkî Cumhuriyetlerde de bağımsızlıklarını elde ettikleri ve planlı bir ekonomik sistemden ziyade, piyasa mekanizmasının çalıştığı bir sisteme geçiş arzulanmaktadır. Bu sayede de dış dünya ile iletişim gelişecek ve güçlenecektir. Bu ülkeler, bu amacı gerçekleştirebilmek için çeşitli ekonomik dönüşüm programları başlatmışlardır. Ancak bu ülkelerdeki üretim yapısının hala emek yoğun olarak devam etmesi ve yine SSCB dönemindeki tedarik sisteminin büyük ölçüde değişmemesi, Rusya’ya olan bağımlılığı bir müddet daha devam ettirmiştir. SSCB döneminde kurulan ulaştırma sisteminin Rusya’yı merkezi bir hale getirmesi, bu ülkelerin Rusya’ya olan bağımlılıklarının nedenlerinden bir tanesi olmuştur. Türkî Cumhuriyetler ile Rusya arasındaki ekonomik ilişkiler her yıl daha da azalsa da ağırlıklı bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Bu ülkelerin küresel ticarete sağladıkları uyumun hızıyla, Rusya’ya karşı ekonomik bağımsızlıklarını kazanma hızı uyumlu olacaktır. Rusya’da gerçekleşen finansal kriz, özellikle Rusya ile ilişkisi olan ülkeleri büyük ölçüde etkilemiştir. Fakat özellikle bağımsızlıklarını kazanmış Türkî Cumhuriyetlerin borçlanma alanları daralmış ve maliyetleri artmıştır. Dolayısıyla Rusya’da başlayan bu kriz, kendileriyle ticari ilişkiler içerisinde olan eski birlik üyesi ülkeleri de olumsuz olarak etkilemiştir. Tüm bu süreçler bu Cumhuriyetlerin sosyalist ekonomik sistem ile piyasa ekonomisi arasında kalmasına neden olmuştur. Piyasa ekonomisine geçerken, ülke içindeki fiyatlar dünya fiyatına yaklaşmış, ödemeler dengesi sürekli bir şekilde ülkeler aleyhinde değişmeye başlamıştır. Üretim ve imalat düşmüş, ticaret azalmıştır. Para sisteminde meydana gelen bozulma yüzünden takas ortaya çıkmıştır (Karluk, 1999: 627).

Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlık sonrası verdiği mücadeleler kendi milli ekonomik stratejilerini oluşturmak ve bu stratejiyi istikrarlı bir hale getirebilmek için olmuştur. Bağımsızlığın vermiş olduğu coşku, önce siyasi bağımsızlık olarak meydana gelmiş ve zamanla iktisadi bağımsızlık mücadelesi şeklinde gün yüzüne çıkmıştır. Ancak çok zengin enerji kaynaklarına ve tarım alanlarına sahip olmalarına rağmen yani çok büyük bir büyüme ve kalkınma potansiyelleri olmasına rağmen bu potansiyeli hayata geçirememişlerdir. Dolayısıyla serbest piyasaya geçiş süreci hem yavaşlamış hem de zorlaşmıştır. Sovyetlerden kalan enerji nakil araçlarının Rusya Federasyonu'nun elinde bulunması, Türkî Cumhuriyetlerin enerji kaynaklarını ihraç edebilmelerinin önünde engel teşkil ettiğinden Rusya'ya enerji nakli konusunda bağımlılıklarının devam etmesine neden olmuştur. Ayrıca hem enerji kaynaklarının küresel piyasaya nakli hem de tarımsal üretimini arttırabilmek için gerekli olan ihtiyaçları karşılamada büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Tüm bunlar ekonomik bağımsızlığı sağlama yolunda engel teşkil etmiştir (Özdemir,2002:1).

Türkî Cumhuriyetlerin önündeki ekonomik engeller sadece bunlardan ibaret değildir. Bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla sahip oldukları pazarlar da daralmıştır. Bu daralma ortak para kullanımının ticarete verdiği kolaylığın ortadan kalkmasıyla daha ağır sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Ticaret savaşlarının yoğun bir biçimde küresel ticarete hâkim olduğu bir zaman diliminde, uluslararası ticarete konu olabilecek malların hammadde şeklinde olması, serbest piyasa ekonomisine geçiş aşamasında sosyal ve ekonomik buhranlara neden olmuştur. Emek gücüyle üretimin yoğun olması yine seri üretimin yoğunlaştığı dünyada rekabet gücünü azaltmıştır. Türkî Cumhuriyetlerin üretim için gerekli olan nitelikli iş gücüne sahip olmaması, teknik ve teknolojik imkânların yeterli olmaması ve bağımsızlığını kazanan 15 ülke arasındaki bölge hâkimiyeti mücadelesi Türkî Cumhuriyetlerin kısa ve orta vadede ekonomik istikrara kavuşamamasına neden olmuştur (Veliyev,2009: 104).

Tablo 1. *Türkî Cumhuriyetlerin Bağımsızlık Öncesi Son Ekonomik Göstergeleri*

	Kırgızistan	Özbekistan	Azerbaycan	Kazakistan	Türkmenistan
GSYH (Milyar USD)	2770	2577	2466	4133	3308

TSP	%33	%31	%22	%29	%29
DKD	FAKİR	ORTA	ZENGİN	ZENGİN	ZENGİN
SSCB İKS	75	75	75	75	75
OO	%99	%98	%90	%96	-
NÜFUS	4.822.000	25.564.000	7.800.000	16.742.000	4.689.000
İHRACAT (Bin USD)	701.000	5.510.000	12.510.000	35.550.000	5.430.000
İTHALAT (Bin USD)	1.177.000	3.990.000	5.170.000	22.000.000	3.930.000
DTH	1.787.000	9.500.000	17.680.000	55.550.000	9.360.000
MG(\$)	2.200.000	12.000.000	8.500.000	40.700.000	6.200.000

Kaynak: Word bank data verilerinden tarafimca hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tablo 1’de bağımsızlıklarını kazanmadan önce Türkî Cumhuriyetlerin bazı göstergelerini incelediğimizde Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan’ın doğal kaynak zenginliği olarak Kırgızistan ve Özbekistan’dan önde olduğu görülmektedir. Milli gelir ve GSHY ve nüfus olarak da Kazakistan’ın verilerinin diğerlerinin verilerinden daha yüksek olduğu tablodan çıkarılabilmektedir. Tabloda dikkat çeken bir diğer durum ise okullaşma oranıdır. Sadece Türkî Cumhuriyetlerde değil, SSCB’den ayrılan ülkelerin tamamında okullaşma oranının %97’nin altına düşmemiştir. Türkî Cumhuriyetlerin verileri başlangıç itibariyle birbirinden büyük oranda farklılaşmamıştır. Ekonomik verileri etkileyen unsurlar genel olarak doğal kaynakların zengin olduğu ülkelerde daha iyi düzeyde iken, doğal kaynakların düşük oranda olduğu ülkelerde daha kötü ekonomik veriler oluşmuştur.

Bağımsızlıklarının kazanmalarının üzerinden 28 yıl geçtikten sonra gelinen son durum ise Tablo 2’de belirtilmiştir.

Tablo 2. Türkî Cumhuriyetler 2019 Dönemi Ekonomik Göstergeleri

	Kırgızistan	Kazakistan	Azerbaycan	Özbekistan	Türkmenistan
GSYH (milyar ABD Doları)	7,7	166,8	40,8	59,1	37,9

Tablo 2. (Devam) Türkî Cumhuriyetler 2019 Dönemi Ekonomik Göstergeleri

Nüfus (milyon kişi)	6,1	18	9,8	32,3	5,5
KişiBaşı GSYH(ABD Doları)	1.157	9,266	4,16	1,32	6,8
Dış Borç (milyar ABD Doları)	3,8	171,1	7,1	13,1	-
Dış Ticaret Hacmi (milyar ABD Doları)	6,7	77,7	24,1	19,9	13,9
İhracat(milyar ABD Doları)	1,8	48,3	16,5	8,5	7,8
İthalat (milyar ABD Doları)	4,9	29,3	7,6	11,4	4,1

Kaynak: Trademap ve Word bank data verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Tablo 2'ye bakıldığında bağımsızlıklarından 29 yıl sonra Türkî Cumhuriyetlerin verilerinde meydana gelen bu değişmelerde, bölgede siyasi, sosyal ve ekonomik hareket alanının artması, serbest piyasaya geçişin sağlanması ve milli karar alma organlarıyla gerçekleştirdikleri atılımların artması büyük oranda etkili olmuştur.

3. BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRKİ CUMHURİYETLER İLE TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GENEL DURUMU

SSCB'nin dağılmasından önceki dönemde, Türkiye'nin bu bölge ile olan ticari ve ekonomik ilişkileri Moskova merkezli bir ticari sistem üzerinden yönetiliyordu. Dolayısıyla Türkî Cumhuriyetler ile doğrudan ticari ilişki yoktur. Bunda etkili olan unsurlar arasında SSCB'nin uygulamış olduğu Sovyetleştirme politikaları, milliyetçi duyguların ön plana çıkmasını engellemiştir. Moskova merkezli iktisadi ve ticari politikalar da Türkiye ile Türkî Cumhuriyetlerin hem iktisadi hem de milli olarak yakınlaşmasını engellemiştir.

3.1. TÜRKİYE'NİN TÜRKİ CUMHURİYETLERE BAKIŞI

Türkî Cumhuriyetlerin bulunduğu bölge pek çok doğal kaynak ve enerji kaynaklarına sahip olmasıyla birlikte, konumu açısından enerji güzergâhında da çok önemli bir noktadır. Bu ülkelerin jeopolitik konumunun verdiği stratejik güçten faydalanmak isteyen Türkiye, bir enerji koridoru olmak istemiştir. Türkiye'nin bu bölgeyle ilişkilerini güçlendirmesi hem enerji bağımlılığının olduğu ülkelere karşı, alternatifler oluşturacak hem de bir koridoru merkezi olabilmesine imkân sağlayacaktır. Tabi ki tüm bunların yanı sıra, Türkî cumhuriyetlerle olan dini, etnik, kültürel ve tarihsel bağlarımız bu ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Çünkü Orta Asya, Türk-İslam camiasının neredeyse tamamını içerisinde barındıran bir coğrafyadır. Bu yüzden de Türkiye için çok önemli bir yeri vardır (Ekşi, 2009: 401-402).

1991 yılına kadar, SSCB merkezli politikalar izlemek zorunda kalan Türkiye, Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlıkları sonrasında bu gölgeye olan yaklaşımı rasyonellikten daha çok duygusal olmuştur. SSCB'nin dağılması bu bağlamda Orta Asya-Türkiye ilişkileri açısından bir başlangıç niteliğindedir. Ancak Türkiye, Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını hemen tanımamıştır. Öncelikle bu bölge üzerinde devam eden Rusya ve İran gibi ülkelerin otorite mücadelelerini takip etmiş, zaten kırılğan bir yapıda olan bölge istikrarını her daim gözetmiştir (Alagöz vd., 2004: 60-74).

Sosyalizmin neredeyse tüm sistemlerinden vazgeçip yeni, demokratik, pazar ekonomisine dayalı bir sisteme geçiş aşamasında olan Türkî Cumhuriyetlere Türkiye'nin vermiş olduğu destek, bölgede nüfuz oluşturma gibi bir amacı içerisinde barındırmamıştır. Rusya ve İran gibi bölgede söz sahibi ülkelerle hiçbir çatışmaya girmeden Orta Asya ile olan bağlarını güçlendirme politikalarını izlemiştir. Batıya, her fırsatta bu ülkelere yönelik politikalarda her daim işbirliği ve yardım çağrısında bulunmuştur. Hiçbir ülkeye karşı olumsuz bir politikada bulunmadığını ve bölgede yeni bir ağabey rolünü üstlenmediğini her platformda gerek bürokratlar gerekse siyasiler aracılığıyla dile getirmiştir. Bu ülkelerle olan politikalarımız eşit ülkeler düzeyinde karşılıklı saygı ve çıkar gözetilerek gerçekleştirilmiştir (DPT, 2000:1).

1991 yılında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan cumhurbaşkanlarının ülkemize yapmış olduğu ziyaretler, diplomatik açıdan atılan adımların ilki konumundadır. Türkiye, SSCB dağıldıktan sonraki temkinli duruş sergilese de Türkî Cumhuriyetlerin resmî olarak bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur.

Türkiye, bölgenin bağımsızlığını kazandıktan sonraki politikalarını ilk defa Moskova ekseninden uzak bir şekilde geliştirmeye çalışmıştır. Yine bu dönemde küresel güçler Orta Asya ülkelerine Türkiye'yi bir model olarak gösterme eğilimine girişmişlerdir. Buna sebep olarak da bu ülkelerin küresel piyasaya olabildiğince hızlı entegre edilmesini göstermişlerdir (Özdamar, 2010:48).

Türkiye, bu ülkelerin uluslararası örgütlere üyelikleri konusunda destek ve referans olmuştur. Bu ülkelerin Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatına üyelikleri konusunda katkıda bulunmuştur. NATO kapsamında uygulamaya konulan “Barış için Ortaklık” adlı programa katılmalarında gerekli katkıyı sağlamıştır. Bölge ülkeleri yine Türkiye'nin teşvikleriyle Ekonomik İşbirliği Teşkilatına üye olmuşlardır. İlki 1992 yılında yapılan Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesine Türkiye öncülük etmiş ve bu organizasyonun 2009 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'ne dönüştürülmesi için Nahçıvan Antlaşması ile kurumsal bir yapıya dönüştürülmesi sağlanmıştır.

Türkî Cumhuriyetlerle olan ilişkilerimizin hızla geliştiği bir diğer alan kültür ve eğitim alanıdır. Bu bağlamda Türk kültür ve geleneklerinin tanıtılmasını ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak amacıyla Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY) 1993 yılında kurulmuştur. Diğer bir gelişme ise 2008 yılında Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan ortak imzasıyla kabul edilen İstanbul Antlaşması ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) Parlamento Başkanları I. Konferansının gerçekleştirilmesidir. TÜRKPA kardeş ve soydaş halkların parlamento temsilcileri arasında işbirliği ve iletişim sağlaması açısından oldukça büyük bir rol üstlenmiştir (www.mfa.gov.tr, 14.6.2019).

3.2. TÜRKİ CUMHURİYETLERİN TÜRKİYE'YE BAKIŞ AÇISI

Türkî Cumhuriyetler SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını elde etmeleriyle birlikte hem bölge hem de dünya ile siyasi ve ekonomik işbirliği ve bağ kurma çabalarına girişmiştir. Bu bağlamda Türkiye, bu ülkeler için hem batıya açılan ülke hem de tecrübeye sahip bir kardeş imajı sergilemekteydi. Bu ülkeler de

kendilerinin Batıya açılmaları yolunda Türkiye'yi bir rol model olarak görmüşlerdir. Yine Türkiye'nin Batılı şirketlerle sahip olduğu ticaret imkânları, Türkî Cumhuriyetlerin ticaret potansiyellerini kullanabilmesi açısından büyük bir imkân olmuştur. Bu durum Türkiye'yi doğu ile batı arasında bir köprü konumuna getirmiştir ve Türkiye'nin bu ülkelerin dünya pazarına açılabilmesinde büyük bir rolü vardır (Aşçı, 2016: 58).

3.3. TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE ELEŞTİRİLER

Türkiye'nin, Türkî Cumhuriyetleri hem dünya siyasetine hem dünya ekonomisine kazandırma yönündeki atılımları pek çok kez bu ülkelerle olan pozitif ilişkilerimizi daha da güçlendirmişken, bazı durumlarda bu coğrafya ile bürokratik sıkıntılar yaşanmıştır.

Türkiye'nin, Türkî Cumhuriyetleri Ekonomik İşbirliği Teşkilatına üyelikleri konusundaki teşvik ve önerileri bulunmaktadır. Bunlar neticesinde 1992 yılından itibaren üyelikleri sağlanmış ve iki yıl arayla devlet başkanlarının katıldığı bir zirvenin yapılmasına karar verilmiştir. Bu toplantılar esnasında Türkiye'nin pek çok sefer Türkî Cumhuriyetler şeklinde vurgu yapması, bu ülkeleri rahatsız etmiştir. Bu durum bölge ülkeleri açısından “Rusya'nın ardından yeni bir ağabey istemiyoruz” şeklinde tepkilere sebep olmuştur ve Türkmenistan, Özbekistan 2000 yılında Bakü'de gerçekleştirilen zirveye meclis başkanları aracılığıyla katılarak tepkilerini göstermişlerdir (Ekşi, 2009: 36).

Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Türk iş adamları için yeni bir pazar açılmıştır. Ancak, iş adamlarının bu ülkeye sattıkları malların kalitesiz olması ve verilen taahhütlerin yerine getirilememesi sistematik bir hâl almış ve zamanla ülkeler arası bir huzursuzluğa dönüşmüştür (Özdamar, 2010).

1993 yılında Rusya'nın bir toparlanma işareti ve kendi parçası şeklinde adlandırdığı bölgeye geri dönüş göstergesi olarak yakın çevre politikasını yürürlüğe sokması, bölge üzerindeki hâkimiyetinden vazgeçmediğini göstermiştir. Bu dönemde Türkiye'nin ilişkileri pek büyük atılımlar gerçekleştirilmemiştir. Batının teşvikiyle, Türkiye'nin Orta Asya'ya müdahale etme girişimleri, Rus hâkimiyetinden yakın zamanda çıkmış olan bölge ülkelerini kendisinden uzaklaştırmıştır. Bunun dışında Türkiye'nin içerisinde bulunduğu iktisadi ve siyasi kriz, koalisyon hükümetlerinin farklı

ideolojik yaklaşımları ve dış sorunlar Türkî Cumhuriyetler üzerine yoğunlaşmamasına neden olmuştur (Oran, 2008: 396).

4. TÜRK CUMHURİYETLERİNİN GENEL EKONOMİK DURUMU

4.1. AZERBAYCAN

1917’de Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya’da Bolşeviklerin ihtilal ile yönetimi ele geçirmesi Kafkas coğrafyasında bulunan Rus himayesindeki bazı ülkelerin bu devrime karşı çıkması gibi bir sonuç ortaya çıkarmıştır. Bu tepki neticesinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan “Maverayı Kafkasya Komiserliği” adıyla, federatif bir hükümetin yönetimindeki yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapı içerisindeki ülkelerden Ermenistan, itilaf devletlerinin ve Rusya’nın desteğini alırken, Gürcistan, Almanya tarafından destekleniyordu. Azerbaycan ise Osmanlı devleti tarafından desteklenmekteydi. Bu yapının merkezi Tiflis olarak kabul edilmiştir. 1918 yılında Gürcistan, Maverayı Kafkasya Komiserliğinin resmen dağıldığını ilan etmiştir. Azerbaycan da yine 1918 yılında bağımsızlığını ilan ederek Bağımsız Azerbaycan Devleti’nin kurulduğunu ilan etmiştir. 1920’ye gelindiğinde ise Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de Bolşevik Azeriler tarafından çıkarılan bir isyan neticesinde SSCB’ye bağlı Kızıl Ordu Azerbaycan’a girmiş ve tüm ülkeyi işgal etmiştir (Şimşir, 1990: 57-93).

SSCB’de özellikle Stalin döneminde Azerbaycan baskıcı bir politika ile yönetilmiştir. SSCB’nin bünyesindeki tüm milletlere uygulamış olduğu Sovyetleştirme politikaları Azerbaycan üzerinde de denenmeye çalışılmıştır. Sovyet Rusya’nın son dönemlerinde iktidara gelen Gorbaçov’un uyguladığı değişim ve küresel dünyaya entegrasyon politikaları ülke içerisinde farklı görüş ve siyasi hareketlenmelerin temelini oluşturmuştur. Tam bu dönemde Azerbaycan’da bağımsızlık hareketleri tekrar başlamıştır. Ebulfeyz Elçibey önderliğindeki Halk Cephesi, bağımsızlık için siyasi mücadelelerde bulunmuştur. Bu mücadelelere SSCB şiddetle cevap vermiş ve bu politikası da halkın SSCB’ye olan güvenini ve komünizme olan koşulsuz bağlılığını sarsmıştır. Elçibey, SSCB karşıtı ve Türk milliyetçisi görüntüsünde politikalar izlemiştir. Yine bu dönemde Ermenistan, Azerbaycan’ın özerk konumundaki Karabağ topraklarının ilhak girişimi ile başlayan Karabağ sorunu o dönemde farklı siyasi girişimlerle önlenmiştir ancak günümüzde sorun varlığını devam ettirmektedir¹.1991

¹8 Ekim 2020 tarihinde Azerbaycan’ın, işgal altındaki Karabağ topraklarını kurtarmak için başlattığı askeri operasyon 9 Kasım 2020 tarihinde Karabağ topraklarının kurtarılmasıyla sonuçlanmıştır.

yılında ise SSCB'nin dağılmasıyla beraber Azerbaycan da bağımsızlığını ilan etmiştir (Sancak, 2018: 57-71).

8 Aralık 1991 tarihinde SSCB'nin dağılmasıyla beraber, 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuştur. Baltık ülkeleri hariç tüm eski Sovyet ülkeleri bu topluluğa üye olmuşlardır. Muhalefet bu oluşuma destek vermeyi çok katı bir şekilde reddetmiştir. Bu oluşumun kurulması SSCB'nin yıkılmasına rağmen Rusya'nın bölge hâkimiyetinden vazgeçmek istemediğini göstermektedir. 29 Aralık 1991 tarihinde yapılan referandumda Azerbaycan tekrar bağımsızlığını kazanmıştır (Sancak, 2018: 57-71).

4.1.1 Azerbaycan Ekonomisine Genel Bakış

SSCB'nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Azerbaycan sosyal ve siyasi alanda olduğu gibi ekonomik alanda da pek çok sıkıntı ile karşılaşmıştır. SSCB'nin izlemiş olduğu sanayi ve üretim politikalarının birliğin devamını zorunlu hale getirecek şekilde kurulması, olası bir bağımsızlık durumunda üretim sisteminin çalışmaması gibi bir sonucu doğuracak şekilde planlanmıştır. Bağımsızlığını elde eden ülkeler gibi Azerbaycan da üretim için gerekli imkânları sağlayamamış ve Bağımsız Devletler Topluluğunun potansiyel pazarının da kaybedilmesi sonucunu doğurmuştur (Oğan, 2001: 57).

1988-1994 yılları arasında Ermenistan ve Azerbaycan arasında gerçekleşen Karabağ Savaşı, yeni kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti için ekonomik sıkıntıları tetikleyen bir diğer unsur olmuştur. Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sini oluşturan Dağlık Karabağ bölgesi için yaklaşık 6 yıldır verilen savaş, ülke kaynaklarının büyük çoğunluğunun askeri harcamalara kullanılmasına neden olmuştur. 1991-1994 yılları arasında kamu harcamalarının, GSMH oranı %55 seviyelerine çıkmış, yine ülkenin GSMH seviyesinde %60 azalma meydana gelmiştir. SSCB döneminde tarım ülkesi olarak görülen Azerbaycan, Ermenistan'ın Karabağ'ı işgaliyle verimli tarım alanlarının da bir kısmını kaybetmiştir. İşgal edilen topraklar arasında büyük üzüm, tahıl, pamuk üretim arazileri ve bu ürünlerin işlenmesi için kurulmuş sanayi tesisleri bulunmaktadır. Azerbaycan'a ait perlit ve cıva havzalarının tamamı, inşaat malzemesi üretim tesislerinin %35-%60'ı, maden suyu kaynaklarının %40'ı, içilebilir su kaynaklarının %8'i ve hayvancılık için kullanılan çok büyük araziler Ermeni işgali altındaki Azerbaycan topraklarında kalmıştır. On binlerce hektar tarım arazisinin ve

yüzlerce sanayi tesisinin Azerbaycan ekonomisinin dışında kalması, ihracatını azaltmış hatta ithalatı arttırıcı sonuçlar doğurmuştur. Karabağ ve Ermenistan'da yaşayan bir milyona yakın Azeri, pek çok ekonomik buhran içerisindeki Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Yine Rusya'nın Azerbaycan'a karşı uygulamış olduğu ulaşım ambargosu, Azerbaycan'ın bazı petrol boru hatlarını kullanamamasına, dolayısıyla politik ve askeri sebeplerin, ekonomik performansı olumsuz yönde etkilemesine sebep olmuştur (Aras vd., 2008: 142).

Tüm bunlar yaşanırken Azerbaycan içeride, siyasi ve sosyal pek çok problemle karşı karşıya kalmıştır. Devlet başkanlığını ilk olarak Sovyet yanlısı Muttalibov kazanmış ve kendisine karşı yürütülen muhalefet gerekçe gösterilerek istifa etmiştir. Sonrasında Azerbaycan Halk Cephesi lideri Elçibey seçimle göreve gelmiştir. Bu dönemde gerek savaş gerek sosyal olaylar gerekse yeni bağımsızlık kazanmış bir ülkenin ihtiyaçları için harcamalar yapılmıştır. Savaş sebebiyle yapılan pek çok harcama iktisadi olarak olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. 1994 yılında Haydar Aliyev'in göreve gelmesiyle savaş ateşkesle sonuçlanmıştır (Aras vd., 2008: 142).

1991 ile 1994 yılları arasında pek çok siyasal, sosyal ve iktisadi sorunların, bunalıma dönüştüğü bir dönem haline gelmiştir. GSYH'daki azalma, enflasyonun 4 haneli rakamlara ulaşması, döviz kurundaki istikrarsız dalgalanmalar, dış ticaretteki dengesizlikler ve yüksek enflasyon gibi sorunlar krizin derinliğini arttırmıştır. 1994 yılında Haydar Aliyev'in devlet başkanlığına gelmesi ve siyasal istikrarın sağlanması, ekonomik karar alma mekanizmasının çalışmasında ve bu kararların uygulanmasında oldukça büyük önem taşımaktadır (Aras ve Süleymanov, 2012).

Tablo 3. Savaş Yılları ve Sonrasında Azerbaycan'da Makroekonomik Göstergeler

Makroekonomik Göstergeler	1991	1992	1993	1994	1995	1996
GSMH (% değişim)	-7,8	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	1,3
Enflasyon Oranı	206,6	1012,3	1229,1	1763,5	511,8	19,9
İşsizlik Oranı	0,11	0,17	0,52	0,65	0,78	0,86
Bütçe Açığı (GSMH'nin %)	-	-	7,1	9,4	5,2	2,9
Döviz Kuru(ABD Doları)	-	14,8	120	1433	4417	4295
Dış Ticaret Dengesi (milyon ABD Doları)	239,7	544,1	95,8	-125,1	-30,4	-329,3

Kaynak: Kalaycı, 2013: 34

Azerbaycan, 1994 yılından itibaren piyasa ekonomisine geçişi sağlamak için pek çok reform gerçekleştirmiştir. Ülkenin iktisadi hedeflerine ulaşabilmek için en önemli kaynak Hazar'daki zengin doğalgaz ve petrol kaynakları olmuştur. 1994'ten itibaren ülkeye uluslararası petrol ve doğalgaz şirketlerinin getirilmesi, bu şirketlerle ortak çalışmalar yapılması, ülkeye modern teknolojinin getirilmesi enerji sektöründe Sovyetlerde kalan altyapının yeniden inşa edilmesini sağlamıştır. "Asrın Anlaşması" ile Hazar'dan çıkarılan petrolün uluslararası piyasalara ihraç edilmesi için modern bir sistem geliştirilmesini sağlamıştır. Zamanla ülke içerisinde petrol ve doğalgaz sanayisinde pek çok firma kurulmuş ve bu doğal kaynakların gerek çıkarılması gerekse işlenmesi konusunda faaliyetlerde bulunmuşlardır (Bulut vd., 2013).

Halen Azerbaycan'daki büyümenin dinamiği enerji sektörüdür. Bu ülkeye yatırım için gelen yabancı sektörün büyük bir kısmı da enerji sektöründeki cazip imkânlar için gelmektedir. Dış ticaret boyutunda ise, ülkenin yapmış olduğu ihracatın %90'ı bu sektör üzerinden gerçekleştirilmektedir. Yine kamu gelirlerindeki ve döviz rezervindeki artış da enerji sektörüyle sağlanmıştır. Ancak büyüme ve kalkınmanın tek bir sektör üzerinde meydana gelmesi, enerji sektöründe meydana gelen fiyat dalgalanmalarıyla Azerbaycan ekonomisini, fiyat dalgalanmalarına karşı kırılgan hale getirmiştir. Buna karşılık Azerbaycan hükümeti, enerji dışı sektörlerin geliştirilmesi için programlar oluşturarak, ekonominin uluslararası enerji fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı direnç oluşturmasını sağlamaya çalışmıştır (DEİK, 2013:13).

Tablo 4. Azerbaycan'ın 1991-2019 Arasındaki Temel Sosyoekonomik Göstergeleri

Yıllar	GSYH (milyar ABD Doları)	Kişi Başına Gelir (ABD Doları)	Büyüme Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)	İhracat (Milyar \$)	İthalat (milyar ABD Doları)
1991	0,2	30	-0,7		3,5	1
1992	0,48	65	-22,6	-10,63	3,8	0,6
1993	1,7	226	-23,1	1.128	3,8	0,8
1994	1,2	144	-19,7	1.662	4,3	0,6
1995	2,4	286	-11,8	411	5,1	1
1996	3,1	399	1,3	19	5,4	0,8
1997	3,9	497	5,8	3,6	5,6	0,8
1998	4,4	556	10	-0,7	5,5	1
1999	4,5	561	7,4	-8,5	5,7	1
2000	5,2	646	11,1	1,8	6,4	1,2

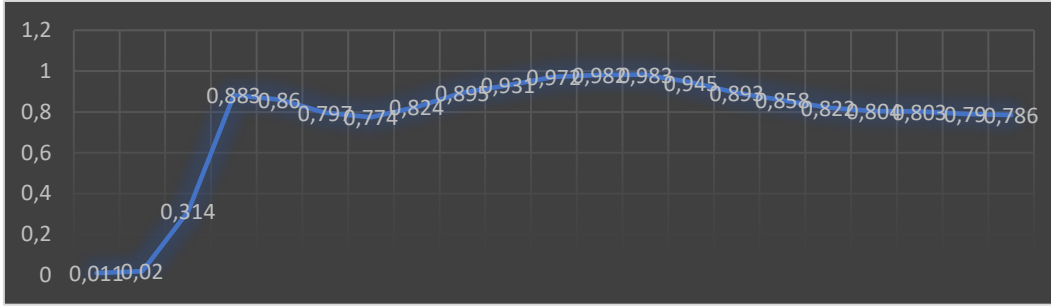
ablo 4. (Devam) Azerbaycan'ın 2008-2019 Arasındaki Temel Sosyoekonomik Göstergeleri

2001	6,2	764	9,9	1,5	6,2	1,4
2002	7,2	881	9,4	2,7	6,5	1,7
2003	7,2	879	10,2	2,2	7,6	2,6
2004	8,6	1.035	9,2	6,7	9,2	3,5
2005	13,6	1.620	27,9	9,6	10,5	4,4
2006	20,9	2.463	34,4	8,3	12,21	5,2
2007	33,5	3.903	25,4	16,7	14,12	6
2008	48,8	5.095	11	20,8	47,7	7,1
2009	43	4.808	9,3	1,5	14,6	6,1
2010	52,9	5.814	4,9	5,7	26,6	6,7
2011	67,9	7.147	0,1	5,6	34,4	10
2012	69,6	7.444	2,2	-0,3	32,6	10,4
2013	73,5	7.809	5,8	3,7	31,7	10,3
2014	75,2	7.813	2	-0,1	21,8	14,1
2015	53	5.440	1,1	7,8	11,2	10,9
2016	37,5	3.956	-3,7	6,4	12,7	7
2017	40,8	4.164	0,07	12,9	16,5	7,6
2018	47,11	4.740	2,1	8,6	19,4	11,4
2019	48,04	4.793	1,1	10,5	19,6	13,6

Kaynak: Trademap ve Word bank data verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

1996 yılından başlayarak sürekli bir büyüme gösteren Azerbaycan ekonomisi, 2000'li yıllara gelindiğinde de bazı istisnalar dışında büyüme trendini sürdürmüştür. 2014 yılında başlayan ve 2015 yılında da devam eden petrol fiyatlarındaki düşme eğilimi, ekonomisinin büyük bir kısmının enerji ihracatına ve üretimine bağlı olan Azerbaycan'ın bu dönemde devalüasyon kararları almasına neden olmuştur. Bu 2016 yılında %3,7 oranında negatif büyümeye sahip olmuş ve 2019 yılında da %0,07 oranında pozitif büyüyebilmiştir (Huseyn, 2011: 147-166).

Grafik 1. Manatın 1991-2019 Dönem Aralığında 1 USD Karşısındaki Değeri

Kaynak: Serhat Kalkınma Ajansı

Grafik 1 dikkate alındığında 21.02.2015 tarihinde Azerbaycan MB ilk kez devalüasyon kararı almıştır. Dünyada sürmekte olan ekonomik kriz ve petrol fiyatlarını düşmesi neticesinde Azerbaycan Merkez Bankası dalgalı kur sistemine geçiş yapmış ve manat kurunun yeni petrol fiyatlarına uygulanmasını sağlamıştır. Devalüasyon dolayısıyla manat, Amerikan Doları ve Euro karşısında değer kaybetmiştir. 21.12.2015 tarihinde ise ikinci kez manat, merkez bankası tarafından devalüe edilmiştir. (Azerbaycan MB)

Azerbaycan ekonomisinde bazı dönemler dışında genel olarak fiyat istikrarı sağlanmıştır. Dış borçlanmanın GSYH'ya oranının yüksek olmaması ve 1994 sonrasında makroekonomik göstergelerdeki olumlu durum, ülke prestiji açısından büyük önem arz etmektedir.

Azerbaycan 1992 yılından ruble bölgesinden ayrılmış ve manat milli para olarak piyasaya sürülmüştür. 1994 yılına kadar ülkede ruble ve manat iç piyasada kullanılmış, bu yıldan sonra sadece manat kullanılmaya başlanmıştır. 1993 yılında, Rusya'da meydana gelen liberalleşme hareketleri, Rusya'da fiyatların yükselmesi, rublenin değer kazanması ve İthalatın büyük bir kısmının ruble ile yapılma sonucunda manat, ruble karşısında değer kaybetmiştir. 1993-1994 yıllarında bankacılık sektöründeki kriz ve manatın geleceği konusundaki olumsuz beklentiler, manatın pek çok para birimi karşısında değer kaybetmesine neden olmuştur. Ancak 2000 yılından itibaren genel olarak istikrarlı bir performans sergilemiştir. 2006 yılında manatta denominasiyon yapılmış ve paranın nominal değeri üzerinden 5000 kat azaltılmaya gidilmiştir. 1 manat 1.2 Amerikan dolarına eşitlenmiştir (Bulut vd., 2013).

Ucuz işgücünün varlığı, emek maliyetinin düşük olmasına neden olmuş ve bu da toplam maliyetleri düşürmüştür. Emek faktörünün maliyetlerinin düşük olması

yatırımları teşvik etmiştir. 2019 verilerine göre asgari ücret 400 manattır. Bu da hem yerli hem de yabancı yatırımların ilgisini çeken bir durum olmuştur (Bulut vd., 2013).

SSCB döneminden kalma bir gelenek olan insanların eğitime önem vermesi geleneği, Azerbaycan döneminde de devam etmiştir. Okur-yazarlık oranı %98 seviyelerindedir. Bunun dışında sahip olduğu stratejik konumu da Azerbaycan için büyük önem arz etmektedir. İran ve Rusya'ya sınır komşusu olması, ABD ve Avrupa ülkeleri açısından dikkatlerin pek çok zamanda Azerbaycan'ın üzerinde olmasına neden olmuştur (Bulut vd., 2013).

Azerbaycan ekonomisinin zayıf yanları ise şu şekildedir:

-İşsizlik problemi: Azerbaycan resmî istatistik kuruluşlarının işsizlik verilerini %1,5 olarak açıklamalarına rağmen, uluslararası kuruluşlar bu oranın %16-%25 arasında olduğunu belirtmektedirler. Eğitimli ve kalifiye işgücünün, yurtdışına göçü de bir diğer önemli problemdir. Genellikle genç ve orta yaşlı insanların göç etmek için tercih ettiği ülkeler Türkiye, Rusya ve İran olmuştur.

-Petrol ve petrol türevlerinin ihracat içerisindeki payı %90 seviyelerindedir. Yine bütçe gelirlerinin %75'i petrol ve petrolden elde edilen ürünlerden sağlanmaktadır. Petrol fiyatlarının, dünya piyasasında yaşanan dalgalanmalara bağlı olması, Azerbaycan'ı Hollanda hastalığı tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır.

-Haksız rekabet ve tekelcilik ortamının varlığı

-Ekonomide kayıt dışılık: Resmî kaynaklara göre kayıt dışı ekonominin GSYH'ya oranı %18- %20 aralığında olmuştur. Ancak Dünya Bankası uzmanları bu oranın %60'ın üzerinde olduğunu belirtmişlerdir. Bu oran ise yaklaşık 8-10 milyar ABD Doları aralığında bir tutara tekâmül etmektedir. Dolayısıyla ekonomideki kayıt dışılık oranı çok yüksektir. Bu durumun en büyük nedeni ise özel sektörün önündeki rüşvet engelidir.

-Altyapı yetersizliği ve üretim için kullanılan teknolojinin eskimesi

-Monopol bazı sektörlerin varlığını devam ettirmesi, bu sektörlerde üretilen ürünlerin kalitesinde ve fiyatında olumsuz etkiler meydana getirmekte ve üretim kaynaklarının verimsiz kullanımına neden olmaktadır.

-Bölgeler arası gelişmişlik farkları da bir değer sorundur. Sanayi tesislerinin Bakü ve civarında toplanmış olması, genel olarak petrol ve doğalgaz üretimine ilişkin tesislerin

bu bölgede yoğunlaşması ve ülke ekonomisinin büyük çoğunlukla bu sektörlerden girdi sağlaması diğer bölgeleri gelişmişlik olarak geride bırakmıştır. Yine Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali sonrasında 130 km'lik demiryolu işgal edilmiş ve Azerbaycan'ın Nahçıvan ile olan kara ve deniz bağlantısı koparılmıştır. Dolayısıyla Nahçıvan'la Azerbaycan toprakları arasında bölgeler arası ulaşım engeli meydana gelmiştir. Nahçıvan'a ulaşım İran üzerinden yapılmaktadır.

-Komşuluk ilişkileri: 1994 yılında Ermenistan'ın Yukarı Karabağ topraklarını işgaliyle sonuçlanan savaş, Azerbaycan'ın komşusu Ermenistan'la olan ilişkileri koparmıştır. Günümüzde gerek siyasi gerekse askeri çatışma şeklinde devam eden mücadele petrol dışındaki sektörlerde yatırım yapmak isteyen yatırımcılara güven vermemektedir. Gürcistan ile bazı dönemlerde yaşanan problemler, Rusya topraklarında yer alan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin Çeçenistan problemleri ve İran'la olan siyasi ve dinî ilişkiler yine yabancı ve yerli yatırımcılar üzerinde olumsuz izlenim oluşturmaktadır. Yine Hazar Gölü'nün statüsü hakkında pek çok belirsizlik vardır. Bazı petrol yataklarının tartışmalı olması, bölgede petrol şirketlerinin yatırım iştahlarını kırmıştır (Bulut vd., 2013).

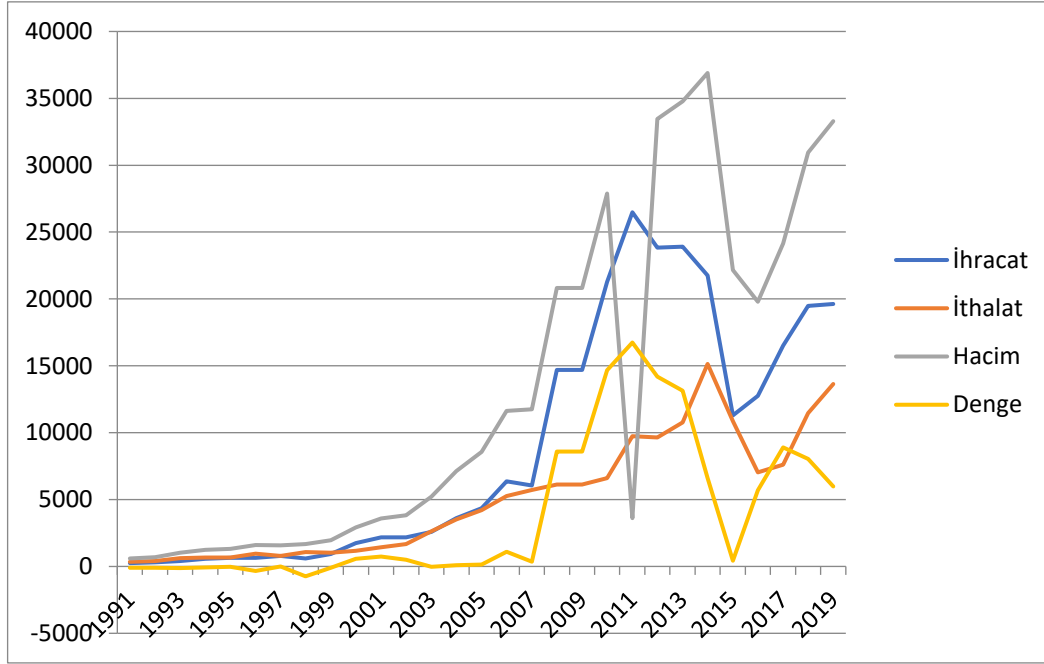
4.1.2. Azerbaycan Dış Ticareti

Azerbaycan bağımsızlığını kazanmadan önce dış ticaretinin %90'ını SSCB'ye bağlı cumhuriyetler ile yapmıştır. Bağımsızlıktan sonra her ne kadar yeni pazarlara yönelim artsa da bir süre daha bu bölgeye dış ticaretteki bağımlılığı devam etmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'na yapılan dış ticaretin 1991-1993 yılları arasındaki oranı %80- %85 arasındadır. Ancak zamanla bu ülkelere yapılan ticaret azalma eğilimi göstermiştir. Azerbaycan ihracatında BDT ülkelerinin oransal payı 1991'de %94, 1999'da %22,7, 2000'de %13,5, 2002'de %11, 2007'de %18 olarak gerçekleşmiştir. Toplam ithalatın BDT'ye olan oranı ise 1991'de %80, 1999'da %31,4, 2000'de %32, 2007'de %33 şeklinde olmuştur. (İsmayılov ve Zeynalov, 2010: 598).

Azerbaycan bağımsızlığı sonrasında giderek dışa açılan bir ülke olmuştur. 2008 yılında yaşanan ihracat sıçraması ve 2014 yılında ticaret yapılan ülke sayısının 124'e yükselmesi, bu durumun en açık göstergesidir. Ancak ihracata bakıldığında, ihraç edilen ürünlerin %86,5'inin petrol ve petrol ağırlıklı ürünlerin ağırlıklı olduğu, yine ithalatta da ithalata konu olan malların enerji sektörünün ihtiyacı olan makine ve ekipman olduğu görülmektedir. 2008'de uluslararası doğalgaz ve petrol boru hatlarının enerji

kaynaklarını uluslararası pazara satmak üzere devreye girmesi, ihracatta büyük bir sıçramayı sağlamıştır. Yine küresel krizler ve petrol krizlerinin olduğu dönemlerde ihracattaki azalmalar ve ihracattaki bu azalmaya rağmen ithalatta benzer oranda azalmaların yaşanmaması, Azerbaycan ekonomisindeki kırılğan yapıyı göstermektedir (TC Serhat Kalkınma Ajansı-Azerbaycan Ülke Raporu, 2016: 46).

Grafik 2. 1991-2019 Dönem Aralığında Azerbaycan Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Trademap verileri ile tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 2'ye bakılarak Azerbaycan, bağımsızlık sonrasında 1991-2000 yılları arasında yaşadığı siyasi ve ekonomik krizler etkisiyle dış ticaret verilerinde bir düşüş gözlemlemiştir. Bu dönemde dış ticaret açık vermiştir. 2000 yılında petrol gelirlerinin artmasıyla beraber göstergeler, 2003 yılında meydana gelen küçük bir açık dışında sürekli fazla vermiştir. Özellikle 2008 yılında Azerbaycan'ın uluslararası doğalgaz ve petrol boru sistemlerinin faaliyete başlaması neticesinde ihracat 47 milyar doların üzerine çıkmıştır. Ancak 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizden zaten kırılğan yapıda olan Azerbaycan ekonomisi de büyük ölçekte etkilenmiş ve 2008 yılında dış ticaret hacminde meydana gelen azalma yaklaşık %63 civarında gerçekleşmiştir. Ancak dış ticaret fazlasında meydana gelen bu azalmaya rağmen 2000 yılından sonra, sadece 2003 yılında açık vermiş ve diğer tüm zamanlarda fazla vermiştir.

4.1.2.1. Azerbaycan İhracatı

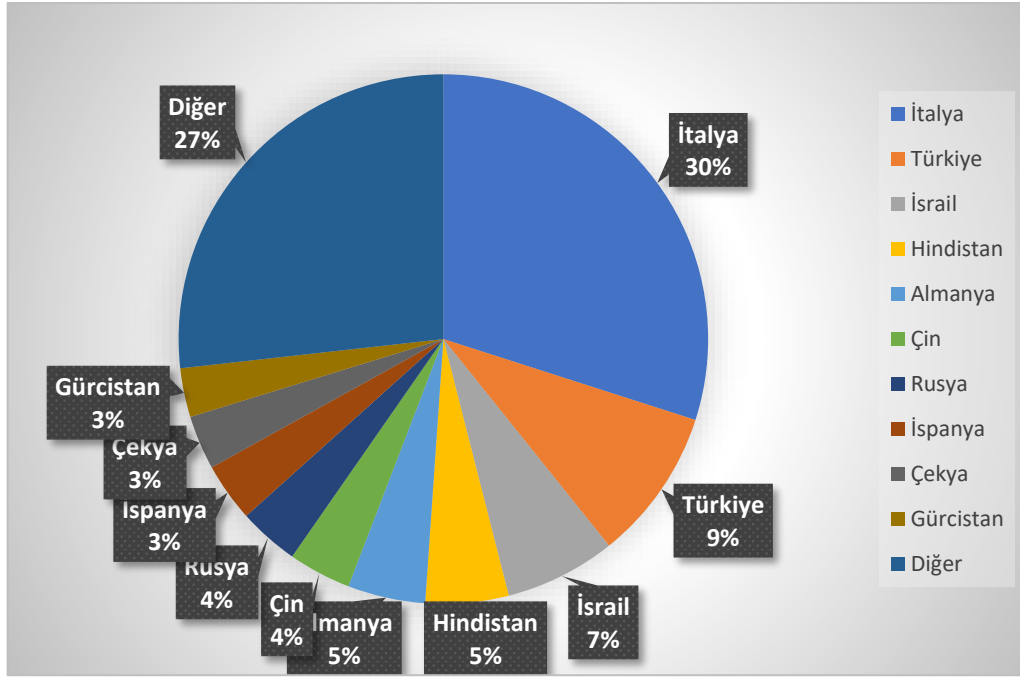
Azerbaycan, ekonomik büyümenin tamamına yakın kısmını enerji ihracatından elde edilen gelirlerle sağlamaktadır. Enerji piyasasındaki dalgalanmalarda, büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini açık bir şekilde göstermektedir. 2000 ve 2008 yılında meydana gelen siyasi ve ekonomik atılımlar, büyüme üzerindeki etkisini de göstermiştir.

Tablo 5. Azerbaycan'ın En Yüksek İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	241	1.742	21.278	21.754	11.295	12.743	16.524	19.489	19.635
İtalya	73,6	1.024	7.044,5	7.288,1	4.505,2	3.233,6	5.271,1	5.879,7	5.879,7
Türkiye	11	67,1	170,8	428,6	457,7	1.132,8	1.635,8	1.825,9	1.825,9
İsrail	17	163,2	1.744,8	425,2	212,5	450,1	740,1	1.310,8	1.331,6
Hindistan	0	0,8	299	526,2	765,6	427,3	429,6	819,5	995,8
Almanya	0	12,1	9,9	3.175,3	1.425,1	1.789	545,2	787,7	931,7
Çin	2	2,4	338,5	30,9	37,5	271,2	528,7	714,1	752,1
Rusya	100	77,5	773,4	450	441,3	456,9	710,5	664,9	724,3
İspanya	0	101,6	178,5	213,6	316	495,1	384,2	396,4	705
Çekya	0	0,6	234	1.879,4	845,2	625	660,9	938,3	647,4
Gürcistan	5	103,2	410	350	325,4	495,7	561,8	498,2	586,9
Diğer	32,4	18.950	11.119	14.745,4	1.420,1	3.366,3	5056,1	5.663,5	5.254,6

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 3. Azerbaycan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)

Grafik 3'e bakıldığında Azerbaycan'ın 2019 ihracatının bir önceki döneme göre %7,5 oranında bir artış gerçekleştirdiği görülmektedir. Güney Doğu Asya Ülkelerine Azerbaycan'ın gerçekleştirdiği ihracatta meydana gelen azalmadaki temel faktör, bu ülkelerin farklı pazarlara yönelmesi olmuştur. İtalya, Rusya ve Kanada gibi ülkelerin, Azerbaycan'a yaptıkları petrol yatırımları listede üst sırada kalmalarını sağlamıştır. Türkiye 2017-2019 dönemlerinde 2. sırada yer almıştır.

İngiltere, Fransa, Almanya gibi AB ülkelerine yapılan ihracat rakamlarında meydana gelen azalma 2014 Yılında AB'nin yürürlüğe koyduğu Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi uygulamasından kaynaklanmaktadır. Bu Yönetmelikle Dünya Bankası daha önceki uygulamalarına son vererek, 3 yıl boyunca üst-orta ve üst gelir seviyesinde bulunan ülkelere tek taraflı verilen tavizlerin uygulamaya konulmayacağını kabul etmiştir (Karaca ve Ark, 2016: 52).

Tablo 6. Azerbaycan İhracatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

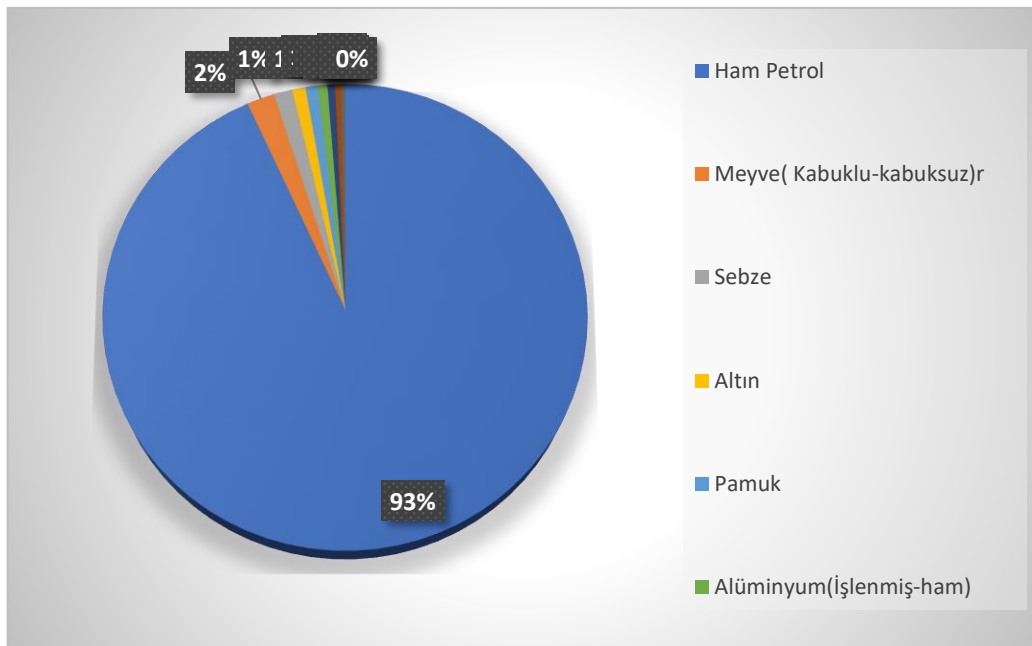
	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	248	1.742	21.278	21.754	11.295	12.743	16.524	19.489	19.635
Ham Petrol	189	1.408	20.110	20.802	9.843	7.894	14754	17.878	17.800

Tablo 6. (Devam) Azerbaycan İhracatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

Meyve (Kabuklu-kabuksuz)	2	12	112	69	90	105	2013	325	362
Sebze	2	1	42	80	91	129	210	233	243
Altın	0	13	84	-	380	432	127	146	174
Pamuk		0	1	17,3	19,5	24,3	51,9	108,3	158,4
Alüminyum (İşlenmiş-ham)	6	15	15	6	13,9	47,7	131	112,2	128
Etilen polimerleri	11	6	33	105	86	81	99	98	100
Cihazlar	1	6	28	62	59	39	50	65	77
Demir ve çelik	14	28	20	54	35	96	82	86	58

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 4. Azerbaycan'ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)

Grafik 4’de görüldüğü gibi bir Hazar Denizi ülkesi olan Azerbaycan’da petrol ve doğalgaz ürün ve ürünlerinin ekonomiyeye katkısı %93 oranda olmuştur. Hakeza ihracatın tamamına yakın kısmı da yine hidrokarbon ürünlerinden oluşmaktadır. Hazar Denizi ülkesi Azerbaycan, 2015 yılında petrol fiyatlarındaki sert düşüşler sebebiyle manatı devalüe etmiştir. Rusya merkezli ekonomik kriz Azerbaycan’ı etkilemiş ve manat yaklaşık %50 değer kaybetmiştir. Yine Azerbaycan sabit kur sistemindeki manatın değerini koruyabilmek için de döviz ve altın rezervlerinin yarısından çoğunu harcamıştır.

İhracatta bir diğer önemli husus da domates ve meyve ihracatının toplam ihracat içinde önemli bir payının olmasıdır.

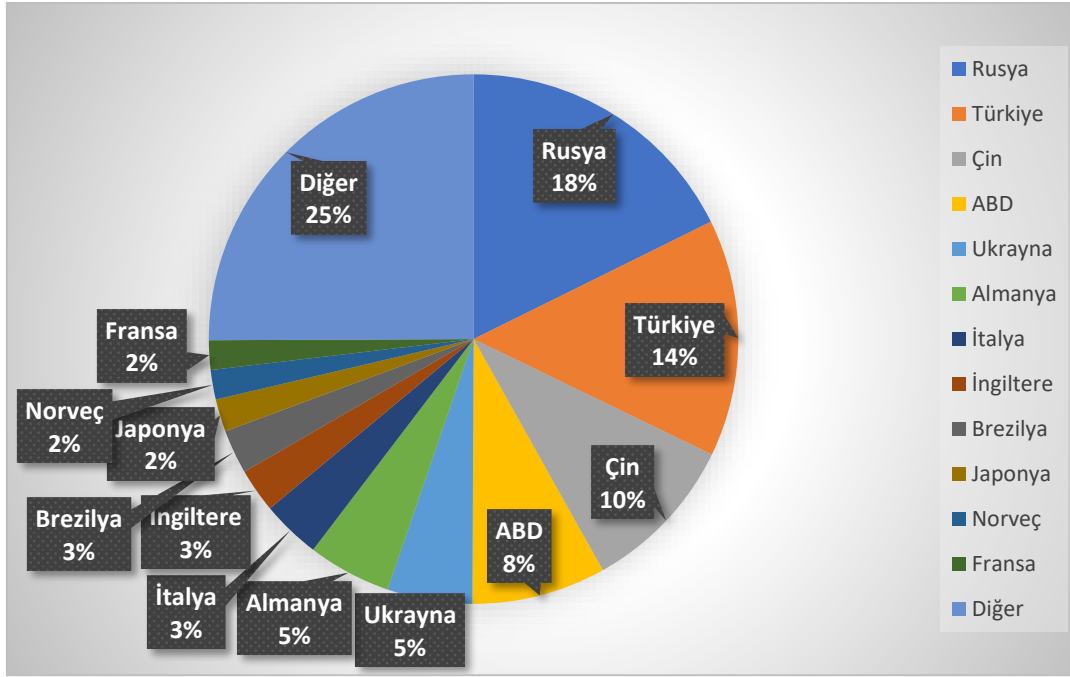
4.1.2.2. Azerbaycan İthalatı

Tablo 7. Azerbaycan’ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	346	1.430	6.596	9.179	10.866	7.048	7.619	11.460	13.649
Rusya	101	152	1.145	1.314	1.437	1.622	1.348	1.884	2.287
Türkiye	42	148	771	1.288	1.172	1.262	1.104	1.576	1.646
Çin	33	41	587	698	512	741	739	1.196	1.432
İsviçre	4	18	93	106	98	48	42	508	1.206
ABD	0	230	206	565	846	564	624	527	768
Almanya	2	72	551	701	689	377	388	658	708
Ukrayna	14	39	511	421	309	354	396	469	467
İran	21	55	78	68	90	171	239	414	452
Kanada	0	1	9	11	16	13	15	162	398
İtalya	8	24	118	275	588	456	274	335	363
Diğer	121	650	2.527	3.732	5.109	1.441	2.450	3.731	3.922

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 5. Azerbaycan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)

Grafik 5 Azerbaycan'ın en çok ithalatının yaptığı ülkeleri göstermektedir. Bu grafiğe göre en yüksek ithalat %18 oranı ile Rusya'dan gerçekleşmektedir. Bu oranın yüksek olmasında SSCB döneminde kalma demir ve karayollarının ulaşımı kolaylaştırmasının etkisi büyüktür. Yine Rusya'nın bölgede, ekonomi ve toplumsal hayata yönelik etkinliği ve Rusya'nın gümrüksüz bir şekilde gerçekleştirdiği ihracat bu oranın yüksek olmasının nedenleri arasındadır. (Karaca ve Ark, 2016, 52). Türkiye %14 ile 2.sırada yer almaktadır. Türkiye'nin bölgedeki müteahhitlik ve hizmet sektörü yatırımları yoğun bir şekilde devam etmektedir. Sonrasında %9,7 oranıyla 3. sırada Çin yer almaktadır. ABD ve İngiltere'de bu bölgede gerçekleştirmiş oldukları petrol yatırımlarıyla Azerbaycan'ın ithalatında en büyük pay alan ilk 10 ülke arasında yer almaktadır.

Tablo 8. Azerbaycan İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

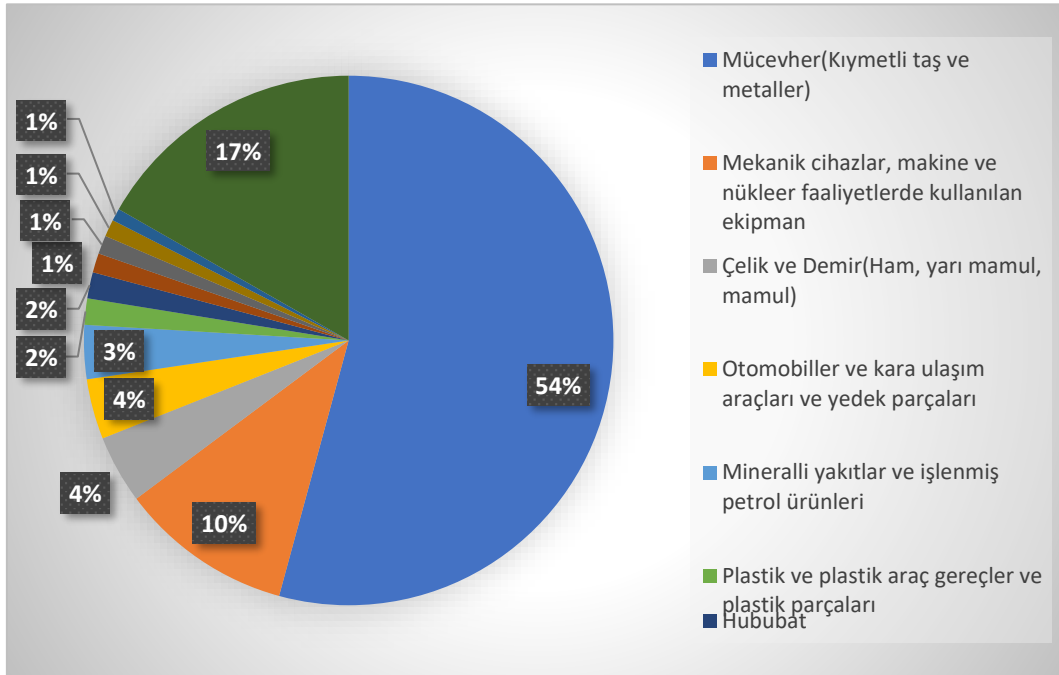
	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	346	1.430	6.596	9.179	10.866	7.048	7.619	11.460	13.649
Mücevher (Kıymetli taş ve metaller)	0	0	9.8	4	5	12	15	833	2.131
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	88	233	1.413	1.965	2.640	1.445	1.512	2.589	2.661
Çelik ve Demir(Ham, yarı mamul, mamul)	14	121	489	1.486	1.586	768	886	1.202	1.048

Tablo 8. (Devam) Azerbaycan İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	2	44	612	388	585	252	422	641	927
Mineralli yakıtlar ve işlenmiş petrol ürünleri	129	216	75	298	152	284	380	724	828
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	6	87	560	198	204	280	318	367	404
Hububat	14	26	226	339	343	345	291	257	402
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	2	17	179	245	270	196	249	290	297
Ağaçtan yapılmış ürünler-odun kömürü	0	73	315	213	229	189	213	297	284
Demiryolu taşıtları ve yedek parçaları	4	23	179	286	36	147	158	163	263
Mobilya-dekorasyon ürünleri	0	20	152	189	160	208	158	205	190
Diğer	87	570	2.386	3.568	4.656	2.922	3.017	3.842	4.214

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır

Grafik 6. Azerbaycan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)

Grafik 6'da görüleceği üzere ihraç edilen ürünlerin başında %54 ile mücevher (kıymetli taş ve metaller) gelmektedir. %10 mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman, %4 çelik ve demir (ham, yarı mamul, mamul), %4 otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları ve %3 mineralli yakıtlar ve işlenmiş petrol ürünleri takip etmektedir. İhracatla karşılaştırıldığında, ithalattaki ürün çeşitliliğinin daha fazla olduğu gözlemlenmektedir.

4.2. KAZAKİSTAN

Resmî adı Kazakistan Cumhuriyeti olup 2.724.900 km² yüzölçümüne sahip dünyanın 9. en büyük ülkesidir. Başkenti Astana'dır. Kazakistan'da resmî dil Kazakça'dır ve nüfusun %65'i tarafından konuşulmaktadır. Bürokrasi ve ticarete ise Rusça kullanılmakta ve 2. dil olarak değerlendirilmektedir. Rusça nüfusun neredeyse tamamı tarafından bilinmektedir (Çağlar, 2018: 75-76).

Kazaklar ilk olarak 15. asırda hanlık şeklinde tarih sahnesine çıkmışlardır. Göçebe bir hayat yaşayan Kazak halkının bu yaşantıları birlik ve beraberliklerini sağlamayı engellemiştir. Karadeniz kuzeyinde bulunan Altın Orda devleti, bölge stratejisi açısından bir denge unsuru şeklindeydi. Timur devleti akınlarıyla büyük güç kaybetmiş ve sonrasında da parçalanmış, bölgede Rus devleti kurulmuş ve Rus devleti ile Kazaklar komşu olmuştur (Engin vd., 1976: 47-48).

1730'lu yıllarda Kazak Hanlığı, Moğol istilalarından dolayı komşu Rusya'dan askeri yardım talep etmiştir ancak yardım için gelen Rus ordusu Kazak topraklarını işgal etmiştir. 18. asırda ilk defa Rus himayesine girmeye başlayan Kazak toprakları 19. asırda tamamen Rusya'ya katılmıştır. Bu katılım sürecinde Kazak halkının pek çok isyanı olmuştur ancak yüz binlerce insan bu yolda hayatını kaybetmiştir. Gelişmiş Rus ordusuyla baş edemeyeceğini anlayan Kazak halkı kültür ve bilime yönelmiştir. Böylelikle de bir aydın hareketi olan Alaş Orda'nın kurulmasını sağlamışlardır (Kenes Nurpeyisov vd., 1995: 119).

1917 yılında Bolşevik Devrimiyle beraber bu topraklarda milli birlik düşüncesi yaygınlaşmış ve Kazak halkı için bu düşüncenin liderliğini Alaş Orda hareketi üstlenmiştir. Alihan Bökeyhanov'un başkanlığını yaptığı Alaş Orda hükümeti aynı yıl içerisinde resmî olarak kurulmuştur. Anadolu'dan gelen Enver Paşa'nın da içinde olduğu bu grup Türkçü-milliyetçi bir düşünceye sahiptir. Sovyet baskıları, aydınların Sovyetler tarafından öldürülmesi Alaş Orda hareketine Sovyet zihniyetli idarecilerin hâkim olması gibi sebeplerden dolayı Alaş Orda hareketi zamanla Moskova eksenli bir düşünceye sahip olmuştur. Kazakistan şûrasının beklentisi bir Rusya Federatif Devleti'nin kurulması ve Kazakistan'ın bu yapı içerisinde yer alması olmuştur. Ancak Sovyetlerin ülkeleri etnik kimliğe göre ayırma projesi ve Alaş Orda düşüncesinin Pantürkçü ve Panislamcı olduğu gerekçesiyle bu Kazak beklentisinin gerçekleşmesine izin vermemiştir. Sonrasında açılan Kazakistan Komünist Partisi, Alaş Orda hareketinin

önüne geçmiş ve Sovyet destekli bir darbeyle Alaş Orda hükümetini devirerek hükümet kurulmuştur. 1924 yılında Kazak Sovyet Özerk Sosyalist Cumhuriyeti şeklinde Kazakistan'da komünist devlet kurulmuştur. Kırgız denmesinin sebebi de Rusların Türk Kazakları, Rus Kazaklardan isim olarak ayırmak istemesidir. Bu dönem Kırgız halkına da Kara-Kırgız denmiştir. Ancak bu yanlışlık 1925 yılında giderilmiştir ve 1936 yılında Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur (Devlet vd., 1976: 92-94).

Çarlık Rusya Kazakları, devletleri tarafından sindirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla zulüm içindeki bir toplum için ihtilal bir çıkış yolu olarak görülmüş ve desteklenmiştir. SSCB bağımsızlık ve zenginlik vaatleriyle desteklerini aldıkları milletlere daha büyük acılar yaşatmıştır.

1930'larda SSCB'nin iskân politikaları uygulamaları Kazakistan'ı da etkilemiştir. Bu yıl içerisinde SSCB'nin farklı devletlerinden gelen yaklaşık 700.000 vasıflı işçi, mühendis, öğretmen, doktor ve yöneticiler ülkenin büyük manadaki ilk göç dalgasını oluşturmuştur. Bu dönem yapılan sanayi ve endüstri yatırımları Kazakistan'ın kalkınmasını ve refah düzeyinin artmasını sağlamıştır. Belirli dönemlerde bu göç dalgaları devam etmiştir. Öyle ki 1939 yılına gelindiğinde Kazakistan'daki Kazak nüfusun oranı %37,8 iken, Rus nüfusu %40 olmuştur. Zengin petrol ve metal kaynakları sayesinde kalkınma hızlanmış hatta öyle ki Sovyet yatırımları bu ülkeye uzun bir süre destek sağlamıştır. Ancak zamanla bu kaynakların sömürülmesi, iskân politikalarıyla beraber bölgeye göç etmiş kişilere bölgenin verimli tarım alanlarının verilmesi, ekonomik eşitlik bahanesiyle zenginlerin ellerinden mal varlıklarının alınması ve böylelikle halkın refah seviyesinin düşmesi Kazak halkının tepkilerine neden olmuştur. Bu yanlışlıkları dile getiren Kazak yönetici ve siyasiler sürgün ya da idam edilmiştir. Bu da ülke ihtilal ile birlikte vaat edilen özgürlük ve bağımsızlık taahhütlerinin yerine getirilmeyeceğini ve Çarlık dönemi sömürge politikalarının devam edeceğini bir göstergesi olmuştur. Yine Sovyetleştirme politikalarıyla bir kültür soykırımı gerçekleşmiştir. 1970'lere gelindiğinde halkın %60'ının Sovyetleştirildiği görülmüştür. Çarlık dönemde ibadethane ve camilerin kullanılması yasaklanmış, ibadet özgürlüğü söylemleriyle başa gelen SSCB ise aynı politikaları izlemeye devam etmiştir. Kültürel, dini, ekonomik ve toplumsal bir sömürü ile karşı karşıya olan Kazak halkı Gorbaçov'un istifası ve SSCB'nin dağılmasıyla beraber bağımsızlıklarını elde etmişlerdir (Gömeç, 2007: 114-131).

4.2.1. Kazakistan Ekonomisine Genel Bakış

Kazakistan gerek yerüstü gerekse yeraltı kaynaklar açısından Orta Asya'nın en zengin devletlerden bir tanesidir. Hidrokarbon açısından ise Rusya'dan sonra SSCB ülkeleri arasında en fazla kaynağa sahip olan ikinci ülkedir. Bu varlıklar Kazakistan'ı küresel petrol ticaretinin belirleyici unsurlarından birisi haline getirmiştir (DEİK, 2012: 4). Kazakistan doğalgaz ve petrol zenginliğinin yanı sıra pek çok metal ve maden yönünden de zengindir. Aynı zamanda hayvancılık ve tarım geliştirilmeye müsaittir ve büyük potansiyel barındırmaktadır (Bulut, 2015: 55-59). Kazakistan Sovyet dönemi teknolojik altyapısının güçlü olması ve bu altyapının zamanla geliştirilmesi, gelişmiş insan gücüne sahip olması gibi sebepler ağır endüstriyel makine ve teçhizatına sahip olmasını, petrokimya ve tekstil sektörlerinde de başarılı olmalarını sağlamıştır (Güngör, 2016: 511).

Kazakistan bağımsızlık sonrasında diğer eski Sovyet devletleri gibi sıkıntılarla karşılaşmıştır. Sovyet Kırgızistan'ın Moskova merkezli ekonomi tarafından yönetilmesi ve öncesinde bağımsız devlet geleneklerinin bulunmayışı, özellikle geçiş ekonomisi sürecinde bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Bağımsızlığın kazanıldığı ilk zamandan itibaren kontrollü ve dışa kapalı ekonomik sistem terk edilerek Batı tarzı piyasa işleyişinin egemen olduğu, dışa açık ekonomik modele geçilmesi için çalışma başlatılmış ve geçiş sürecinde meydana gelebilecek olumsuzların tedbiri kısmen alınmıştır. Bu tedbirler arasında devlet için gerekli olan finansmanın nasıl karşılanacağı ve hangi alanlarda kemer sıkılacağı belirtilebilir. Ancak geçişin ilk başladığı dönemlerde yaşanan üretimdeki düşüşe ve refah kaybına engel olamamışlardır (Güngör, 2016: 511).

Kazakistan, bağımsızlığını kazanıldığı ilk zamanlardan itibaren yaşanan buhrandan çıkabilmek amacıyla dünya pazarına giriş yapabilme ve yatırımcıyı heveslendirebilmek maksadıyla birçok yenilik ve reforma imza atmıştır. Sonucunda ise küresel yatırımcı için cazip bir devlet haline gelmiştir. Batı modelindeki serbest pazara uyum sağlayabilme ve parçası olabilme yolunda gerçekleştirilen bu yenilikler başarılı olmuş ve BDT içerisindeki en fazla ilerleme sağlayabilen devlet olabilmeyi başarmışlardır. Bu durum Batı ülkeleri (ABD ve Avrupa devletleri) tarafında Kazakistan'a, piyasa ekonomisine sahip tek BDT üyesi denmesini sağlamıştır ve yine pek çok bağımsız derecelendirme kurum ve kuruluşu tarafından övgüye mazhar olmuştur. Dolayısıyla Kazakistan için bağımsızlığın getirmiş olduğu olumsuzlukların

etkisinin zamanla kaybolduğu anlaşılmaktadır (Dikkaya ve Bora, 2006: 111). Reform çalışmalarının verdiği meyveler 2001 yılında Kazakistan'ı BDT üyesi olup da serbest ekonomiye ilk geçişini tamamlayan devlet haline getirmiştir (Aizhan ve Diana, 2013: 24).

Kazakistan, yaşam standardı ve işsizlik rakamlarından 1999 ve 2010 yılları arasında büyük değişim ve gelişim göstermiştir. 1999 yılında %13,6 olan işsizlik oranı 2000 yılına gelindiğinde %5,9'a düşmüştür. Kırgızistan Rusya'dan sonra BDT üyelerinden en fazla asgari ücrete ve GSYH'ya sahip olan devlet olmuştur.

Ekonominin lokomotifi enerji sektörüdür. Doğalgaz ve petrolden elde edilen gelir, ülkenin asıl katma değerini meydana getirmektedir. Petrolün tamamına yakını Hazar Denizi ve çevresinden çıkarılmaktadır. Ağır sanayi kuruluşlarının büyük çoğunluğu ülkenin kuzeyinde bulunur ve kuzey nüfusunun çoğunluğunu ise Ruslar oluşturmaktadır. Yine hububat üretimi kuzey kesimde gerçekleştirilir. Güney kesimde de bir miktar petrol bulunmakla beraber, tarım üretiminin çoğunluğu burada gerçekleştirilmektedir (Dukembayeva,2011: 157).

Kazakistan Devleti resmî para birimi *tengedir*. 2008 yılında ABD'de başlayan ve dünyanın tamamını etkileyen finans krizinden Kazakistan'da etkilenmiştir. Buhranın etkisini azaltabilmek için alınan önlemlerden birisi sabit kur uygulamasına son verip dalgalı kur uygulamasına geçmek olmuştur. 01.03.2009 tarihinde gerçekleştirilen bu geçişle beraber Kazakistan tengeyi devalüe etmek zorunda kalmıştır ve tengenin 2008 yılı ortalamasına kıyasla %22 değeri düşürülmüş ve 1 USD, 153 tenge kurundan işlem görmüştür (Konca, 2012: 7). Yine 2014 yılında gerçekleştirilen bir diğer devalüasyonda yine tengenin değerı %20 düşürülmüş ve 1 USD ortalama 180 tenge olarak işlem görmüştür. Ancak Kazakistan'ın en büyük ticaret ortakları Çin ve Rusya'nın içinde bulunduğu iktisadi kriz, küresel petrol fiyatlarındaki büyük düşüşler ve ekonomik göstergelerdeki kötüleşme yüzünden tenge her geçen gün daha fazla değer kaybetmiştir. 2016 ortalaması olarak da 1 ABD Doları yaklaşık 348 tenge olarak fiyatlanmıştır.

Anlaşılaçağı gibi finans krizi etkisini kaybetmeye başladığı andan itibaren ABD Doları neredeyse tüm para birimleri ile kıyaslandığında gerçekleştirdiği değer kazanmayı tenge karşısında da gerçekleştirmiştir. Öyle ki son 8 yılda ABD Doları'nın tenge karşısındaki yükselişı 2 kattan fazladır. Bu şartlar altında Kazakistan'ın refah

kaybının yanı sıra borç ödemelerinde de sorunlar meydana gelmiş, devlet yöneticileri bu durumun önüne geçememişlerdir. Diğer ekonomik göstergelerin incelenebilmesi için aşağıdaki tablo 9 hazırlanmıştır. Verilerdeki değişimin daha net incelenmesi içinde 1995 ve 2019 yılları esas alınmıştır.

Tablo 9. Kazakistan Ekonomik Göstergeler

	1991	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019
GSYH (milyar ABD Doları)	5,9	18,3	87	142,6	137,2	162,8	170,3	164,7
Reel Büyüme (%)	-2,9	9,8	4	7	1,3	2	3	4,5
İhracat (milyar ABD Doları)	3,5	9,2	57,2	48,1	36,7 1	48,3	60,9	57,7
İthalat (milyar ABD Doları)	4,6	7,1	24	26,3	25,1 2	29,3	32,5	38,5
Nüfus (milyon)	16,9	14,9	15,7	16,4	17,9	18,2	18,4	19
Enflasyon	1381	13,2	7,4	6	6,6	7,4	5,2	7,6
Kişi Başı GSYH	350	1.231	12.700	9.110	7.14 0	9.20 0	9.82 5	9.850
Dış Borç (milyar ABD Doları)	0,3	12,6	61,3	105,8	152, 8	163, 2	158, 7	156,9

Kaynak: Trademap ve Word bank data verilerinden tarafımcı hazırlanmıştır.

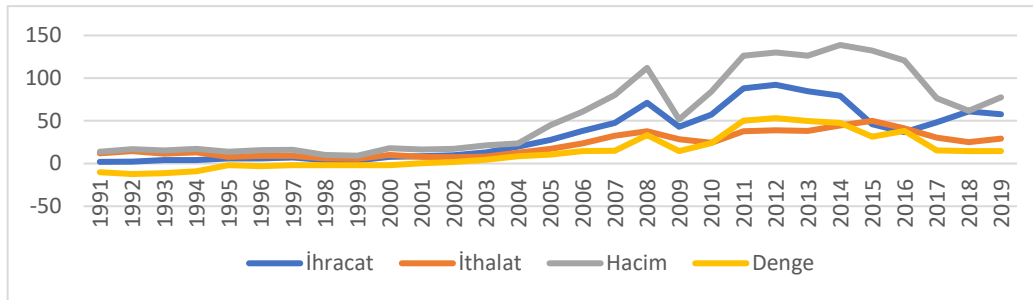
Tablo 9’da değişimin daha belirgin olabilmesi için bağımsızlık sonrası dönem olan 1995 ve yakın dönem olarak da 2016, 2017, 2018 ve 2019 verileri aynı anda incelenmiştir. Buna göre GSYH 1995 yılında 16,5 milyar ABD Doları iken 22 yılda yaklaşık 10 kat artmıştır. Yine işsizlik 1995 yılında %10 iken 2017 yılında %4,9 seviyelerine kadar düşmüş yani işsizlik oranı yarıya indirilmiştir. Büyüme -%8,3’ten %4,5 seviyesine gelmiştir. Ancak ara dönemlerde büyüme oranlarında yükseliş ve

düşüşler gerçekleşmiştir. Örneğin Kazakistan en yüksek büyüme oranına 2001 yılında %13,5 ile ulaşmıştır. Daha sonra 2009 yılına kadar bir yavaşlama trendine girmiş ve 2009 yılında %1'lik bir büyüme yakalamıştır. Gerek dünya finans krizi ve bölgesel krizler gerekse petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar bu yavaşlamaya neden olarak gösterilebilmektedir. 2010- 2014 yılları arasında ortalama %5 büyüyen Kazakistan ekonomisi 2015 yılında geçilen serbest kur sistemi, devamındaki devalüasyon kararı, döviz krizi ve petrol fiyatlarının düşmesiyle beraber ekonomik bir buhrana girmiştir. Devlet gelirinin yaklaşık %55'i petrol satışlarından elde edilmektedir. 1995 yılında GSYH'nın %33'ü olan ihracat 2019 yılında %31,7'si olmuştur. Bağımsızlık sonrasında dünya pazarına çıkışla yabancı yatırımcılar genellikle ülkede hidrokarbon yatırımlarına önem vermişlerdir. 22 yıllık zaman diliminde yatırımlar artmış dolayısıyla gelirden petrol endeksi olarak artmıştır. İthalat ise %5,33'ten %25,12'ye yükselmiştir. Enflasyon trendi ise 2000 sonrasında istikrarlı sayılabilmiş, 2017'da %7,4 olarak gerçekleşmiştir. Kişi başı GSYH 6 kattan fazla artmış ve devlet dış borcu 40 kata yakın artmıştır.

4.2.2. Kazakistan Dış Ticareti

Kazakistan gerçekleştirmiş olduğu dış ticaretinde 1995 yılından itibaren her yıl cari fazla vermiştir. Ancak yakın dönemi incelemek adına 2011- 2019 yılları arasındaki veriler incelenecektir. Bunun için grafik 7 hazırlanmıştır.

Grafik 7. Kazakistan Dış Ticaret Verileri

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 7'de en dikkat çeken hususlardan birisi 2015 yılında ticaret hacminin yaklaşık %61,6 küçülmesi olmuştur. 2014 yılı başında yaklaşık 100 ABD Doları olan ham petrol varil fiyatları yıl sonu itibariyle yarı yarıya değer kaybetmiş ve 50 ABD Doları'na düşmüştür. Bu durum, ekonomisi petrol gelirlerine bağlı olan Kazakistan için krize sebep olmuştur. Petrolden elde edilen geliri arttırabilmek için dalgalı döviz

kuru sistemine geçilmiş ve tenge %20 oranında devalüe edilmiştir. Bu kriz sonrasında Kazak hükümeti, petrole dayalı ekonominin ortaya çıkarabileceği sorunları daha net görmüş ve petrolden bağımsız bir maliye politikası oluşturabilmek için çalışmalar başlatmıştır (Makhanov, 2017).

Kazakistan ekonomisi yüksek düzeyde ithalata bağımlı bir ekonomidir. Üretimin büyük çoğunluğu doğal kaynak, petrol ve türevleri, metaller genel olarak hammadde veya yarı mamul mal şeklindedir. Dolayısıyla tüketim mallarına olan talep yüksektir ve üretim iç piyasadaki talebi karşılayacak nitelikte değildir. Üretimi yapılan ürünler de gerek kalite gerekse fiyat olarak ithal ürünlerle rekabet edecek seviyede değildir. Aynı zamanda ülkenin deniz kara sınırlarından dolayı komşularla yapılan kaçak sınır ticaretleri, verilerin oluşturmasını güçleştirmektedir. Diğer bir önemli sorun ise ülkenin denize kıyısı olmaması ve karayolu-demiryolu ticaretlerinin maliyetleri arttırması olmuştur (Kazakistan Ülke Raporu, Konya Ticaret Odası, Ocak 2019: 9).

4.2.2.1. Kazakistan İhracatı

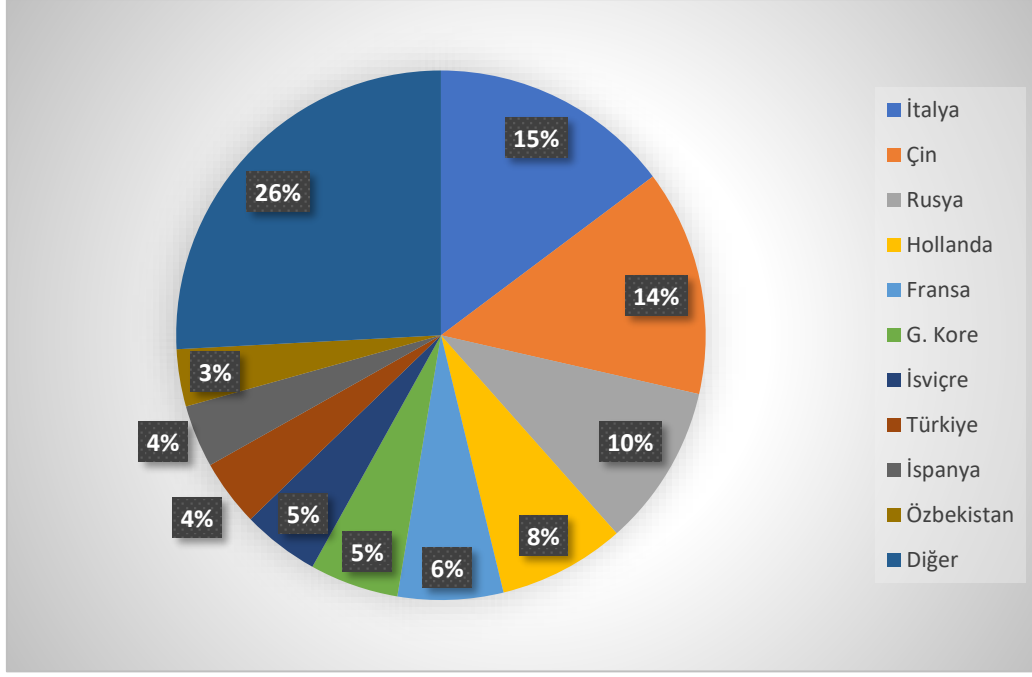
Kazakistan'ın 2014-2019 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu ihracat verileri incelenmiştir. Buna göre Kazakistan'ın en çok ihracat gerçekleştirdiği ülkeler ve en çok ihraç ettikleri ürünler tablo 10 ve tablo 11' de incelenmiştir.

Tablo 10. *Kazakistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)*

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	2.009	8.043	57.244	79.485	45.022	36.775	48.342	60.956	57.722
İtalya	0	925	9.576	16.053	8.137	7.747	8.669	11.735	8.373
Çin	200	628	10.122	9.797	5.482	4.214	5.777	6.272	7.823
Rusya	1.300	1.688	3.006	6.388	4.549	3.509	4.515	5.162	5.602
Hollanda	0	139	4.160	8.723	4.982	3.255	4.748	6.189	4.393
Fransa	0	7	4.433	4.691	2.680	1.798	2.861	3.839	3.650
G. Kore	145	43	232	1.024	976	223	1.128	2.975	3.079
İsviçre	5	375	2.668	4.541	2.657	2.687	3.100	2.880	2.669
Türkiye	89	74	1.234	826	954	851	1.145	1.242	2.307
İspanya	0	6	921	2.260	1.220	992	1.444	1.862	2.165
Özbekistan	92	145	891	1.082	943	922	1.250	1.643	1.981
Diğer	259	4.013	20.001	24.100	12.442	10.577	13.705	17.157	14.650

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 8. *Kazakistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)*

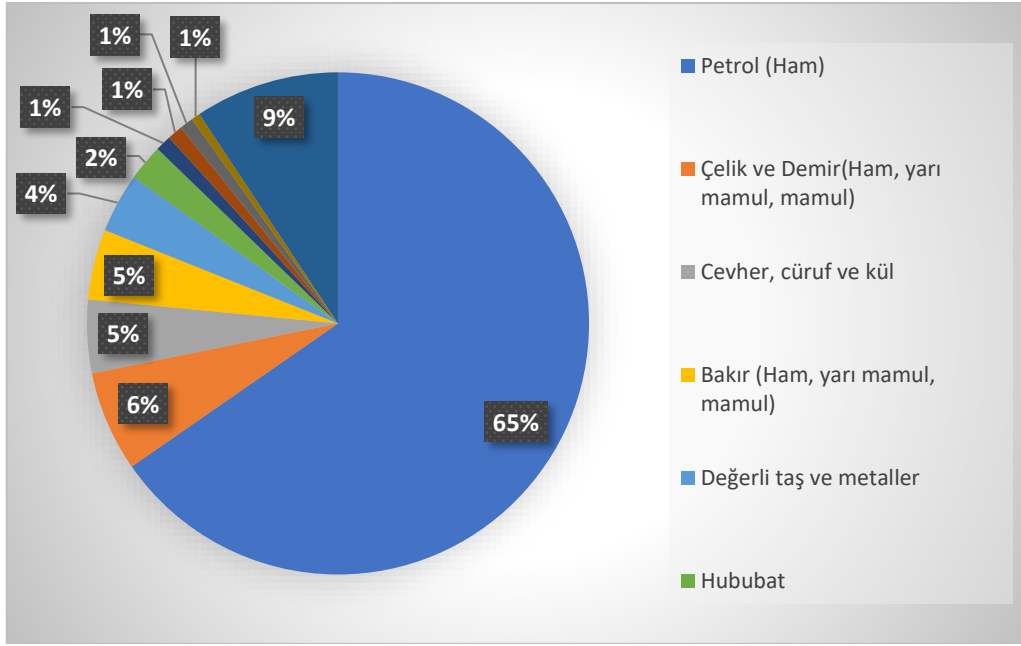

Tablo 11. Kazakistan İhracatında Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	2.009	8.043	57.244	79.462	45.955	36.779	48.342	60.956	57.722
Petrol (Ham)	1.402	4.502	41.032	48.869	28.492	22.334	30.679	42.737	37.717
Çelik ve Demir(Ham, yarı mamul, mamul)	305	1.000	6.683	5.487	3.126	2.921	4.393	4.430	3.728
Cevher, cüruf ve kül	0	220	2.185	2.625	2.001	1.193	2.102	2.087	2.727
Bakır (Ham, yarı mamul, mamul)	25	701	2.153	1.710	1.925	1.918	2.526	2.548	2.619
Değerli taş ve metaller	2	265	2.609	2.418	2.045	2.413	2.168	2.135	2.213
Hububat	100	340	988	961	692	816	829	1.296	1.351
Minarel Tuzlar	5	0	298	421	486	359	363	649	593
Alüminyum(Ham, yarı mamul, mamul)	3	0	372	542	413	382	533	634	565
Çinko (Ham, yarı mamul, mamul)	4	155	555	315	451	553	837	280	505
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	2	93	31	286	205	247	241	273	330
Diğer	161	1.667	338	15.828	6.119	3.643	3.671	3.887	5.374

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımcı hazırlanmıştır.

Grafik 9. Kazakistan'ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)

Grafik 9 incelendiğinde Kazakistan'ın yapmış olduğu toplam ihracatın yaklaşık %75'i hidrokarbon ürünlerinden oluşmaktadır. Geri kalanların yaklaşık %8'i de maden ve doğal kaynaklardır. Dolayısıyla ülke ihracatının ve ekonomisinin lokomotifi petrol ve metaller olmuştur. En büyük ihracat ortağı İtalya'nın gerçekleştirdiği ihracatın %100'e yakını petroldür. Dolayısıyla sektör bazında bir bağımlılığı vardır, bu da ekonomiyi şoklar karşısında savunmasız bırakabilmektedir.

Kazakistan ticaretteki yönünü eski Sovyet ülkelerinin dışındaki diğer ülkelere ve yoğun olarak Avrupalı ülkelere çevirmiştir. Nedeni ise Batılı büyük devletlerin petrole olan talepleri ve yüksek fiyatlarla satın alması olmuş dolayısıyla Kazak ekonomisinin hızlı bir yükseliş göstermesini sağlamıştır (Konca, 2012). Petrol ihracatında, bağımsızlıklarının ilk yıllarında bazı sorunlar yaşanmıştır. Rusya ve İran gibi petrol zengini ülkeler ile Kazakistan'ın komşu olması ve olası petrol taşıma ağlarının Avrupa'ya ulaşabilmesi için bu topraklardan geçmek zorunluluğu gibi durumlar vardır. Tarihi bağlardan dolayı Kazakistan, Rusya'yı ulaştırma güzergâhı olarak tercih etmiş ancak Rusya bazı dönemlerde sorunlar çıkarmıştır. Bu durumun giderilmesi için pek çok anlaşma imzalanmış ve görüşmeler yapılmıştır. Şu an için herhangi bir sorun olmamakla birlikte Kazakistan'ın coğrafi durumu ve şartları ticaretin zorlaşmasına neden olmuştur (Kazakistan Ülke Raporu, Konya Ticaret Odası, 2012: 9).

2012 yılında yılda 15 milyon tondan fazla petrolün Rusya'ya ihracatı için

Atrau-Samara ve 26 milyon tona yakın petrolün ise Mahaçkala- Novorissisk petrol boru hatlarından geçmesini sağlayacak bir anlaşma imzalamıştır. Yine Rusya ile Hazar Denizi'nin kuzey kısımlarındaki tartışmalı petrol bölgelerinin geliştirilmesi ve yenilenmesi için yine Rusya ile anlaşmıştır

Kazakistan ile Çin arasında 2006 yılında faaliyete başlayan yaklaşık 960 km uzunluğundaki petrol nakil projesi Kazakistan'ın ihracattaki gücünü ve potansiyelini arttırmıştır. Kazakistan-Atasun'dan başlayan hat, Çin-Alaşankou'da sonlanmaktadır. Bu hattın Kazak ekonomisine büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.2.2.2. Kazakistan İthalatı

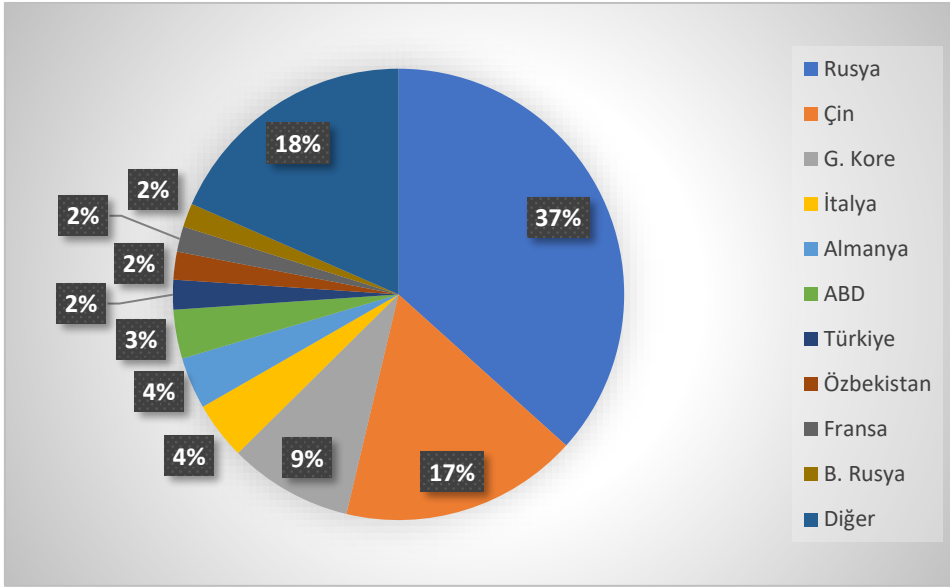
Ülkede gerçekleştirilen üretim faaliyetlerinin çoğunluğu doğalgaz ve petrol üretimine dayandığından, tüketim mallarının üretimi iç talebi karşılayacak nitelikte değildir. Üretimi sağlanan ürünlerde gerek sermaye malları gerekse tüketim malları açısından ithal ürünler ile kalite ve fiyat yönünden rekabet edememektedir. Ülke sınırlarının çok geniş olması ve sınırlardan kaçakçılığa engel olabilecek güvenlik tedbirlerinin bulunmayışı ve bürokraside rüşvet karşılığı kaçak giriş çıkışa izin verilmesi gibi sebepler yerli üreticiye zarar vermektedir. İthalatta gerçekleşen artışın sebebi üretimin hidrokarbon ürünleri üzerinde yoğunlaşması ve mamullerin üretiminin aksatılmasıdır.

Tablo 12. Kazakistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	6.800	10.089	24.023	41.294	30.566	25.172	29.329	32.533	38.356
Rusya	2.628	3.750	5.475	13.805	10.532	9.132	11.472	12.392	14.065
Çin	245	471	3.964	7.372	5.085	3.376	4.692	5.384	6.537
G. Kore	141	245	527	1.068	606	455	567	922	3.405
İtalya	14	368	1.586	975	1.092	796	946	1.498	1.579
Almanya	18	685	1.828	2.011	1.825	1.336	1.484	1.642	1.422
ABD	8	547	1.315	1.997	1.483	1.282	1.253	1.302	1.343
Türkiye	140	263	616	1.016	740	626	730	654	817
Özbekistan	345	181	473	1.016	726	589	735	844	766
Fransa	4	241	501	958	516	628	535	661	696
B. Rusya	205	154	251	944	529	611	508	593	654
Diğer	3.058	3.184	4.859	10.132	7.432	6.341	6.407	6.641	7.072

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 10. Kazakistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)

2019 yılı esas alınarak grafik 10 incelendiğinde en yüksek ithalatın gerçekleştirildiği ülke %38 ile Rusya olmuştur. 1. sırada Rusya'nın yer almasının, Rusya-Kazakistan arasında ticarete engellerin kaldırılması için yasal düzenlemelerin oluşturulması, 2010 yılında Kazakistan-Rusya-Beyaz Rusya arasında gümrük birliği oluşturulması ve Rusya'nın Türkî Cumhuriyetler üzerinde halen ekonomik, siyasi, toplumsal bağlarının devam etmesi gibi sebepleri vardır. Tablo 12'de 2014 yılından 2016 yılına kadar ithalat rakamlarında düşüş gözlenmektedir. Ancak 2017 yılından itibaren %16,5 oranındaki ithalat artışıyla düşüş sona ermiş ve büyüme sürdürülmüştür.

Tablo 13. Kazakistan İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

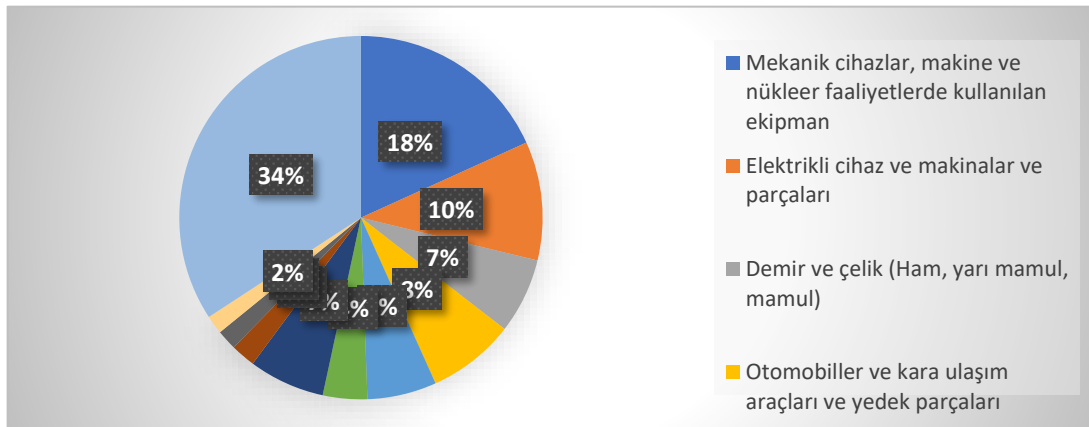
	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	6.800	10.089	24.023	41.294	30.566	25.172	29.329	32.533	38.356
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	725	1.622	2.326	6.850	5.602	4.399	4.131	5.193	8.169
Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	589	729	2.527	3.975	3.065	2.430	3.240	3.845	4.307

Tablo 13. (Devam) Kazakistan İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

Demir ve çelik (ham, yarı mamul, mamul)	800	788	1.770	2.522	2.285	2.615	2.739	3.312	3.791
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	515	819	1.038	2.921	1.326	1.108	1.750	2.037	2.334
Mineralli yakıtlar ve işlenmiş petrol ürünleri	542	1.093	2.379	2.320	1.679	1.516	1.768	1.743	1.559
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	125	225	780	1.486	1.095	980	1.118	1.241	1.314
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	95	320	1.640	2.544	2.021	1.710	1.996	2.058	2.048
Cevher, cüruf ve kül	35	70	111	826	661	694	857	755	676
Uzay ve hava araçları ve yedek parça ve ekipmanları	11	23	633	489	421	357	223	541	674
Kauçuk ve kauçuktan eşya	81	134	330	566	498	415	509	545	623
Diğer	3.282	4.995	10.489	16.795	11.913	8.948	10.998	11.263	12.861

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımcı hazırlanmıştır.

Grafik 11. Kazakistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)

4.3. KIRGIZİSTAN

Kırgız ismine ilk defa Milattan Sonra sekizinci yüzyılda Orhun Yazıtları'nda rastlanmaktadır. 1830 yılında Hokand Hanlığının himayesine giren Kırgızlar, 1868 yılında Hokand Hanlığının Rus himayesine girmesiyle Rusya'nın bir parçası olmuşlardır. Bu bölge Rusya tarafından Fergana Eyaleti olarak adlandırılmıştır. Rus hâkimiyetindeki bu bölgeye daha sonra Kara-Kırgız Özerkliği ismi verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı döneminde Kırgız halkı diğer tüm Türk boyları gibi Rus yönetimine karşı başkaldırmış ancak bu isyan 1996 yılı 16 Temmuz'unda kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Avşar vd. 1994) Bolşevik Devrimi sonrasında 1936'da Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismiyle SSCB'ye bağlı bir devlet statüsüne getirilmiştir (Karaağaçlı, 2009).

1985 yılında Kırgızistan Komünist Partisi'nin Genel Sekreterliğine getirilen Masaliyev ve ekibinin yolsuzluk yaptığı ileri sürülmesi ve bu durumun giderilmesi hakkında bir mücadele verilmemesi muhalif hareketlerin elini güçlendirmeye başlamıştır. 1990 yılında Kırgızlar ile Özbekler arasında Oş kentinde çıkan çatışmalar ile başlayan toplumsal hareketlilik pek çok parti yöneticisinin ve siyasinin istifasını beraberinde getirmiştir. 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla beraber Bağımsız Kırgızistan kurulmuştur (Karaağaçlı, 2010).

Kırgızistan devleti, daha önce SSCB'ye bağlı olan ülkeler arasındaki demokrasiye en bağlı ülkelerden bir tanesidir. Bağımsızlığını kazandıkları tarihten günümüze kadarki dönemde yoksuzluklara karışan yöneticilerini barışçıl denebilecek bir biçimde deviren ve sonrasında başkanlık rejiminden parlamenter yönetime geçiş yapan tek devlettir (Kırgız Cumhuriyeti Raporu, Kasım 2015).

4.3.1. Kırgızistan Ekonomisine Genel Bakış

Kırgız coğrafyası tamamı karalar ile kuşatılmış, merkezi ve büyük piyasalardan uzak konumu, dağlık ve küçük bir yüzölçümüne sahip olması ve yetersiz nüfusu bakımından kısıtlı bir yapıya sahiptir. Uranyum, antimon ve altınla beraber ülkede büyük miktarda doğal kaynak rezervleri bulunmaktadır. Hidroelektrik enerjisine yapılan yatırımlar ve mevcut potansiyel bakımından da oldukça öneme sahiptir. Ancak 1918'den başlayan sivil savaş döneminde tesislerin büyük yıkımlara uğraması, bu tesislerin tekrar faaliyete geçirilebilmesi için büyük yatırımları gerekli kılmıştır. Sovyet Rusya döneminde Sosyalist Kırgızistan'a yapılan yatırımlar ve bu bölgede meydana

gelen endüstriyel gelişme 1937'ye gelindiğinde 1918 yılına göre yaklaşık 20 kat bir büyümeyi de beraberinde getirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB'nin Avrupa topraklarındaki karışıklıklar nedeniyle, bu bölgelerdeki tesisler Kırgızistan'a taşınmış ve bu durum Kırgızistan'da bir başka endüstriyel sıçramaya neden olmuştur. Bu ekipman-teçhizatlar savaş sonrasında da Kırgız endüstrisinin omurgası haline gelmiştir. Bir diğer sıçrama ise 1960'larda Sovyetlerin Kırgızistan'a yapmış olduğu hidroelektrik, maden ve metalürji alanındaki yatırımlarında görülmüştür. Tüm bunlar değerlendirildiğinde 1930-1970 yılları arasındaki dönemde her 5 yılda bir Kırgız GSYH'nın ikiye katlandığı görülmektedir. 1970'lere gelindiğinde ise doğal kaynaklarda yaşanan sömürü, ekonomik gelişmeyi tetikleyen ana unsurlardan birisi olmuştur. Ancak 1980'li yıllarda tüm dünyada, petrol ve minerallerin fiyatlarında meydana gelen düşme Sovyet ekonomisinde 10 yılı süren bir durgunluğa ve gerilemeye neden olmuştur. Uzun zamandır süre gelen mali sorunlar, petrolde yaşanan kriz ve hatalı siyasi yönetimler yerel yönetimlerin geliştirilmesi ve modernizasyonu için ayrılan bütçenin büyük oranda kısılmasına ve hatta kesilmesine neden olmuştur (Abazov, 2002: 26).

Bir Sovyet politikası olan zorunlu iskân uygulaması sebebiyle Kırgızlar göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Hayvancılık ve tarım önemli geçim kaynaklarından olmuştur. (Özey, 1996) Bu duruma rağmen ülkenin büyük bölümünü dağlık ve engebeli yapılardan oluşuyor olması tarım ve hayvancılık için bir engel oluşturmaktadır (Artam, 1993).

Sovyet Kırgız döneminde endüstriyel üretim, diğer ülkelerden gelen kaynaklara bağımlı olmuştur. Ticaret de yine Sovyet üye ülkeleri arasında gerçekleştirilmektedir. Buna neden olarak da bir SSCB sanayi stratejisi gösterilmektedir. Buna göre üretimin sektörlerdeki uzmanlaşma esasına göre üretilmesidir. Bir diğer husus ise Kırgız ekonomisinin diğer Sovyet üyelerine göre küçük olmasıdır. Tarım, hayvancılık ve hayvanlardan elde edilen ürünler ticarete konu olmaktadır. Büyük oranda pamuk, tütün, kendir, ipek ve meyve-sebze, tahıl üretimi gerçekleştirilmektedir.

Sovyet Rusya'nın güçlü olduğu dönemlerde Kırgızistan bir maden ve hammadde ocağı olarak görülmüş ve buradan çıkarılan maden ve hammaddeler diğer Sovyet ülkelere gönderilmiş ve bu ülkelerde işlenmiştir. Bağımsızlıklarını kazandıkları güne kadar ülke herhangi bir şekilde bağımsız ihracatçı veya ithalatçı olamamıştır. Dolayısıyla diğer ülkelerle de ticari ilişkiler kurabilme yetkisine de sahip olamamıştır.

Sovyet dönemi Kırgızistan ekonomisi kapalı bir özellik taşımaktadır. Diğer Sovyet devletleriyle entegre edilmiş ve tüm ekonomik organizasyonları da bu çerçevede gerçekleştirilmiştir. Ülkedeki sanayi ve üretim kuruluşlarının birbirine bağımlı yapılmış, Sovyet merkezi sistemi üzerinden değişim ve ticaret sağlanmış ve üye devletler ile tüketici ile doğrudan bir bağlantı kurulmamıştır. Merkezi sanayi politikaları doğrultusunda üretim aşamaları dikey olarak gerçekleştirilmiştir. Bu şartlar altında da ülkelerin kendilerine yetmeyi sağlayacak bir ekonomik yapıya sahip olmaları engellenmiştir (Solak, 2003: 566-577).

Sovyet Kırgız dönemi boru hatları ve demiryolları Rusya güzergâhında oluşturulmuş, hava ulaşımı ve iletişim-haberleşme sistemleri Moskova merkezli bir sistem üzerinden kontrol altına alınmıştır. Çin ve Orta Asya Türk devletleri arasındaki kara ve demiryolu bağlantısı ilk kez 1990 yılında sağlanmıştır. Dolayısıyla bu tarihe kadar herhangi bir Sovyet komşusuyla demiryolu ve karayolu bağlantıları sağlanamamış ve hatta Çin ile olan karayolları, bu yolların güvensizliği sebebiyle açılmamıştır. Ancak 1991 sonrası bağımsız Kırgızistan kurulduktan sonra Çin'in özerk bölgesi olan Sincan ile İran'la ticaret yolları kurularak, ticaret yapılabilmıştır.

Buradan anlaşılacağı üzere bağımsızlığa kadar devam eden süreçte ekonomik yapı, bütünüyle Moskova için gerçekleştirilmesi veya üretimi yapılan yarı mamul ürünlerin Moskova'ya transferi ve burada mamul mallar haline getirilmesi gibi bir durum mevcuttur. Bu durum Kırgızistan'ın bağımsız bir ekonomik güç olmasının önündeki en büyük engellerden bir tanesi olmuştur.

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla başlayan yeni süreçte 31.08.1991 tarihinde Kırgızistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Dolayısıyla merkezi ekonomik modelden serbest piyasa modeline bir geçiş süreci gerçekleştirmiştir. Eski Sovyet ülkeleri arasında en fazla dikkat çeken ülkelerden birisi olmuştur. En küçük Orta Asya ülkelerinden birisi olması, nükleer güç ve petrol gibi stratejik olarak önemli unsurları barındırmaması Kırgız iktisadi yapısı için bazı problemleri doğurmuştur. Ancak bu olumsuz durumları gidermek için yapılan ekonomik atılımlar bölgede dikkat çeken bir unsur haline gelmesine neden olmuştur. 1993 yılında milli para birimi olan *somu* tedavüle çıkarmıştır ve bu özelliğiyle Orta Asya'daki Türk devletleri arasında kendi parasını kullanmaya başlayan ülke olma özelliğini taşımaktadır (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996: 1). Yine Kırgızistan Eski Sovyet ülkeleri içerisinde Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne üye olan ilk Türkî Cumhuriyettir. İktisadi atılımlara önem veren ve Çin'e açılan bir kapı niteliğinde

olan bu ülke, bölgede çıkar amaçları güden büyük devletlerin ilgisini arttırmıştır (Güngörmüş, 2005: 245-253).

Sovyetlerin dağılması sonrasında kurulan bağımsız devler arasında gerek enerji gerekse doğal kaynak bakımından en fakir ikinci ülke Kırgızistan'dır. Kaynak bakımından zengin ülkeler piyasa ekonomisine geçişte bu kaynakları, ülkelerinde meydana gelen zararların finansmanında kullanmışlardır. Ancak Kırgızistan sınırlı kaynakları dolayısıyla diğer ülkelerin yaşamış oldukları olumsuzlukları daha ağır bir şekilde atlatmaya çalışmıştır.

Kırgızistan bağımsızlığını elde ettikten hemen sonra merkezîyetçi ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapma girişimlerinde bulunmuştur. Ancak bunun için gerekli alt yapı hazırlanmadan, kontrolsüz bir geçiş gerçekleştirmesi büyük sıkıntılar doğurmuştur. Özellikle bağımsızlıklarının ilk zamanlarında GSMH'da %50 düşüş yaşamıştır. Buna neden olarak da SSCB'den gelen ve ekonominin %20'sini oluşturabilecek büyüklükteki bir transfer desteğinin kesilmesi ve beraberinde üretim-yatırım amacıyla kullanılacak ürünlerin temin edilememesi gibi pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Geçiş sürecinde bazı ekonomik önlemler alınmıştır. Devlet gerekli gördüğü özelleştirmeleri gerçekleştirmiş ve birtakım iktisadi kontrollerden vazgeçmiştir. Tüm bunlara rağmen sistemli ve istikrarlı bir ekonomi modeli oturtulamamış ve piyasa ekonomisine gerekli entegrasyon sağlanamamıştır. Rusya ile 70 yıldan fazla bir süredir siyasi, sosyal ve kültürel bağların bulunması Moskova merkezli bir uluslararası ticari ilişkinin devam etmesine neden olmuştur (Sarsılmaz, 2003).

Ekonomik geçiş programında karşılaşılan zorlukları gidermek ve büyümeyi hızlandırmak gayesiyle Kırgızistan, IMF ve bazı uluslararası kuruluşlarla destek ve kalkınma programı oluşturmuştur. Bu programda reform çalışmaları, iktisadi yeniden yapılanma çalışmaları, enflasyonun düşürülmesi için önlemler bulunmaktadır. Bu program piyasa ekonomisine adaptasyonun sağlanması açısından önemlidir. Diğer bir önemi ise yapılan tüm bu çalışmalar Kırgızistan'ın 1998 yılında DTÖ'ne üye olmasını sağlamıştır. Genel olarak bakıldığında ise Kırgızistan'ın dış kalkınma stratejisinin benimsendiği bir adım olduğu söylenebilir (Egeli ve Özan, 2008: 14-31).

1991 yılında elde edilen bağımsızlık sonrasında iktisadi krizle beraber artan yoksulluk 2000'li yıllara gelindiğinde giderek azaldı. Bu dönemde yoksul nüfusun

toplam nüfusa oranı %30 seviyesine kadar geriledi. Bunda önemli bir pay başta Rusya olmak üzere Kazakistan ve Çin’de çalışan Kırgız halkının kendi ülkelerine döviz girdisi sağlamasıdır. İşçi dövizlerindeki artış Kırgızistan’da halkın kendi ürettiklerinden daha fazlasını tüketmesini sağlamıştır. Yoksulluk oranı kent ve kırsalda yaşayan nüfus arasındaki yoksulluk farkını gizlemektedir. Kırsal alanda yoksulluk %32 iken, Başkent Bişkek’te %17 ve Jalalabad vilayetinde %46,5'lere kadar yükselmiştir. Dolayısıyla temel faaliyetleri tarım olan güney kesim, sanayileşmiş kuzey kesimden daha fakirdir. (Bulut, 2016: 38-39).

Tablo 14. Kırgızistan’ın Ekonomik Göstergeler (1996-2010)

Yıllar	Enflasyon	İhracat (Milyon ABD Doları)	İthalat (Milyon ABD Doları)	GSMH (ABD Doları)
1991	-	908	941	2.659
1992	1.324	824	1.103	2.317
1993	1.481	680	835	2.028
1994	1.889	567	673	1.681
1995	171	489	703	1.661
1996	91,94	561	1.034	1.828
1997	23,45	676	816	1.728
1998	10,45	600	955	1.646
1999	37,02	527	711	1.249
2000	18,71	573	651	1.737
2001	6,9	560	564	1.521

Tablo 14. (Devam) *Kırgızistan'ın Ekonomik Göstergeler (1996-2010)*

2002	2,14	635	695	1.606
2003	2,98	742	868	1.919
2004	4,1	941	1.134	2.212
2005	4,36	942	1.397	2.460
2006	5,55	1.182	2.245	2.834
2007	10,19	2.012	3.200	3.803
2008	24,5	2.752	4.757	5.140
2009	6,85	2.565	3.690	4.690
2010	7,9	2.472	3.232	4.794

Kaynak: Word Bank Data ve Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

1996-2010 dönemi Kırgızistan ekonomisini incelediğimizde ekonomik göstergelerinde dalgalanmaların olduğu söylenebilir. 2007 yılında ABD'de konut piyasasında başlayan ve sonrasında tüm dünyayı etkileyen dünya ekonomik krizi tüm dünya ülkelerinde refah ve üretim kaybına sebep olmuştur. Kırgızistan da bu krizden ciddi manada etkilenmiştir. Bununla beraber Kırgızistan'da 2010 yılında başlayan toplumsal ve etnik kargaşa ve buna eklenen siyasi krizler ekonomiyi olumsuz manada etkilemiştir. Tablo 14 incelendiğinde 2009 yılında GSYH'nin bir önceki yıla göre yaklaşık %2,89 oranın küçüldüğü görülmektedir. 2010 yılındaki toplumsal ve siyasal krizler sebebiyle de büyüme %-1,36 oranında gerçekleşmiştir. 2009 yılında kişi başı GSYH'nin ve ihracatın %10'luk bir düşüş ile karşı karşıya kaldığı gözlemlenebilmektedir. Sonuç olarak gerek küresel gerek bölgesel gerekse ülke içi krizlerin Kırgız ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi büyük olmuştur.

Nüfusun yoğun kısmı kırsal kesimlerde yaşamasına rağmen ülkenin sektör anlamında en zayıf olduğu alan tarım olmuştur. 2011 ile 2014 yılları arasında ortalama %1,6'lık bir büyüme kaydedebilmiştir. Sulama sistemlerinin uzun yıllar yenilenememesi, tarıma verilen kredilerin sınırlı olması ve ihracatın önünde engellerin bulunması tarım sektörünün büyümesi önünde duran engeller arasındadır (DEİK, Kırgızistan Ülke Raporu,2012: 8).

Kırgızistan'ın makroekonomik göstergeleri sürekli iniş-çıkış göstermektedir bu ekonomik istikrarsızlığın bir göstergesidir. 2008 küresel kriz ve siyasi rejim değişiklikleri dolayısıyla 2010 yılında %0,5'lik bir iktisadi daralma yaşamıştır. 2011 yılında bir toparlanma yaşamış ve %6'lık bir büyüme yakalamıştır. 2012'de jeolojik sorunlar nedeniyle altın üretimi düşmüş ve daralma yaşanmıştır. 2013 yılında bu problemin çözümüyle altın üretimi iki kat arttırılmış ve %10,6 büyümeye ulaşılmıştır (DEİK, Kırgızistan Ülke Raporu, 2012: 8). Dolayısıyla altın üretimine endeksli bir değişim süreci yaşanmaktadır.

Kırgızistan'ın son dönem makroekonomik göstergeleri şu şekildedir:

Tablo 15.*Kırgızistan'ın Ekonomik Göstergeleri (2014-2019)*

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
GSYH	2.659	1.370	4.794	7.468	6.678	6.683	7.703	8.271	8.455
Nüfus	4.461	4.898	5.447	5.835	5.956	6.079	6.198	6.322	6.456
Kişi başı milli gelir	596	279	880	1.279	1.122	1.099	1.242	1.308	1.309
Enflasyon (%)	135	18,7	7,9	7,5	6,5	0,3	3,1	1,5	1,1
İhracat (milyon ABD Doları)	908	573	2.472	1.883	1.482	1.573	1.798	1.764	1.965
İthalat (milyon ABD Doları)	941	651	3.916	5.734	4.153	4.000	4.448	4.907	4.903
Hacim (milyon ABD Doları)	1.849	1.224	6.388	7.617	5.635	5.573	6.246	6.671	6.868
Denge (milyon ABD Doları)	-33	-78	1.444	-3.851	-2.671	-2.427	-2.650	-3.143	-2.938
Büyüme (%)	-7,9	5,4	-0,4	4	3,8	4,3	4,7	3,7	4,5

Kaynak: Trademap ve Word bank data verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

2013 yılında Kırgız somunun %13 devalüe edilmesinden sonra, diğer paralar karşısında değer kaybeden som, ihracat ve ithalattaki gözle görünür azalmayı göstermektedir. Yine ülke içinde yaşanan siyasi ve toplumsal sorunlar ve dışarıda bölgesel-küresel krizler Kırgız ekonomisinin istikrarsız bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur.

Kırgızistan ekonomisinin zayıf yönleri şu şekildedir (Peyrouse, 2015):

-Kırgızistan'da yaşanan problemlerin başında özel mülkiyetin yetersiz bir şekilde korunması gelmektedir. Kanunen mülkiyetin korunması garanti altına alınmış olsa da uygulamalarda kasıtlı bir şekilde sınırlandırılmaktadır.

-Enflasyonun sürekli bir artış trendinde olması

-Piyasada bulunan tüketim mallarının, insan ihtiyaçlarının tamamını karşılamada yetersiz kalması sonucu insanlar alternatif mallara yönelerek ihtiyaç çeşitliliğini azaltma gayretine girmiştir. Örneğin Ayçiçeği yağının ithalattan kaynaklı yüksek fiyatlandırılması sebebiyle, insanların kendi ürettikleri pamuk yağına yönelmesi ve bundan dolayı da çeşitli sağlık problemleriyle karşılaşması.

-Sebze-meyve dışındaki temel gıda mamullerinin ve diğer tüketim ürünlerinin neredeyse hiçbirinin üretiminin olmaması ve bunların ithal edilmesi.

-Ülkede kullanılan teknoloji eski Sovyet teknolojisi olması ve yenileme maliyetlerinin çok yüksek olması nedeniyle mevcut şartların üretim maliyetlerini ve fiyatları arttırması dolayısıyla tüketicide de yüksek miktarda alım gücü kaybına neden olması.

-Rusların bölgeden gitmesiyle beraber kalifiye personelin bulunmasında zorluk yaşanması ve Sovyet dönemi makinelerinin kullanılamaması.

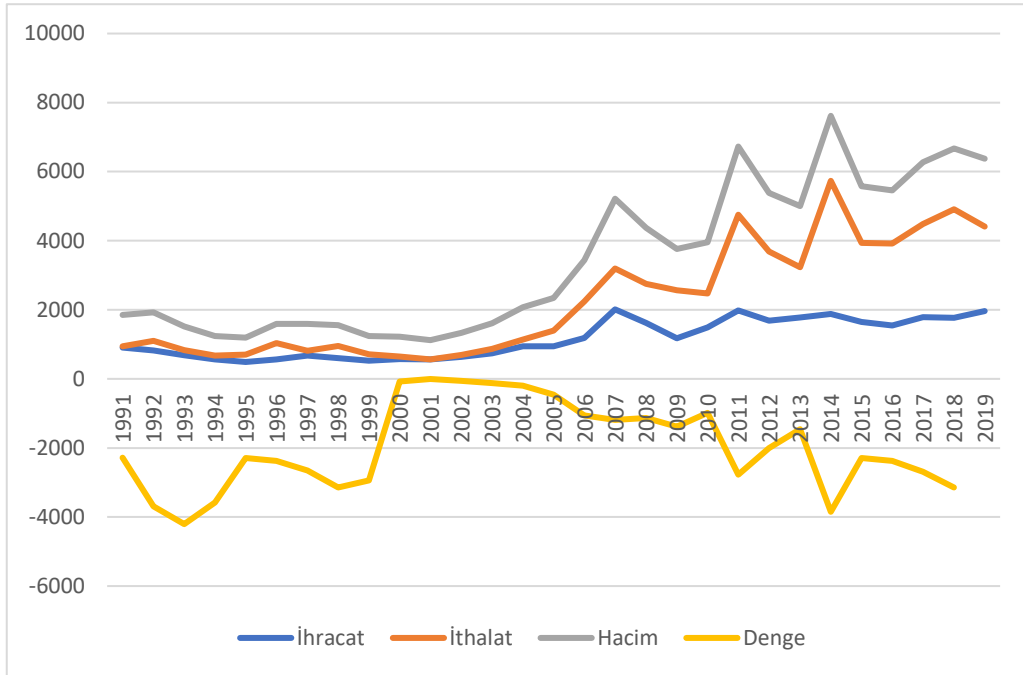
-Özelleştirmeler sonucunda firma ve kuruluşların belirli şahıs, aile ve firmaların elinde kalması sonucunda tekel ve monopollerin oluşması.

-Serbest ekonomiye geçişin altyapısız bir şekilde gerçekleşmesi ve bununla alakalı yapısal sorunların devam etmesi.

-Bölgeler arasındaki gelir farklılıklarının yüksek olması. Sanayinin belirli bölgelerde toplanması ve sanayinin olmadığı bölgelerde gerekli teşvik ve yatırımların bulunmaması (Peyrouse, 2015).

4.3.2. Kırgızistan Dış Ticareti

Grafik12. Kırgızistan Dış Ticaret Verileri (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 12’de Kırgızistan ticaretinin en yüksek ortakları Rusya, Kazakistan ve Çin gibi komşuları olmuştur. Bu dönemde de Çin, Rusya, Kazakistan ve Özbekistan gibi yakın coğrafya ülkeleriyle kurulan demiryolları ve karayollarıyla yapılan ticaretler, aynı zamanda bu ülkelerle gerçekleştirdiği ticari anlaşmalar Kırgızistan’ın ticari olarak bu ülkelerle işbirliğini arttırmıştır.

BDT’da yaşanan ekonomik çalkantılardan etkilenmiştir. Sonrasında Belarus Cumhuriyeti, Rusya ve Kazakistan arasında imzalanan gümrük birliği anlaşmaları ve Kırgızistan’da 1993 yılında gerçekleştirilen devalüasyon, ekonomik göstergelerdeki bu negatif değişime sebep olarak gösterilebilmektedir. Tabloda dikkat çeken bir diğer önemli husus ise dış ticaret dengesinin sürekli bir şekilde negatif olmasıdır. Bu, ülkede üretilenden fazlasının tüketildiğinin bir göstergesidir.

İthalat ve ihracat rakamları arasındaki fark Kırgızistan’daki üretim ve imalat sektörünün ihtiyaçları karşılayamaması nedeniyle başta Rusya’dan sonrasında da diğer komşularından ithalat yoluyla karşılamaktadır (Ganiyev, 2015: 89-101).

Ülke hem tüketim malzemelerinde hem de üretim aşamasında gerekli olan mamul ve makine ihtiyacının karşılanmasında ciddi bir oranda ithalata bağımlıdır. Bundan dolayı da meydana genel cari açığının finansmanında, Kazakistan dışında

çalışan Kazakların kendi ülkelerine yapmış oldukları transferler kullanılmaktadır. Yani bu işçi dövizidir. Dolayısıyla şu an için ülkenin en büyük problemlerinden bir tanesi de düşük ihracat miktarı olarak karşımıza çıkmaktadır (Baigonuhova,2011: 56-60).

4.3.2.1. Kırgızistan'ın İhracatı

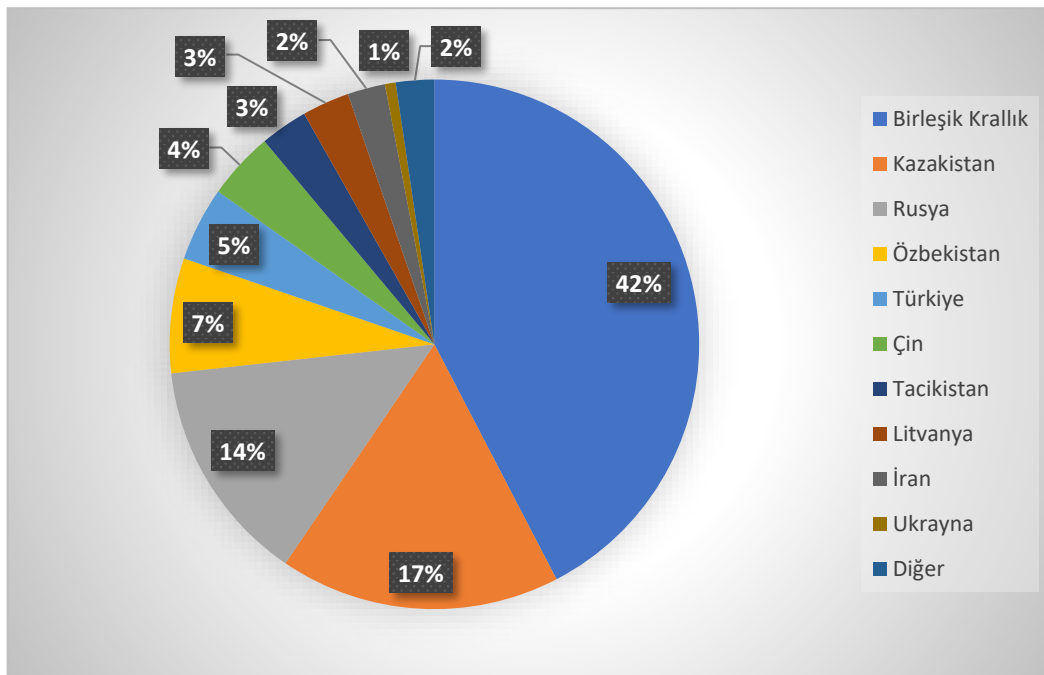
Kırgızistan'ın 1991-2019 yılları arasında en yüksek ihracatını gerçekleştirdiği ülkeler ve ihracat ürünleri incelenmiştir.

Tablo 16. Kırgızistan'ın En Yüksek İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	908	573	1.488	1.885	1.645	1.545	1.794	1.764	1.965
Birleşik Krallık	6	14	9	4	1	33	191	669	833
Kazakistan	25	39	181	510	349	276	297	247	337
Rusya	408	64	257	121	155	135	262	314	270
Özbekistan	104	47	40	165	143	126	146	158	138
Türkiye	61	13	37	85	83	89	131	104	89
Çin	41	19	28	34	37	81	97	61	81
Tacikistan	33	6	15	74	72	21	24	47	57
Litvanya	14	1	1	4	8	7	15	46	57
İran	9	8	10	9	8	8	12	13	45
Ukrayna	11	3	5	3	2	3	3	6	13
Diğer	196	359	980	876	787	760	616	699	46

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 13. Kırgızistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)

Grafik 13 incelendiğinde en dikkat çeken husus Birleşik Krallık, coğrafi olarak uzak olmasına rağmen Kırgızistan, ihracatının yaklaşık %42'sini gerçekleştirmektedir. Bu durumun nedeni İsviçre'nin Kırgızistan'dan gerçekleştirmiş olduğu altın ithalatıdır. Birleşik Krallık'ı %17 ile Kazakistan, %14 ile Rusya, %7 ile Özbekistan, %5 ile Türkiye ve %4 ile Çin takip etmektedir.

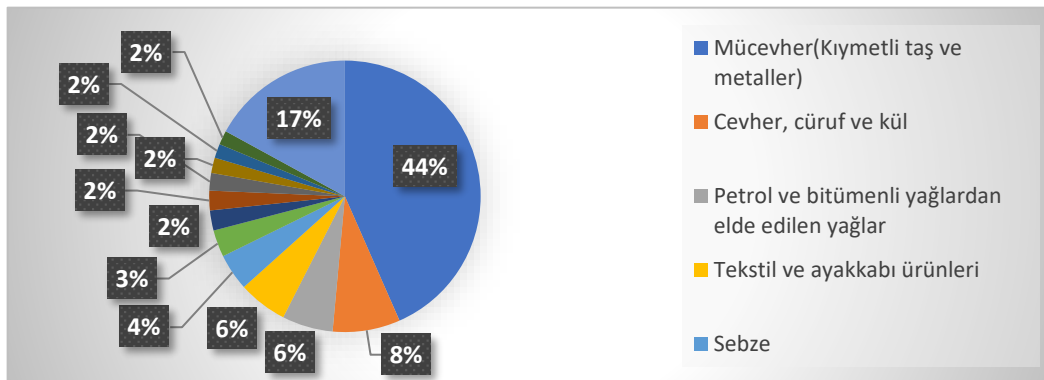
Kırgızistan ithalatında en yüksek orana sahip ürünler tablo 17 de incelenmiştir.

Tablo 17. Kırgızistan'ın İhracatında Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	908	573	1.488	1.578	1.645	1.545	1.794	1.764	1.965
Mücevher(Kıymetli taş ve metaller)	522	212	671	712	666	702	700	682	853
Cevher, cüraf ve kül	5	1	583	24	19	68	144	124	158
Petrol ve bitümenli yağlardan elde edilen yağlar	122	61	117	85	88	55	47	139	119
Tekstil ve ayakkabı ürünleri	11	32	66	101	98	117	190	168	115
Sebze	20	13	27	86	106	92	78	62	86
Bakır (Ham, yarı mamul, mamul)	6	2	2	9	8	10	16	87	63
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	25	27	33	45	81	59	60	33	47
Süt ürünleri	5	3	33	31	28	23	43	33	46
Meyve	6	3	33	85	89	45	43	29	41
Pamuk	17	25	29	18	16	20	25	37	36
Mineral Tuzlar	5	4	7	4	8	9	8	28	33
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	6	4	8	12	8	10	16	18	33
Diğer	158	186	121	366	430	335	424	324	335

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 14. Kırgızistan'ın En Çok İhracatını Yaptığı Ürünler (2019)

Grafik 14 dikkat edilmesi gereken en önemli husus ilk sırada altın olmasıdır. Toplam ihracatın yaklaşık %44'ünü oluşturmaktadır. Altın piyasasında meydana gelen değişimler ve altın rezerv ve üretimindeki artma ve azalma ekonomide büyük etkiler meydana getirebilmektedir. Altın hariç ihracat ürünlerindeki yüksek getirili ürün çeşitliliğinin az olması ise bir diğer dikkat edilmesi gereken durumdur.

4.3.2.2. Kırgızistan'ın İthalatı

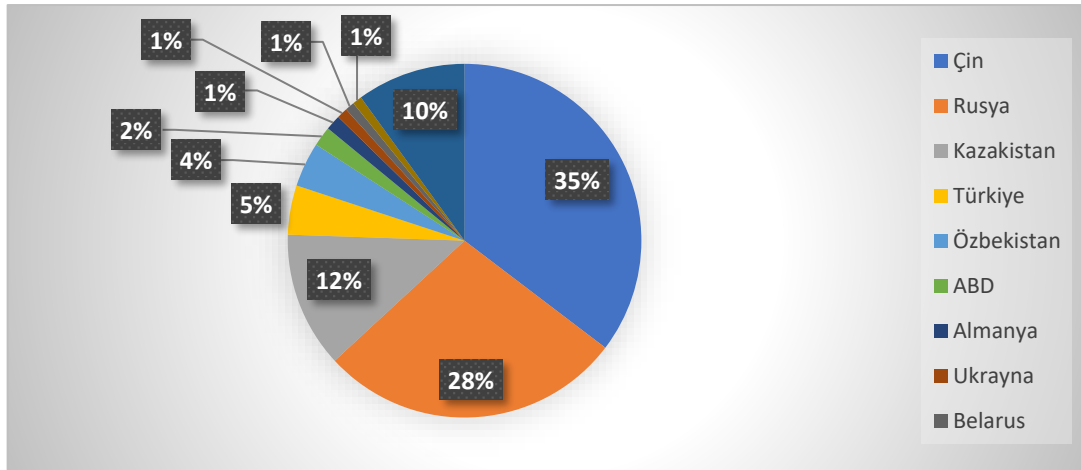
Kırgızistan'ın 1991-2019 yılları arasında en yüksek ithalatını gerçekleştirdiği ülkeler ve ithalat ürünleri incelenmiştir.

Tablo 18. Kırgızistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	941	651	3.222	5.736	3.939	3.920	4.489	4.907	4.903
Çin	345	59	666	1.097	1.030	1.469	1.500	1.942	1.733
Rusya	60	116	1.830	1.780	1.260	916	1.180	1.239	1.362
Kazakistan	75	116	385	778	565	594	586	502	609
Türkiye	21	17	84	309	165	190	225	290	221
Özbekistan	35	60	93	101	55	67	164	177	200
ABD	4	26	191	101	121	155	155	128	89
Almanya	2	24	335	114	90	62	68	74	68
Ukrayna	8	6	94	110	88	41	39	29	48
Belarus	15	5	53	91	50	37	83	34	42
Hindistan	5	4	21	33	30	27	28	31	42
Diğer	371	218		1.211	485	1.638	407	461	489

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 15. Kırgızistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)

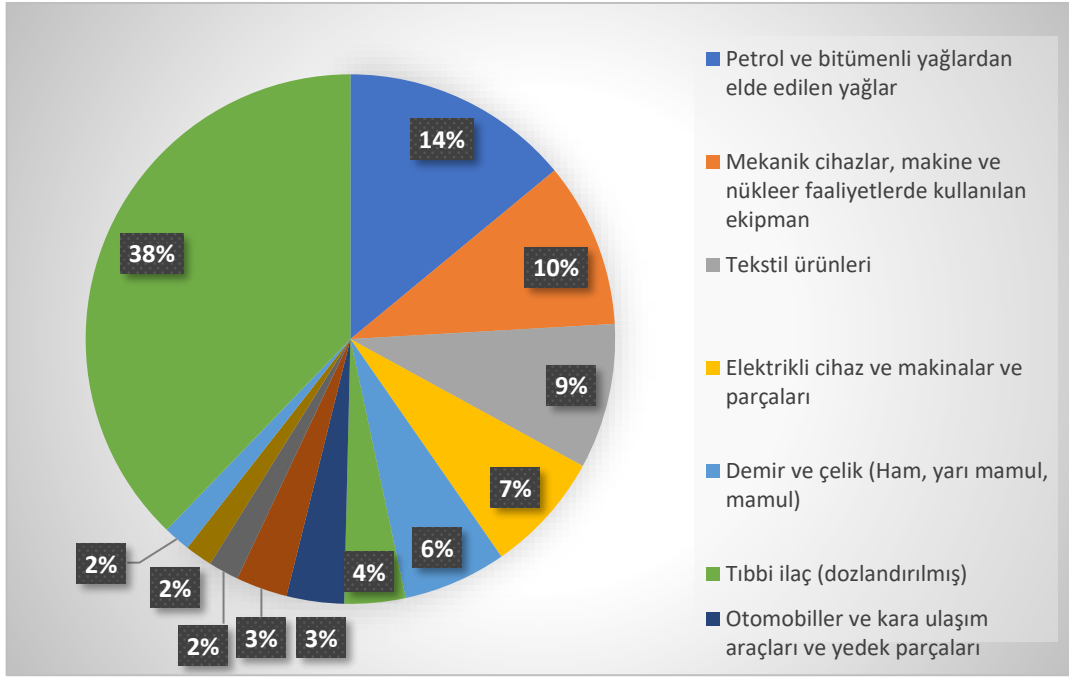
Grafik 15’de Kırgızistan’ın en çok ithalat yaptığı ülkeler incelendiğinde 2019 yılı itibariyle toplam ithalatın yaklaşık %35’lik kısmının Çin’den olduğu görülmektedir. Yine toplam ithalatın %28 oranı ile Rusya ve %12’lik kısmı Kazakistan’dan gerçekleştirilmektedir. Buraya kadar olan kısma bakıldığında Kırgızistan’ın en fazla ihracat gerçekleştirdiği üç ülkenin sınır komşuları olduğu görülebilmektedir. 2014 ve 2015 yıllarında en büyük ithalatçı konumundaki devlet Rusya iken 2016 itibariyle Çin 1. sıraya yükselmiştir. Çin’in son dönemde yapmış olduğu yatırımlar, Çin’i, Kırgızistan’ın en büyük yatırımcısı konumuna yükseltmiştir. Rusya’nın ise bu gölgede yapmış olduğu petrol ve petrol ürünleri yatırımları Kırgızistan’ın ihracatında 2. sırada olmasını sağlamıştır.

Tablo 19. Kırgızistan’ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	941	651	3.222	4.625	4.015	3.919	4.481	4.907	4.903
Petrol ve bitümenli yağlardan elde edilen yağlar	245	145	854	649	779	449	636	628	687
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	121	63	221	400	421	398	364	464	494
Tekstil ürünleri	78	67	325	499	576	689	576	606	435
Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	103	41	143	276	200	211	254	300	362
Demir ve çelik (Ham, yarı mamul, mamul)	64	37	289	225	296	235	245	278	309
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	56	29	113	140	110	118	168	163	183
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	115	145	269	175	122	125	148	155	172
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	41	34	73	175	122	132	133	168	154
Ağaçtan yapılmış ürünler-odun kömürü	31	28	64	89	90	106	70	59	91
Meyve	14	8	26	69	8	72	56	69	82
Metal eşyalar	25	21	55	64	45	19	42	98	81
Diğer	48	33	790	1.864	2.354	1.365	1.840	1.919	1.853

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 16. Kırgızistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)

4.4. ÖZBEKİSTAN

Özbekistan'ın bulunduğu coğrafya, tarihte Sasaniler, Sakalar, Araplar ve Partlar tarafından kontrol edilmiştir. 5. asırda Hunların bölgeye gelişi ile Türkler bölgeye göç etmiştir. Özbek, bir toplum ya da bir halk adı olarak ortaya çıkmamıştır. 14. asırda Cengiz Han'ın en büyük oğlu olan Cuci Han soyundan olan ve Altın Ordu devletinin hükümdarı Özbek Han, 30 yıl hükümdarlık yapmış ve bu dönemden sonra bölge halkına Özbek denilmeye başlanmıştır. Günümüzdeki kullanılan Özbek isminin temeli buradan gelmektedir. Özbek Han soyundan gelen yöneticiler Fergana Vadisi ve civarında yaşayan Türk boylarını ve Türk topluluklarını bir araya getirmiş ve burada Özbek Devleti'ni kurmuşlardır. 16. asırda Timur Devleti ile gerçekleşen savaşı kaybeden Özbek Devleti 1920'lere kadar süren bir iç karışıklık dönemine girmiştir. Sonrasında Özbek Devleti, Hive ve Hokand hanlıkları şeklinde siyasi varlıklarını sürdürmüştür. 1860'lı yıllarda ise Rus işgaliyle Özbek hâkimiyeti son bulmuştur (Yakubovskiy, 1992).

Çarlık dönemi Rusya'sının Özbek halkına yaşattığı manevi ve maddi zulüm, bölgede istikrarsızlıklara sebep olmuştur. Rus politikaları Türk topluluklarının birbirlerini yok etmeye çalışmasıyla sonuçlanmıştır. Müslüman Özbek halkının verimli arazileri, maden sahaları, ticaret yolları ve tüm maddi imkânları ellerinden alınmıştır. Çarlık Rusya'nın bölgede tek başına hâkimiyet sağlamak adına atmış olduğu adımlar, Türkistan'da bir zulme neden olmuştur (İnat vd., 2010: 512-533).

1917 yılında Bolşevikler, çardan yönetimi devraldıkları süreçte bölgedeki Türk halklarının birlik olma hareketleri Rusları tedirgin etmiş Türkistan Özerk SSCB'yi kurmuşlar ve Taşkent yönetimindeki Özbek halkını buraya bağlanmıştır. Müslüman Kazaklar ile Azınlık Ruslar arasında çıkan çatışmalar Lenin'in bizzat müdahale etmesiyle sonuçlanmış ve 2019 yılında Hive ve Buhara Hanlıkları kaldırılarak yerlerine Buhara ve Harzem Sovyet Halk Cumhuriyeti kurulmuştur.

1924 Özbekistan SSCB kurulmuş ve Özbekistan siyasi haritası bugünkü şekline yakın bir hal almıştır. SSCB tarafından belirlenen bölgeler Özbek topraklarına eklenmiştir. Ancak 1925 sonrasında Sovyet nüfus politikaları uygulanmış ve SSCB topraklarının farklı yerlerinden Ruslar, Özbekistan'a getirilmiştir. Sovyet Rusya, bölgeyi Slavlaştırmak ve Ruslaştırmak için Özbek halkının manevi ve milli değerlerini yok etmek gayretine girmiştir. Göçle beraber gelen Rusların yaşadıkları şehirler SSCB yatırımlarıyla sanayi, ticaret, ekonomik ve sosyal açıdan geliştirilmiştir. Sulama kanalları, fabrikalar Rus ve Slav kökenlilerin yönetiminde ve çoğunlukta oldukları şehirlerde yapılmış, Özbek yöneticilerin bulunduğu küçük şehirler ve köyler fakir duruma düşürülerek Rus yönetimine bağımlı yapı oluşturulmak istenmiştir. Özellikle Stalin iktidarında Özbekistan'daki Özbek milliyetçisi yöneticiler idam edilmiş ve Rus milliyetçiliği bölgeye hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Ancak Özbek halkının kimliklerini kaybetmemesi adına bazı aydınlar düşünce hareketlerine öncülük etmiş ve başarılı olmuştur. Dolayısıyla Sovyetleştirme politikaları SSCB hükümetlerinin beklediği sonuçları vermemiştir. 1950 yılından itibaren başlayan SSCB ekonomisindeki gerileme 1953 yılında Stalin'in ölümüyle hızlanmıştır. Başa gelen yöneticiler çeşitli ekonomik ve sosyal reformlar gerçekleştirmeye çalışsa da reformlar küçük çaplı kalmış ve tüm SSCB topraklarına etki edememiştir. Bu dönemde başlayan sosyal ve siyasi ayaklanmalar Sovyet iktidarlarını geniş çaplı reform hareketlerine zorlamıştır. Gorbaçev'in Komünist Partisinin 1985 yılından genel sekreterliğine seçilmesiyle SSCB büyük reform hareketlerine başlamış ancak bu hareketler de Rus azınlıkların şartlarını iyileştirmekten öteye geçememiştir. Sovyet ekonomik şartlarının ağırlaşması Gorbaçev'in *yeniden yapılanma ve açıklık* politikasını yürürlüğe sokmuş ve SSCB'nin dağılması kararıyla neticelenmiştir. Özbekistan 20.06.1990 tarihinde egemenliğini, 01.09.1991 tarihinde ise bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsız Özbekistan'ın İlk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov olmuştur.

Özbekistan'da 1991 yılında kurulmuş olan *Özbekistan İslam Hareketi*, kanlı terör eylemleri gerçekleştirmiş ve Özbekistan'ın hem komşuları hem de Batı ile olan ilişkilerine büyük zarar vermiştir. 1993 yılında Türkiye'nin Özbekistan'dan kaçan Özbek muhalefet liderinin Turgut Özal'ın davetiyle Türkiye'ye sığınması ve bu sürecin devamında 1999 yılında Devlet Başkanı İslam Kerimov'a düzenlenen suikast girişimine bazı Türk vatandaşlarının da katıldığı iddia edilmesi ile Türk-Özbek siyasi ilişkileri neredeyse kopmuştur. Yine 2005 Andican olayları kapsamında BM'de Türkiye'nin Özbekistan aleyhine oy vermesi, Özbek kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır. 2014 yılında ise iki devlet arasındaki ilişkiler Türk yöneticilerin atılımlarıyla yeniden geliştirilmeye başlanmıştır (Ekenci, 2016: 10-20).

4.4.1. Özbekistan Ekonomisine Genel Bakış

Özbekistan ekonomisinin lokomotifi altın, hidrokarbon ürünleri ve pamuktur. Pamuk ülkenin en fazla ihraç ettiği üründür. Hammadde olarak ihraç ettiği ürünlerin birçoğunda dünya sıralamasında ilk sıralarda yer almaktadır. Dünyada pamuk üreticisi ülkeler arasında beşinci, altında beşinci ve uranyumda dördüncü sırada yer almaktadır. Bu özelliğiyle Orta Asya ülkeleri arasında Kazakistan'dan sonra en büyük ikinci ekonomi olmuştur (Sönmez, 2013: 387-415).

Özbekistan topraklarının hidrokarbon ürünleri bakımından bölgenin en yüksek kaynağa sahip ülkelerinden bir tanesidir. Topraklarının yaklaşık %62'sinin hidrokarbon açısından zengin olduğu gözlemlenmiştir. Tüm Orta Asya'nın toplam petrol rezervinin yaklaşık %30'u, doğalgaz rezervinin ise %41'i Özbekistan sınırları içerisinde bulunmaktadır (İsmayılov ve Budak, 2015: 1-8).

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonraki dönemde uygulamış olduğu ekonomi politikaları serbest piyasa şartlarını sağlama yönünde olmamıştır. Bu durum eski SSCB ülkelerinin aksine hem ekonomik hem de ticari yönden daha otoriter ve sert kurallara bağlı iktisadi şartların oluşmasına neden olmuştur. Bağımsızlık sonrasında yaşanan enflasyonla mücadele amacıyla devletin verdiği destekler, ücretlerdeki artışlar ve fiyat kontrolleri gibi tüketiciyi koruma amaçlı konulan birtakım programlar başarılı olamamıştır. Bu durumda da Özbek yöneticiler bazı iktisadi reformları hayata geçirmişlerdir. 1994 yılında başlatılan iktisadi kalkınma programıyla devlet mülkiyetinde olan bazı işletme ve üretim sahaları özelleştirilmiş, Özbek para birimi Özbek somununun tedavüle sokulması, fiyatlar üzerindeki devlet

kontrolünün kaldırılarak piyasa şartlarına göre fiyatlandırılması ve bazı kamu harcamalarında tasarrufa gidilmesi sağlanmıştır. Bu değişimlerle beraber uluslararası kurum ve kuruluşların Özbekistan'a olan olumsuz bakış açısı değişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Dünya Bankası, EBRD ve IMF gibi kuruluşlar Özbekistan'a mali destekte bulunmaya başlamıştır (DEİK, 2012: 5).

Bağımsızlığından bugüne kadar Özbek ekonomisi genel olarak merkeziyetçi ve dışa sınırlı açık bir özellik göstermektedir. Dolayısıyla dünyada meydana gelen iktisadi krizlerden dolayı olarak ve daha geç etkilenmiştir. Ancak buna rağmen 2008 küresel finans krizi Özbek ekonomisini en çok etkileyen kriz olmuştur ancak diğer açık ekonomiler kadar yüksek zararlar almamıştır (İnal, 2017: 1-23).

Özbekistan 2010 yılında Orta Asya coğrafyasındaki Türkî Cumhuriyetler içerisinde en yüksek oranda büyümeyi yakalayan ülke olmuştur. (Arısoy, 2011: 232-238).

Tablo 20. Özbekistan'ın Ekonomik Göstergeleri

GSYH (milyar ABD Doları)	59,1	Dış borç (milyar ABD Doları)	14
İhracat (milyar ABD Doları)	8,5	Kişi başı GSYH (bin ABD Doları)	1,83
GSYH Büyüme (%)	4,5	Nüfus artış (%)	1,8
İthalat (milyar ABD Doları)	11,1	Nüfus (milyon)	32,3

Kaynak: Trademap ve Word Bank Data verilerinde tarafımca hazırlanmıştır.

Tablo 20'ye göre Özbekistan nüfus olarak Türkî Cumhuriyetler arasında nüfusu en yüksek olan ülkedir. 2019 yılı itibariyle de 19,6 milyar ABD Doları tutarında ticaret hacmine ulaşmıştır. Ekonomik büyüme %4,5 oranında olmuştur. GSYH 59,1 milyar ABD Doları ve kişi başı GSYH da 1.838 ABD Doları tutarındadır.

Özbekistan 2015 ve 2010 yıllarında %8'den fazla bir büyüme göstermiş ve bu hızlı büyümenin kaynağı bu yıllar da iç ve dış talepte meydana gelen artış olduğu

gösterilmektedir (TBTM- T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2015).

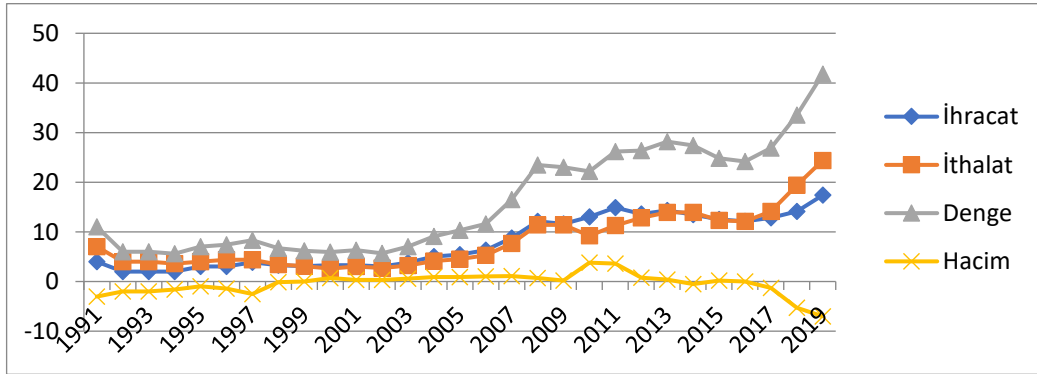
İpek Yolu gibi Batı ve Doğu arasında büyük ticaret yolları üzerinde bulunan Özbekistan'ın Orta Asya coğrafyasında büyük bir ekonomi haline gelmesini başta pamuk ve diğer yer üstü, yer altı zenginlikleri sağlamıştır. Pamuğun yanı sıra uranyum, altın, doğalgaz ve petrol kaynakları bakımından da oldukça zengin bir coğrafyaya sahiptir. Dolayısıyla bu kaynakların ihracatı ve kullanımıyla doğan endüstrinin gelişmesi ekonominin lokomotifi olmuştur. Genel ihracat kalemleri bu kaynakların ham madde şeklinde ihraç edilmesiyle oluşmuştur (Bıyıkoğlu, 2010).

Özbekistan pamuk ve diğer kaynakların işlenmesine yönelik pek çok endüstriyel atılımlar gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla tarımsal endüstri, tekstil, kimya ve makine alanlarında ilerleme kaydetmiştir. Orta Asya'da uçak ve traktör üretimi yapan ve fabrikası bulunan tek ülke Özbekistan'dır. Bunun yanında otomotiv sanayisinde de önemli gelişmeler yaşanmaktadır (Bıyıkoğlu, 2010).

Tüm bunlara rağmen Özbekistan'da kişi başı gelir 2019 yılı itibariyle 1.678 ABD Doları olarak kaydedilmiş ve ülkeler arasındaki düşük gelir sınıfında yer almaktadır.

4.4.2. Özbekistan'ın Dış Ticareti

Grafik 17. Özbekistan'ın Dış Ticaret Verileri

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 17 incelendiğinde Özbek ticaret hacminde 2012 yılında yaklaşık %1,7 oranında ve 2013 yılında %19,7 oranında bir artış meydana gelmiştir. 2014 yılında %3,7 oranında, 2015 yılında %20 oranında bir azalma gerçekleştikten sonra 2016 yılında %2,9 ve 2017 yılında %15,9 oranında bir artış meydana gelmiştir. 2015 yılından küresel petrol fiyatlarının düşmesi Özbek ticaret hacminde %20 oranında

bir azalmaya neden olmuştur. Bu dönemde ihracat miktarı düşmüş ancak ithalattaki düşüş daha fazla olmuştur. Ancak 2016 yılından itibaren ve takip eden dönemlerde petrol fiyatlarındaki yükseliş ve piyasalarda istikrar bu artışın sebebi olmuştur. 2018 yılında %43,8 ve 2019 yılında %25 oranında artış gerçekleşmiştir. Genel olarak tabloda belirtilen dönemlerde Özbek ekonomisinin sürekli açık verdiği gözlemlenmektedir.

4.4.2.1. Özbekistan İhracatı

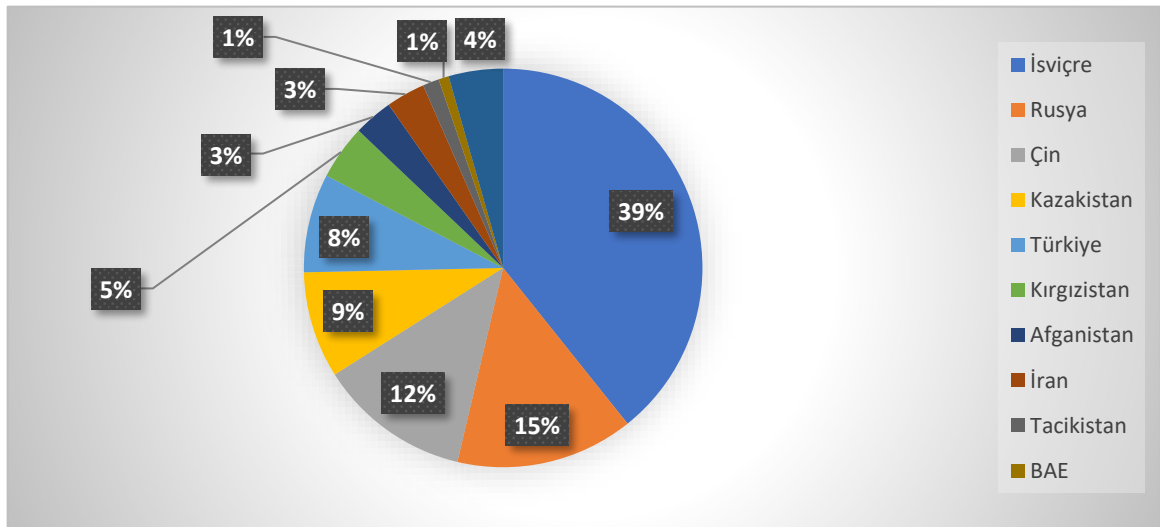
Özbekistan'ın 2014-2019 yılları arasında en yüksek ihracatını gerçekleştirdiği ülkeler ve ihracat ürünleri incelenmiştir.

Tablo 21. Özbekistan En Yüksek İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	4.099	3.108	13.001	12.544	8.642	10,884	10.792	10.920	14.334
İsviçre	202	1.707	3.221	3.825	2.112	3.275	3.645	3.237	5.629
Rusya	1405	245	1.201	1.125	895	1.004	1.453	1.636	2.067
Çin	147	189	1.486	1.598	1.268	2.865	1.313	2.120	1.767
Kazakistan	89	140	1.608	1.018	726	588	977	1.219	1.237
Türkiye	5	25	85	781	710	710	833	865	1.149
Kırgızistan	47	75	100	103	60	70	167	255	635
Afganistan	21	141	881	785	345	500	507	467	454
İran	8	221	709	804	425	508	507	467	454
Tacikistan	95	48	150	145	35	44	75	136	190
BAE	6	23	90	88	64	21	27	31	119
Diğer	2.276	294	4.470	2.272	2.002	1.299	1.281	487	633

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 18. Özbekistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)

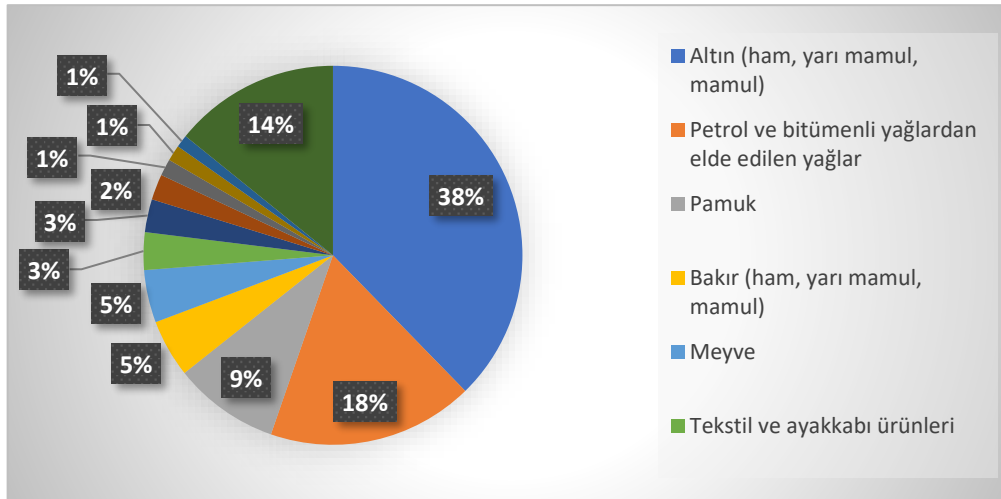
Grafik 18’de Özbekistan ihracatının en çok olduğu 10 ülke 1991-2019 dönemleri esas olarak sıralanmıştır.

Tablo 22. Özbekistan’ın İhracatında Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	4.099	3.108	13.001	12.544	8.642	10,884	10.792	10.920	14.334
Altın (ham, yarı mamul, mamul)	925	881	1.376	1.446	1.936	2.905	3.645	3.237	5.404
Petrol ve bitümenli yağlardan elde edilen yağlar	600	648	1,621	1.311	1.370	1.297	1.607	2.667	2.524
Pamuk	412	315	1,041	924	1.114	722	1.176	1.029	1.293
Bakır (ham, yarı mamul, mamul)	265	241	545	598	571	457	535	622	707
Meyve	55	47	389	531	422	585	417	543	643
Tekstil ve ayakkabı ürünleri	44	89	311	289	445	428	333	371	460
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	50	61	602	522	321	400	444	454	403
Demir ve çelik (ham, yarı mamul)	93	77	285	385	112	128	137	294	314
Çinko (ham, yarı mamul, mamul)	54	37	115	5	115	146	205	188	205
Elektrikli cihaz ve makinalar ve parçaları	59	99	342	205	118	100	109	86	194
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	145	180	425	302	286	325	150	74	154
Diğer	1.397	433	5.949	6.024	1.832	3.029	2.037	1.355	2.033

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 19. Özbekistan’ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)

Grafik 19'a göre Özbekistan'ın ihracat kalemleri incelendiğinde gerçekleştirdiği ihracatın %79,5'ini yer üstü ve yer altı kaynaklarının ham veya yarı işlenmiş şekilde satılmasıyla gerçekleştirmiştir.

Özbekistan istihdamının yaklaşık %30'u tarım sektöründen sağlanmaktadır. Ayrıca buğday, sebze, meyve ve ipek böcekçiliği ve hayvancılık yapılmaktadır (Deik, 2012: 7).

4.4.2.2. Özbekistan İthalatı

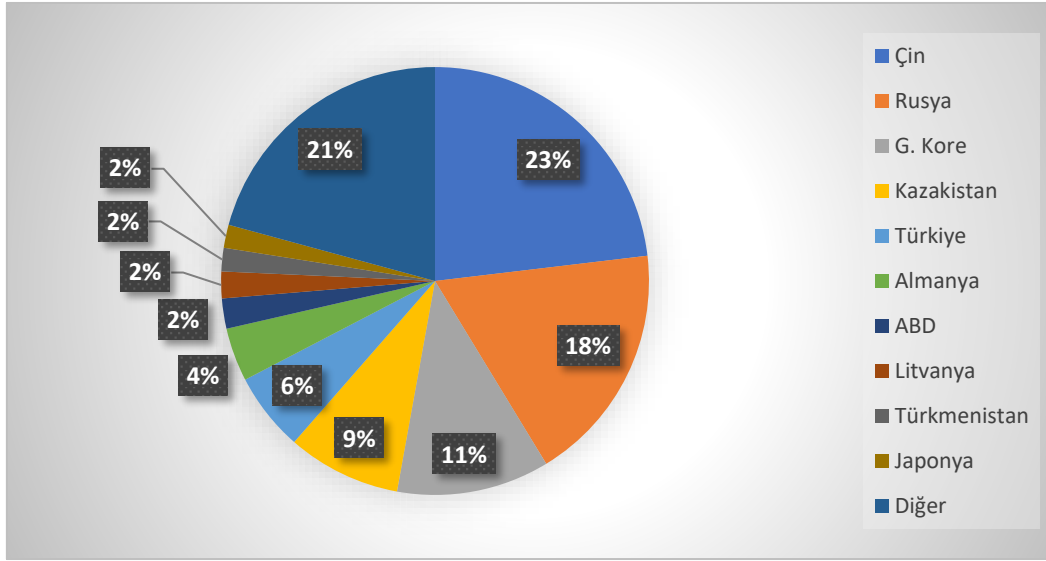
Özbekistan'ın 2014-2019 yılları arasında en yüksek ithalatını gerçekleştirdiği ülkeler ve ithalat ürünleri incelenmiştir.

Tablo 23. Özbekistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2016	2017	2018	2019
Toplam	7.256	2.289	9.093	13.560	9.475	11.101	17.312	21.855
Çin	625	404	1.458	2.677	2.009	2.750	3.539	5.052
Rusya	3.100	789	2.255	3.114	1.965	2.619	3.382	3.974
G. Kore	25	125	1.302	2.031	926	1.179	1.936	2.524
Kazakistan	645	231	825	1.084	923	1.251	1.509	1.878
Türkiye	85	205	800	604	531	681	1.096	1.296
Almanya	12	233	875	670	502	667	669	884
ABD	15	7	5	104	78	148	314	498
Litvanya	-	-	16	106	64	149	274	441
Türkmenistan	105	108	247	179	146	105	237	388
Japonya	44	89	205	314	116	140	683	381
Diğer	2.600	98	1.105	2.677	2.217	2.415	3.673	4.539

Kaynak: Trademap verilerinden tarafimca hazırlanmıştır.

Grafik 20. Özbekistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)

Grafik 20'ye göre Özbekistan'ın gerçekleştirdiği toplam ithalatta 2019 sonu itibariyle oransal anlamda ilk sırada %23 ile Çin bulunmaktadır. Çin'in Türkî Cumhuriyetlerle gerçekleştirdiği yatırımların günden güne artması Özbekistan verilerinde de en üst sırada yer bulmasını sağlamıştır. Bu dönemde Ukrayna ve Rusya arasındaki askeri çatışmalar nedeniyle Özbekistan, Ukrayna'dan gerçekleştirdiği ithalatı yarı yarıya azaltmıştır. 2015 yılından itibaren sadece Türkiye, Almanya ve ABD ithalatta sürekli artışı yakalayabilmiş ülkelerdir.

Tablo 24. Özbekistan'ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)

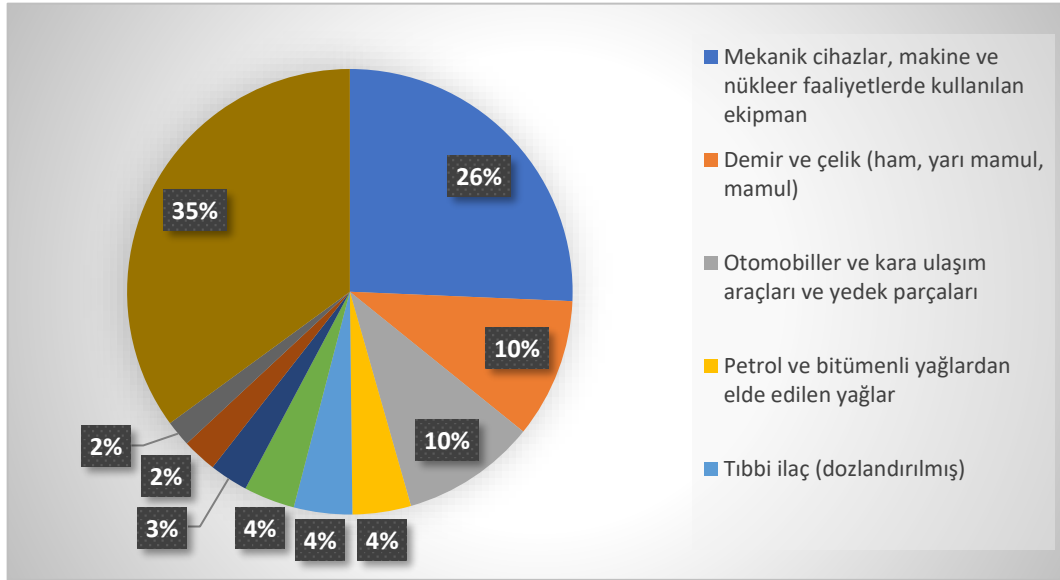
	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	7.256	2.289	9.093	13.560	10.367	9.475	11.101	17.312	21.855
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	1.205	725	1.892	2.530	2.020	1.785	2.681	4.447	5.611
Demir ve çelik (ham, yarı mamul, mamul)	622	245	1.005	1.412	1.112	987	1.309	1.888	2.213
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	845	171	1.158	1.598	1.006	850	1.145	2.032	2.136

Tablo 24. (Devam) *Özbekistan'ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)*

Petrol ve bitümenli yağlardan elde edilen yağlar	511	176	733	735	615	525	742	879	928
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	308	209	589	786	736	830	811	852	926
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	404	189	505	439	445	435	449	573	811
Ağaçtan yapılmış ürünler-odun kömürü	461	89	347	441	361	320	466	621	611
Mobilya-dekorasyon ürünleri	146	118	300	345	108	201	129	238	549
Hububat	217	119	185	175	260	300	191	305	411
Diğer	2.537+	98	2.379	5.099	3.704	3.242	3.178	5.466	7.659

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 21. *Özbekistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)*

4.5. TÜRKMENİSTAN

Türkmen kelimesi Avrupa kaynaklarına göre “saf kan” anlamında kullanılırken, Türk kaynaklarında “Türklerin kökü” şeklinde kullanılmıştır. Arap kaynaklarında ise Müslüman olmuş Oğuzlar için kullanılan “İmanlı Türk” şeklinde kullanılmış, Türk ve

iman kelimelerinin zamanla birleşmesiyle Türkmen kelimesi ortaya çıkmıştır (Sykes, 1921: 324).

Oğuz Yabguluğunda Müslüman Oğuzlara karşı başlatılan harekete Selçuk Bey tarafından karşı çıkılmış ve Oğuz Bey, Müslümanların lideri olmuştur. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey gibi Türkmen liderlerin döneminde Gazneliler ile Dandanakan Savaşı gerçekleşmiş ve bu savaş neticesinde Anadolu ve Azerbaycan toprakları Türkmenlere yurt olmuştur. Bu tarihten sonra da Türkmenistan Türkmenleri ile ön Asya Türkmenleri farklı kaderler yaşamışlardır. Orta Asya Türkmenleri ise 17.asra kadar gerek Moğol gerekse Timur hâkimiyetinde, yaşadıkları bölgenin baskın ve savaş güzergâhları üzerinde olmamasından faydalanarak rahat bir şekilde yaşamışlardır (Sykes, 1921: 324)

17. asrın ortalarından itibaren bağımsız bir hanlık olarak idaresini sürdüren Türkmenler bu dönemden sonra da İranlılar, Moğollar ve bölge hanlıklarıyla mücadeleler gerçekleştirmiş ve 1860'lardan itibaren başlayan Rus işgaliyle beraber, Rus himayesine girmişlerdir. Bu tarihe kadar Türkmenler hür bir halk olarak yaşamışlardır (Başbakanlık arşivi: İrade, hariciye no:9987 ve 10048: Secret Latter and Endosures frem Persia 14 ve 18 Ekim 1860 Tahram P.And s.M. 9/115).

Çarlık Rusya'nın Türkmen işgali için uyguladığı kanlı işgal politikası pek çok Türkmen'in hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Bu dönem İngiliz sömürsü altında olan Afganistan'a egemenlikleri altına girmek istediklerini belirtmiştir. İngilizler ise bu teklifi coğrafi olarak uzak olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Bolşeviklerin yönetimi devralmasına kadar Türkmen halkı büyük maddi ve manevi bir zulmün altında yaşamıştır. Gerek dayatılan vergiler gerekse etnik-dini kimliklerinden dolayı Çarlık Rusya'nın zulmüne maruz kalmışlardır (Özcan, 2014: 11).

Bolşevik Rusya döneminde 17.10.1924 tarihinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti resmî olarak kurulmuştur. SSCB geniş sınırlar içerisindeki halklar için milli kimliklerinden farklılaşmış ve tamamı Sovyetleştirilmiş bir halk oluşturulması programı yürütmüştür. Bu amaçla öncelikle Arap alfabesi yasaklanmış sonrasında da her bir ülke için farklı Kiril alfabesi oluşturulmuştur. İslam öğretileri yasaklanmış, camiler yıkılmış ve pek çok kültür faaliyeti suç sayılmıştır. Rusya'da Gorbaçov'un göreve başladığı dönem Türkmenistan'da Sapar Murat Niyazov göreve başlamış ve Türkmen halkının haklarını savunmaya başlamıştır. 1991 yılında Türk devletlerinin bir bağımsızlıklarını ilan etmesiyle birlikte Niyazov dünyanın dikkatini çekmek maksadıyla

referandumla bağımsızlık oylaması yapmıştır. Bu oylamada %93'e yakın bir oranla bağımsızlık kabul edilmiştir. 27.10.1991 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmiş ve 700 yıldır bağımsızlık hasreti çeken Türkmen halkı kendi devletini kurmuştur (Alkan,2011).

Türkmen toplumu 1920'li yılların başına kadar Sovyet yönetimine başkaldırmıştır. Bundan dolayı SSCB idarecileri Türkmen halkını güvenilemez bir toplum olarak görmekteydi. Bu sebepten SSCB'nin bölgede hâkimiyeti sağlaması kanlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu dönemde kolektifleştirme ve zorunlu iskân uygulamaları diğer toplumlardan daha zor gerçekleştirilmiştir. Türkmen manevi liderlerinin başkaldırıları, SSCB politikalarının daha şiddetli bir şekilde gerçekleşmesine ve bu liderlerin bölgeden tasfiyesiyle sonuçlanmasına neden olmuştur. Türkmen muhalefetinin yoğun baskıları ve SSCB yanlılarına karşı tutumları dolayısıyla Türkmen liderler Komünist Parti içerisinde ikinci planda kalmış ve zamanla yönetimden uzaklaştırılarak tam bir Sovyet yönetimine dönüştürülmüştür (Alkan, 2011: 325). Türkmenistan, Sovyet ülkeleri içerisinde ekonomik manada en kötü durumdaki ülkeydi. Sovyet yönetiminin yönetici olarak Türkmenistan'a atadığı idareciler Çarlık dönemi politikalarından daha öteye gidemediler. Doğalgaz ve pamuk Türkmenistan'ın temel sömürü kaynağı haline geldi. Türkmen petrolü Rusya tarafından diğer SSCB ve Avrupa ülkelerine gönderiliyordu. Dolayısıyla Türkmenistan'ın SSCB içindeki rolü bir hammadde kaynağı olmasıydı. 2. Dünya Savaşı'nın gerçekleştiği dönemde Batıdaki Sovyet sanayi tesislerinin Doğu ülkelerine kaydırıldığı dönemde Türkmenistan, coğrafi ve iklim şartlarından dolayı sanayileşme hareketlerinden faydalanamamıştır (Alkan, 2011: 325).

1954-1988 yılları arasında yapılan Karakum Kanalı, dünyadaki en büyük tedarik ve sulama kanallarından bir tanesidir. Ceyhun nehrinden bağlanan kanal Karakul Çölü'nün içinden geçerek bölgenin tarıma açılmasını sağlamış ve kanal üzerinde de yük gemilerinin ulaşımına imkân vermiştir. Böylelikle kanal hem bölgede tarımsal ekonominin gelişmesini sağlamış hem de ham maddelerin naklinin kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda Türkmenistan SSCB için, Trans-Hazar demiryolu hattından ve Krasnovodsk limanından dolayı bir nakit ülkesi olmaktan öteye gidememiştir (Saray, 1993: 80-82).

Dolayısıyla Türkmenistan ekonomik anlamda en geri kalmış Sovyet ülkesi konumundaydı. Cumhuriyet döneminde nüfusun %70'i Türkmenlerden oluşurken,

Türkmen nüfusunun %65'ten azı kırsal kesimlerde bulunuyor ve tarımla uğraşıyordu. Nüfus içerisinde de kabilecilik önemli bir unsur olarak görülmekteydi. Günümüzde de kabile mensubu üyeler kendi kabilelerinin buldukları bölgelere memur ve yönetici olarak atanmaktadır. Günümüzde Türkmenistan'ın en büyük ve etkin kabilesi olan Teke Kabilesi halen üst yönetim kadrolarında aktif bir şekilde görev almaktadır (Saray, 1993: 80-82).

Türkmen sanayi tesislerinin tamamına yakınında Rus mühendis ve işçilerin görev alması ve olası bir göç durumunda sanayi tesislerinin artık çalışamaz duruma gelmesi, orduda Türkmenlerin aktif olmaması ve yine bağımsızlık durumunda milli bağımsızlığını koruyacak bir askeri altyapısının bulunmaması, doğalgaz boru hatlarının Moskova denetiminde olması, Türkmen topraklarının çok geniş olmasına rağmen nüfusunun çok düşük olması ve komşularının istikrarsız ülkelerden oluşması Türkmenistan'ı bekleyen riskler olarak ifade edilebilir (Alkan, 2011: 327).

4.5.1. Türkmenistan Ekonomisine Genel Bakış

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte, Sovyet sistemi toplumsal, siyasal ve ekonomik olarak tamamen çökmüştür. Dolayısıyla tüm birlik ülkeleri gibi Türkmenistan'da bundan etkilenmiştir. Sovyet iktisadi sisteminin ortadan kalkışı ve yeni ülke sınırları ulaştırma, finans ve ticaret akışını engellemiştir. Sovyet iskân programıyla Türkmenistan'a yerleşen kalifiye Rus ve diğer milletlere mensup kişilerin birliğin dağılmasıyla Türkmenistan'dan göç etmeleri bir diğer problemdir. Özellikle Sovyet ülkeleri arasındaki su ve enerji alanındaki iş birlikleri ve yatırımlar ortadan kalkmıştır. Coğrafi açıdan küresel piyasalardan uzak konumda olan Türkmenistan dünya ticaretine entegre olurken büyük sıkıntılar çekmiştir (Turan, 2006: 45-50).

Türkmenistan'ın pamuk üretimi dikkat çekmektedir. Doğalgaz ve petrol yönünden geniş yataklara sahiptir. Kimyasal kaynak, glauber ve diğer farklı tuzlar, sülfür, brom, potasyum ve iyot yönünden zengin yer altı kaynaklarına sahiptir (Öke, 1997).

SSCB Türkmenistan'da pamuk, doğalgaz ve petrol ağırlıklı hammadde arzının sağlanması üzerine kurulmuş ekonomik bir yapının kurulması ve gelişmesine neden olmuştur. Bu kaynaklar günümüzde de Türkmen ekonomisinin ana kaynağını oluşturmaktadır. Doğal kaynakların ticareti üzerine kurulmuş olan Türkmen

ekonomisi diğer sektörlerin gelişmesine engel olmuştur. Çünkü bu kaynakların büyük bölümü Türkmenistan dışındaki sanayi bölgelerine nakledilmiş, böylelikle hem gelişen sanayilere komşu olduğundan tedarik sıkıntısı çekmeden ithal edebilmiş hem de bu kaynakların ticaretiyle elde edilen gelir yüksek olmuştur. Ancak Türkmen hükümeti ekonomi üzerinde baskıcı bir duruş benimsemiştir. Bazı dönemlerde piyasa ekonomisine geçişle alakalı bir dizi reformlar gerçekleşse de reformlar yeterli olmamış ve bazı yenilikler uygulamada başarılı olamamıştır. Günümüzde de Türkmen ekonomisi doğal kaynakların ticaretiyle elde ettiği gelirlerle ülkenin kalkınmasını sağlamakta ve pamuk dışında bir endüstriyel faaliyetin gelişmesine yönelik bir teşvik ve yatırım bulunmamaktadır (Turan ve Dinç, 2015).

Bağımsızlık sonrasında SSCB döneminden kalan bazı uygulamaların halen varlığı, ticaret kültürünün gelişmemiş olması ve hükümetin ekonomi ve ticaret üzerindeki baskı ve kontrolü özel yerli ve yabancı girişimcilerin Türkmenistan'a yatırım yapmalarına engel teşkil etmektedir. Bağımsızlığını sağladıktan sonra, piyasa ekonomisine geçişin gerçekleşmesi için IMF ile anlaşmaya oturmuş ancak IMF şartlarını reddederek kendine yetmeye çalışan kısaca dışa kapalı bir ekonomik program benimsemiş, dolayısıyla yabancı yatırımcı ve girişimciler için cazip ve çekici bir yatırım ülkesi olamamıştır. Türkmenistan'daki firmaların çoğunluğu devlet tarafından kontrol edilmektedir. Aynı zamanda piyasa ekonomisine geçişle alakalı gözle görülür adımlar atılmamaktadır (Bulut, 2016: 45-49).

Türkmenistan 1991 yılında bağımsızlığını elde ettikten sonra, 1992 ile 1993 yıllarında Türkmen doğalgazının küresel doğalgaz fiyatlarıyla dünyaya ihraç edilmesiyle dış ticaret dengesi ve ülke ekonomisi büyük oranda iyileşme göstermiştir. Ancak 1993-1994 yıllarında Ukrayna ve diğer BDT üyesi ülkelerin Türkmenistan'dan aldığı doğalgazdan kaynaklanan borçlarında ödeme sorunlarının yaşanması ve Türkmenlerin alacağını tahsil edememesi, Türkmenistan'da likidite krizine neden olmuştur. Kriz dolayısıyla Türkmen milli gelirinde %30'a yakın bir azalma olmuş ve ekonomide %1750 oranında bir hiperenflasyon ortaya çıkmıştır. 1996 yılından itibaren döviz kurunda ve dış ticarete birtakım reform kararları alan Türkmenistan ancak 1997 yılında enflasyonu kontrol edebilmiştir. 1997 yılında da ülkede yaşanan kuraklık dolayısıyla tarım hasatlarında meydana gelen azalma ve Mart ayında doğalgaz nakil hatlarını elinde tutan Rusya'nın BDT ülkelerine gaz akışını kesmesi Türkmen milli gelirinde %18 oranında bir azalmaya neden olmuştur. 1997-1998 yıllarında ülkenin dış

ticaretinde ve yatırımlarında ulusal ve uluslararası finansman temin edememesi ve de pamuk üretim rakamlarındaki istikrarsızlıklar bu yıllarda ülke ekonomisinde zaten kırılğan olan bir yapının zarar görmesine neden olmuştur (Konta Ticaret Odası, Türkmenistan Ülke Raporu, 2008: 8).

1999-2000 yıllarında ise Ukrayna ve Rusya ile yaşanan doğalgaz krizi çözüme kavuşmuş ve nakil devam etmiştir. Bu yıllarda uluslararası doğalgaz ve petrol fiyatlarının yükselmesi ülkenin cari açığını büyük oranda azaltmış ve iktisadi açıdan pozitif sonuçlar doğurmuştur. Sanayi üretiminde ve petrol arzında yaşanan artışla beraber milli gelirdede büyük oranda bir artış gerçekleşmiştir (Konta Ticaret Odası, Türkmenistan Ülke Raporu, 2008: 8).

2008 küresel finans krizi, uluslararası finans piyasalarına olan sınırlı bağımlılığından dolayı Türkmen ekonomisine büyük bir zarar vermemiştir. Ancak 2009 yılında boru hatlarında meydana gelen patlama neticesinde Rusya'ya olan ihracat bir miktar azalmıştır. Sonraki dönemlerde, doğalgaz ve petrol kaynakları ülke ekonomisi için bir sıçrama teşkil etmiştir. Dış ticarete denge sağlanabilmesi için önemli yol alınmıştır. Hidrokarbon ürünlerinin ihracatıyla elde edilen gelir ülke ekonomisinin temelini oluşturmuştur. 2019 yılı itibariyle de Türkmenistan için hidrokarbon ürünleri büyümenin temel belirleyicisi olmaya devam etmektedir (Parkhomchik vd., 2015).

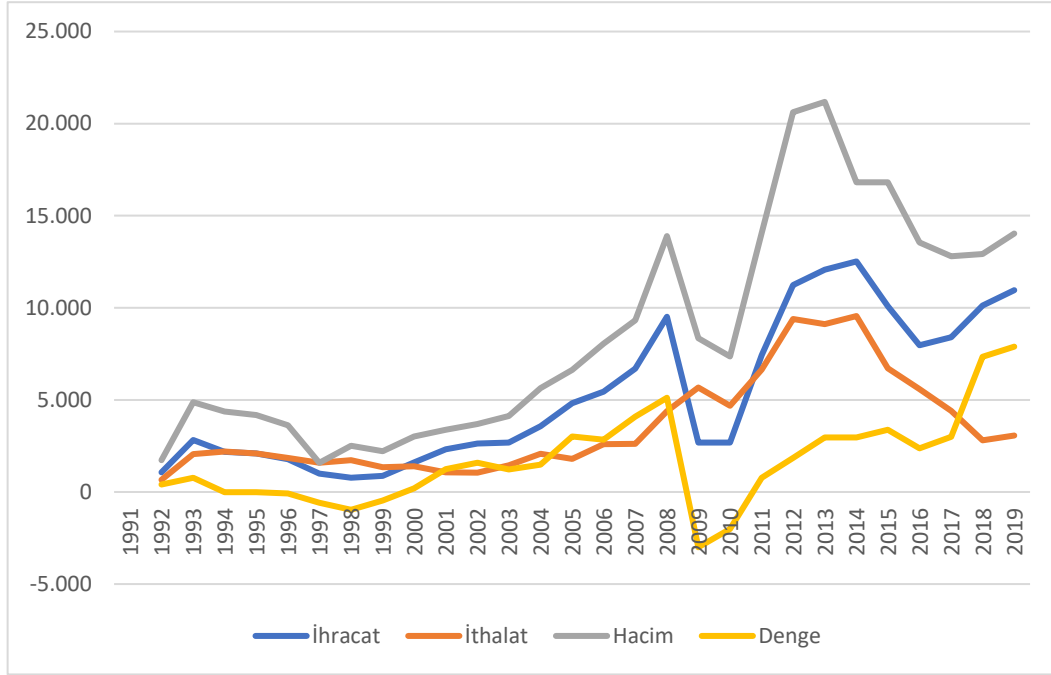
Tablo 25. *Türkmenistan'ın Ekonomik Göstergeleri (2019)*

GSYH (Milyar ABD Doları)	40,7	Enflasyon (%)	8,04
Büyüme (%)	6,4	İşsizlik (%)	3,8
Nüfus (Milyon)	5,9	İhracat (Milyar ABD Doları)	10,8
Kişi Başı GSYH	6,8	İthalat (Milyar ABD Doları)	3

Kaynak: Trademap ve Word Bank Data verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

4.5.2. Türkmenistan'ın Dış Ticareti

Grafik 22. *Türkmenistan'ın Dış Ticaret Verileri*

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

2008 küresel finans krizi sonrasında tüm para birimlerinin değerlerinde meydana gelen dalgalanmalar ve emtia fiyatlarındaki değişimler bu azalmaya sebep olarak gösterilebilmektedir. 2008-2019 dönemleri arasında cari açığın en yüksek olduğu dönemde 2009 yılı olmuştur. Kriz etkisini azaltırken rakamlarda zamanla artış göstermiş ancak 2015 ve 2016 yıllarda doğalgaz ve petrol fiyatlarının düşmesi ve bu dönemde Rusya ile yaşanan doğalgaz krizi Türkmen ekonomisine büyük zarar vermiştir. Ticaret dengesi 2012 yılından sonra her ne kadar istikrarlı bir duruş sergilese de ithalat ve ihracattaki değişimler ekonomik anlamda sorunların varlığını göstermektedir.

4.5.2.1. Türkmenistan İhracatı

Türkmenistan'ın 1992-2019 yılları arasında en yüksek ihracatını gerçekleştirdiği ülkeler ve ihracat ürünleri incelenmiştir.

Tablo 26. *Türkmenistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (milyon ABD Doları)*

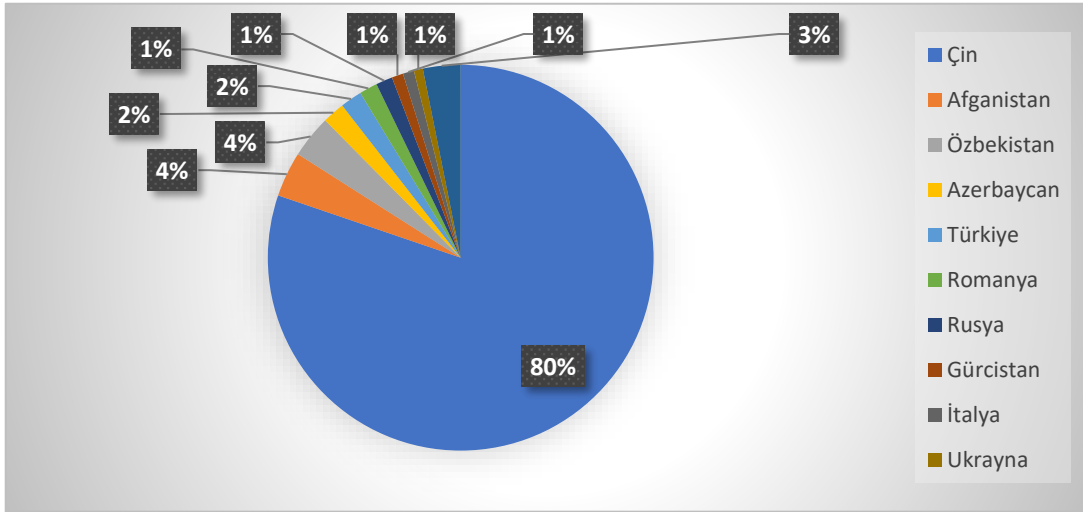
	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	1.074	1.604	10.367	12.401	9.139	7.801	8.400	10.128	10.826
Çin	48	348	1.440	9.518	6.187	5.560	6.575	8.119	8.686
Afganistan			117	0	621	355	412	385	410
Özbekistan				45	69	77	106	237	388

Tablo 26. (Devam) Türkmenistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (milyon ABD Doları)

Azerbaycan	105	85	13	486	321	38	111	109	202
Türkiye	25	55	386	624	557	422	404	260	197
Romanya	15	48	16	121	63	105	49	4	164
Rusya	425	40	148	90	71	331	85	155	151
Gürcistan	88	17	59	21	59	75	96	170	104
İtalya	5	74	193	526	194	420	140	53	101
Ukrayna	106	625	31	32	17	45	89	114	82
Diğer	257	312	7.965	938	980	373	333	522	341

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 23. Türkmenistan'ın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2019)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 23'e göre 2019 yılı itibariyle Türkmenistan'ın ithalatının en yüksek olduğu ülke %80 ile Çin olmuştur. Çin'e her ne kadar kara sınırı olmasa da coğrafi olarak yakın olması ve Türkmen gazını Çin'e nakletmek üzere inşa edilen boru hattı dolayısıyla Türkmenistan, Çin'in en büyük doğalgaz tedarikçilerinden bir tanesi olmuştur. Çin aynı zamanda Türkmenistan'ın en büyük yatırımcılarından bir tanesi olurken gerek siyasi gerek ekonomik anlamda da yakın ilişkiler kurmaktadır. Afganistan %4 oranıyla 2. sırada. Özbekistan %4 ile 3. sırada, Türkiye %2 ile 4. sırada. Rusya'ya olan ticaretindeki dalgalanmaların sebebi, bu dönemde Türkmen gazı ithalatçısı olan Rusya ile Türkmenistan'ın doğalgaz ticaretindeki fiyatlarda anlaşamaması olmuştur. Türkmen doğalgazını kendisi satın alarak Avrupa'ya satan Rusya, düşük fiyatla almış olduğu Türkmen gazını yüksek fiyatlarla satmıştır. Bu durum Türkmen hükümeti için fiyat artışı talebine neden olmuş ve Rusya bunu kabul etmemiştir. Sonrasında Rus Gazprom firması Türkmen piyasasından çekildiğini açıklamıştır. Bu dönem ekonomik

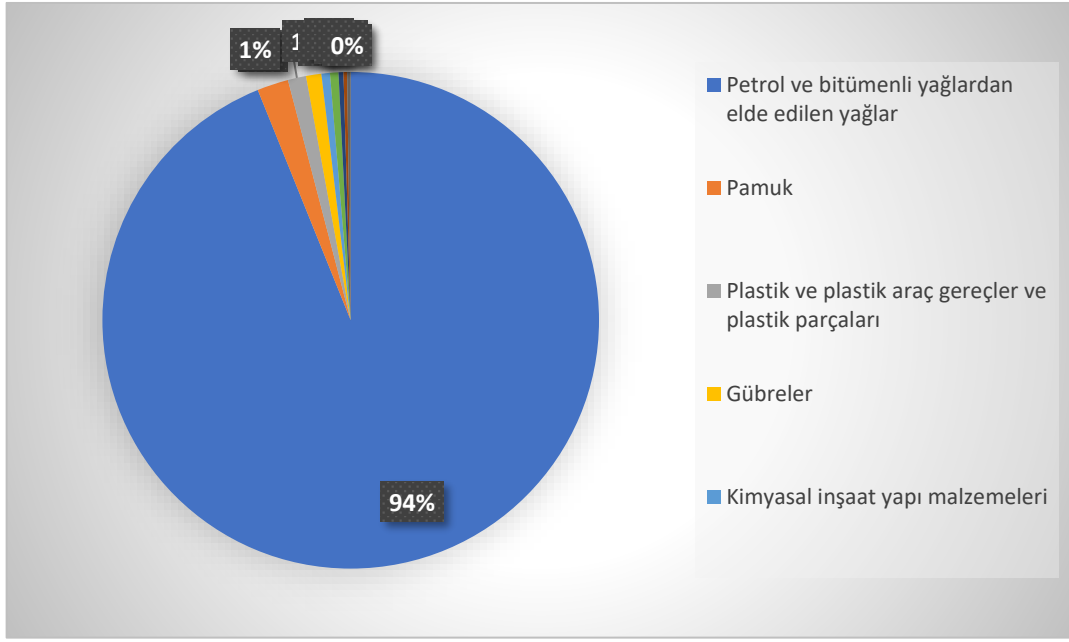
olarak zora giren Türkmenistan, Rusya ile kısa vadeli bir anlaşma imzalamış ve gaz akışı yeniden sağlanmıştır.

Tablo 27. *Türkmenistan'ın İhracatında Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)*

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	1.074	1.604	10.367	12.401	9.139	7.801	8.400	10.128	10.826
Petrol ve bitümenli yağlardan elde edilen yağlar	785	1.125	8.142	10.855	8.110	6.755	7.550	9.278	10.059
Pamuk	102	205	485	624	568	469	413	309	218
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	12	11	96	106	87	74	70	73	127
Gübreler	3	5	5	18	24	62	110	113	107
Kimyasal inşaat yapı malzemeleri	4	5	1	12	4	7	20	95	59
Hububat	8	32	64	55	42	35	39	95	59
Tekstil ve ayakkabı ürünleri	15	21	55	42	38	33	33	27	34
Sebze	4	1	4	3	2	1	5	8	25
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	9	11	15	1	10	16	16	13	25
Cam	13	45	142	164	140	123	40	3	9
Diğer	119	143	1.358	521	114	226	104	114	104

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 24. *Türkmenistan'ın En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)*

Grafik 24 incelendiğinde toplam ihracatın %94'ünü Petrol ve bitümenli yağların elde edilen yağlar gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu durum ekonominin küresel doğalgaz ve petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan kolay etkilenebileceğini göstermektedir. Nitekim belirli dönemlerde yaşanan krizlerin altında bu sebep yatmaktadır.

4.5.2.2. Türkmenistan'ın İthalatı

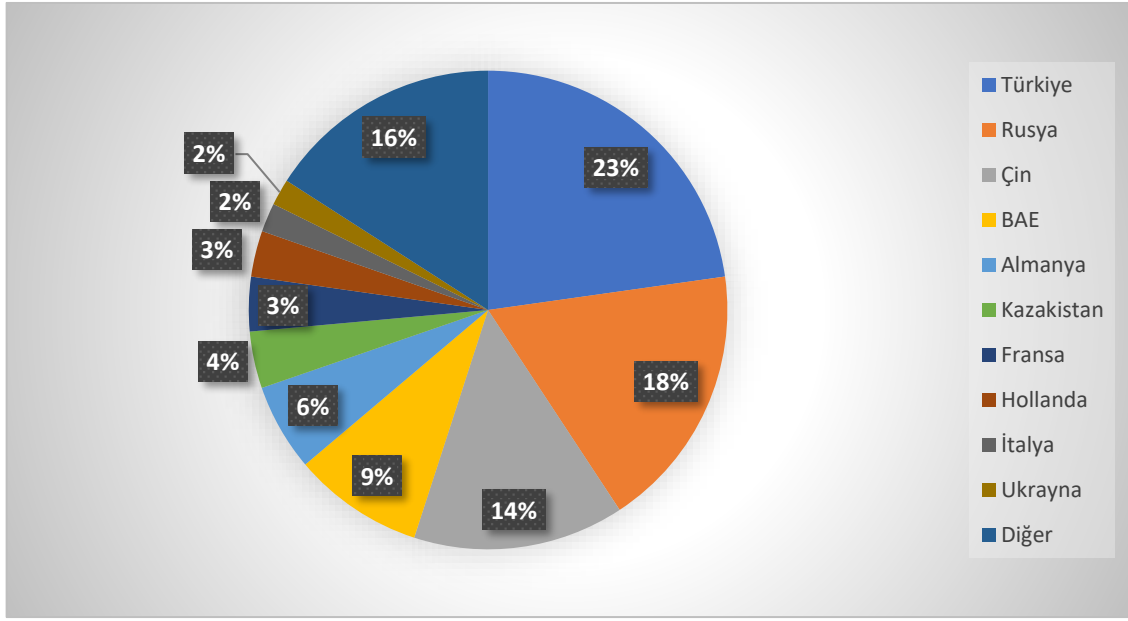
Türkmenistan'ın 1991-2019 yılları arasında en yüksek ithalatını gerçekleştirdiği ülkeler ve ithalat ürünleri incelenmiştir.

Tablo 28. *Türkmenistan'ın En Yüksek İthalat Yaptığı Ülkeler (milyon ABD Doları)*

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	589	1.065	4.686	9.600	5.592	5.105	4.408	2.798	3.022
Türkiye	4	89	1.139	2.233	1.859	1.245	1.038	467	688
Rusya	304	441	717	1.139	845	570	345	288	543
Çin	15	205	525	955	815	339	370	316	431
BAE	-	5	-	647	252	173	270	258	267
Almanya	8	41	348	369	340	398	410	170	178
Kazakistan	29	89	91	72	59	69	55	86	116
Fransa	9	11	168	188	80	109	77	92	111
Hollanda	9	16	58	100	48	41	70	62	94
İtalya	11	21	93	215	233	249	125	38	59
Ukrayna	89	102	208	215	59	108	62	56	54
Diğer	111	376	1.339	3.467	1.002	1.804	1.586	965	481

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 25. Türkmenistan'ın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (2019)

Grafik 25 incelendiğinde toplam ithalat 2015-2019 yılları arasında azalma yaşanmışken 2019 yılından itibaren artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde Rusya ile yaşanan kriz ve doğalgaz fiyatlarındaki düşme ithalatı da etkilemiştir. Ülke sıralaması açısından da toplam ithalatın %23,5'i Türkiye'den yapılmaktadır. Bu özelliğiyle Türkmenistan, Türkiye'den ithalat gerçekleştiren Türkî Cumhuriyetler içerisinde Türkiye'nin birinci sırada olduğu tek ülke konumundadır.

Tablo 29. Türkmenistan'ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)

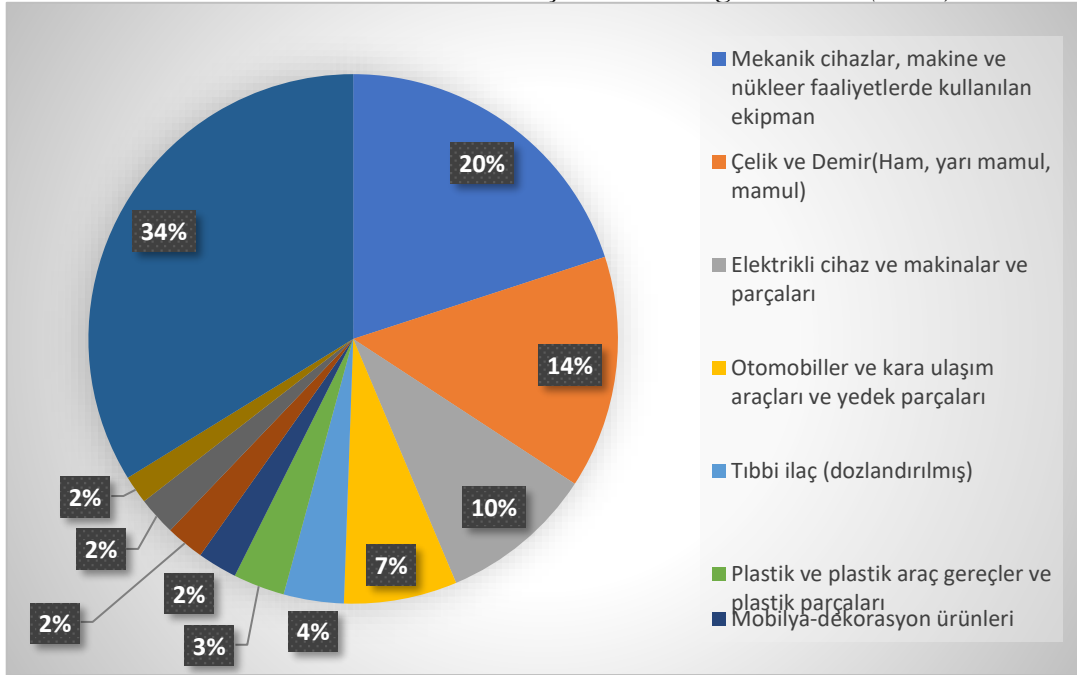
	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	589	1.065	4.686	9.600	5.592	5.105	4.408	2.798	3.022
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	201	253	770	1.619	1.131	1.410	1.011	564	604
Çelik ve Demir(Ham, yarı mamul, mamul)	81	111	648	1.018	832	340	413	698	430
Elektrikli cihaz ve makinalar ve parçaları	45	79	439	985	850	641	422	189	285
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	49	45	285	579	395	556	372	135	209
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	10	10	53	131	116	111	101	85	111
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik	9	18	169	215	185	192	164	133	95

Tablo 29. (Devam)Türkmenistan'ın İthalatındaki Başlıca Ürünler (milyon ABD Doları)

Mobilya-dekorasyon ürünleri	21	21	188	246	175	130	79	51	73
Çeşitli kimyasallar	28	15	76	96	76	80	116	83	71
Kauçuk (Ham, yarı mamul, mamul)	8	13	55	135	80	80	116	83	71
Hububat	11	25	38	67	40	15	11	46	52
Diğer	126	475	1.965	4.509	1.712	1.550	1.603	731	1.021

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 26. Türkmenistan'ın En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN TÜRKİ CUMHURİYETLER İLE İKİLİ İLİŞKİLERİNİN İNCELENMESİ

Türkiye’nin Türkî Cumhuriyetlerle olan iktisadi ve ticari ilişkileri dış ticaret yoğunluğu endeksi kullanılarak analiz edilmiştir. 1949 yılında Brown tarafından ortaya atılmış ve 1964 yılında Kojima tarafından geliştirilmiş olan bu yaklaşım ihracat ve ithalat değerlendirmelerinde önemli bir ölçü olmuştur. Bu ifade ticarete ortak ülke ile dünya ortalamasına göre daha fazla ticaret yapıp yapmadığını ölçmek için

kullanılmıştır. Ticaret yoğunluk endeksi (TII_{ijt}), $\frac{X_{ij}}{X_{it}} / \frac{X_{wj}}{X_{wt}}$ formülü ile tanımlanmıştır. Bu

tanıma göre;

X_{ij} : İ ülkesinin, J ülkesine gerçekleştirdiği toplam ihracat

X_{it} : İ ülkesinin dünyaya gerçekleştirdiği toplam ihracat

X_{wj} : J ülkesinin dünyaya gerçekleştirdiği toplam ihracat

X_{wt} : Dünyada gerçekleştirilen toplam ihracat

Bu endeks iki ülke arasındaki ithalat ve ihracat yoğunluğunu tespit etmede kullanılmaktadır. Ülkeler arasındaki ikili ticaret akışının yoğunluğu hakkında bilgi vermektedir. Ticaret yoğunluk endeksinin yorumu şu şekildedir (Karaca, 2020: 302)

$$0 \leq TII \leq 1$$

$TII = 0$ ise, ikili ticaret bulunmamaktadır.

$TII = 1$ ise, iki ülke arasında coğrafi faklar bulunmadan ticaret gelişmektedir.

$TII \leq 1$ ise, iki ülke arasındaki ticaret yoğunluğu dünyaya göre az.

$TII \geq 1$ ise, iki ülke arasındaki ticaret yoğunluğu dünyaya göre fazla.

Türkî Cumhuriyetler ile olan ticaret, ticaret yoğunluğu endeksi ile ülkeler bazında incelenmiştir.

1. TÜRKİYE’NİN AZERBAJCAN’LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ

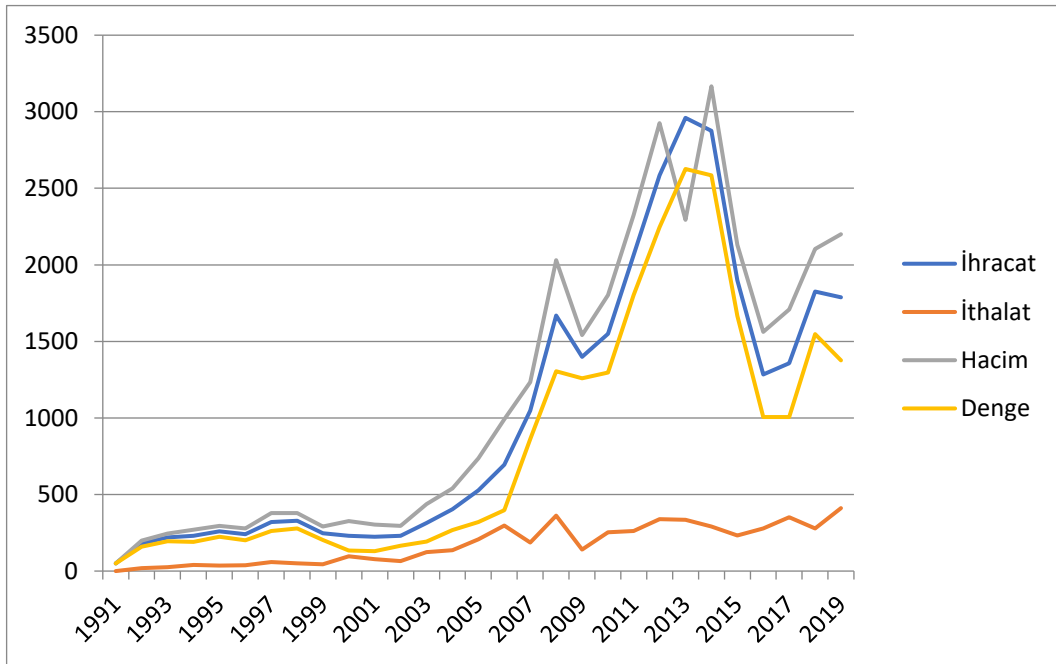
Türkiye özellikle soğuk savaş döneminde Batı yanlısı bir duruş sergilemiştir. Bu durum bazı zamanlarda milli çıkarları tehdit etse de stratejik olarak Avrupa ve ABD, SSCB karşısında Türkiye’yi desteklemiştir. SSCB’nin dağılmasından sonra Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu zaman diliminde soğuk savaş bitmiş ve dünya tek kutuplu bir hale gelmiştir. Pek çok dünya ülkesi de kendi çıkarlarını gözetererek farklı siyasi, ekonomik ve stratejik ortaklıklar arama yoluna gitmiştir. 1991 yılına kadar SSCB bünyesinde bulunan Azerbaycan’ın bağımsızlığı, Türkiye için hem milli hem de jeo-stratejik çıkarların gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Bu amaçla Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Bu tarihten itibaren de ekonomik ve diğer pek çok alanda tecrübe ve bilgi birikimini Azerbaycan’la paylaşmıştır. Bağımsızlıktan itibaren iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliği yıldan yıla artmış ve bu gelişim süreci pek çok sektörde günümüzde de devam etmiştir. Ortak ve benzer kültürümüz, Azerbaycan’ı, yatırımcı ve iş adamlarımız için bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu yolla hem iki ülke arasında ticaret hacmi gelişmiş hem de yatırımcılarımız Azerbaycan’da pek çok yatırıma imza atmıştır. Türk iş adamları iletişim, telekomünikasyon, sigortacılık, bankacılık, inşaat, sağlık, eğitim ve daha pek çok alanda faaliyet göstermiştir.

1.1. TÜRKİYE’NİN AZERBAJCAN’LA OLAN TİCARETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İki ülke jeopolitik konumlarının vermiş olduğu stratejik önemden dolayı hem bölge üzerinde hem de dünyada birbirlerini tamamlayan ve ayrılmaz bir bütünlüğü pek çok siyaset bilimci ve stratejik araştırma kuruluşları tarafından kabul görmüş bir birlik haline gelmiştir. Milli, dini ve kültürel yakınlık ve benzerliklerin yanı sıra Türkiye için Azerbaycan, Azerbaycan için Türkiye vazgeçilmez aktörler konumuna gelmiştir. Öyle ki Azerbaycan’ın Türkiye’de ki enerji yatırım ve projelerine aktif desteği sayesinde Türkiye, enerji politikalarını gerçekleştirebilmiştir. Yine Azerbaycan doğalgazı ve petrolü boru hatlarıyla Türkiye üzerinde dünya piyasasına açılmıştır. Bu boru hatları aynı zamanda Asya doğal kaynaklarının önce Azerbaycan’a sonra Türkiye’ye ulaşımıyla dünya ticaretine katılmasını sağlamıştır (Veliyev ve Ark, 2012: 29).

Hem Azerbaycan ile olan ortak tarihimizi hem de milli çıkarlarımızı göz önünde bulundurarak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk günden itibaren Türkiye'nin kardeş ülkeye büyük destekleri olmuştur. Bu destek günümüze kadar devam etmiştir. Süre gelen zamanda dış ticaretin yıldan yıla büyük bir gelişim ve değişim gösterdiği ekonomik göstergelerden okunabilmektedir. Bu gelişim karşılıklı yatırım imkânlarını da meydana getirmiştir. Türk iş adamları ve Türk firmaları Azerbaycan'da, Azeri iş adamları ve Azeri firmaları da Türkiye'de büyük yatırımlara imza atmışlardır. Bu yatırımları kapsamında Türk firmaları Azerbaycan da 9,2 milyar ABD Doları yatırım yapmıştır. 3000'den fazla Azeri'ye de iş imkânı sağlamıştır. Firmalarımız genel olarak iletişim, sigortacılık-bankacılık, eğitim, tekstil, gıda ve inşaat malzemeleri alanında yatırımlarına ağırlık vermiştir. Ülkemizde ise 2019 yılı itibariyle 1800'den fazla Azeri firması aktif olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

Grafik 27. Azerbaycan'ın Türkiye'ye Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticareti rakamsal bazda grafik 27 yardımıyla incelediğimizde ticaret fazlasının Türkiye lehine olduğu görülmektedir. 2000-2009 dönemindeki düzenli artış, 2008 Küresel Finans Krizinin etkisiyle azalmıştır. 2008 Yılında meydana gelen ve tüm ülkelerinin dış ticaretini etkileyen kriz Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaretini olumsuz etkilemiştir. Ancak 2010-2014 döneminde yeni yapılan boru hatları devreye girmiştir. 2014 yılında ticaret hacmi tekrar bir düşme

trendine girmiştir. Meydana gelen azalma ise, küresel petrol fiyatlarındaki düşüştür kaynaklanmaktadır.

Tablo 30. Türkiye-Azerbaycan Ticaretinin Karşılıklı Oranları (%)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ticaret hacmi (Azerbaycan) (milyar ABD Doları)	4.505	7.648	33.432	30.390	20.537	19.690	24.073	30.938	33.284
Ticaret hacmi (Türkiye) (milyar ABD Doları)	34.640	82.277	299.427	400.001	352.010	341.007	390.732	390.970	391.217
Azerbaycan ticaretinde Türkiye'nin Oranı (%)	0,011	1,3	2,8	10,22	10,37	7,94	6,7	5,9	6,6
Türkiye ticaretinde Azerbaycan oranı (%)	0,0014	0,003	0,2	0,78	0,60	0,46	0,5	0,47	0,56

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Tablo 30'dan yola çıkarak Türkiye'nin ticaret hacminin Azerbaycan'ın ticaret hacmine oranla 17 kattan daha büyük olduğu sonucuna ulaşabilmekteyiz. İki ülkenin de son 3 yılda dış ticaret hacminde meydana gelen azalmayı karşılaştırdığımızda Türkiye'nin oransal azalması Azerbaycan'a göre daha düşüktür. 2015 yılında her iki ülkenin dış ticaretindeki birbirlerine oranları incelendiğinde yaklaşık %25'lik bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu düşüşün sebebi olarak, Azerbaycan ve Türkiye'nin dış ticaret hacimlerinde meydana gelen azalmalar ve aynı yıl Azerbaycan'da başlayan ekonomik kriz gösterilebilir. 2019 itibariyle de her iki ekonomide de toparlanma sürecine girmiştir.

1.1.1. Türkiye'nin Azerbaycan'a İhracatı

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı ilk günlerden beri Türkiye pek çok alanda olduğu gibi ticaretle de bir ticaret partneri olarak hep yanında olmuştur. Hem Türkiye'nin hem de Azerbaycan'ın bazı dönemlerde geçirmiş olduğu siyasi, sosyal, ekonomik ya da askeri sıkıntılar ticaretle rakamsal değişmelere neden olmuştur. Zaman içerisinde Türkiye'den ihraç edilen ürünlerin Azerbaycan'da kendini kanıtlamayı başarabilmesi, daha da önemlisi, Azerbaycan'ın en büyük ticaret ortaklarından olan İran'dan Azerbaycan'a getirilen ürünlerin Türk ürünlerine göre daha kalitesiz oluşu, Azerbaycan'ı Rusya'ya bağlayan Kuzey Kafkasya demiryolunun aktif olarak kullanılamaması ve Türk iş adamlarının şubeleşme yoluyla Azerbaycan'da faaliyetlere başlaması gibi nedenler Türkiye'nin Azerbaycan'a yapmış olduğu ihracatın yolunu açmıştır. Bu sebeplerdendir ki 1993 yılında günümüze kadarki süreçte dış ticaret artma eğilimine girmiştir. Ancak yüksek gümrük vergileri iki ülke arasındaki ticaretin öngörülen seviyelerin altında kalmasına neden olmuştur (Karaca ve ark, 2016:27).

Tablo 31. *Türkiye'nin Azerbaycan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)*

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	50	230	1550	2.874	1.898	1.285	1.356	1.474	1.788
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	5	17	125	345	196	140	208	240	297
Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	2	21	108	271	148	101	132	165	213
Çelik ve Demir(ham, yarı mamul, mamul)	0	5	139	347	206	97	118	125	150
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	0	5	55	90	68	29	51	51	118
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	5	43	115	269	174	109	114	106	110
Mobilya-dekorasyon ürünleri	2	21	111	224	129	62	52	67	79
Kimyasal temizlik ürünleri	0	1	34	79	70	42	43	44	44
Diğer	36	117	745	1.136	813	623	544	581	561

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Özellikle 2016 yılında ihracatta meydana gelen azalmalara neden olarak, Azerbaycan'ın bu dönemde içinde bulunduğu ekonomik kriz ve devamında süre gelen devalüasyon gösterilebilmektedir. Yine 2015-2019 döneminde askeri malzemelerin ihracatındaki artışa sebep olarak da Türkiye'nin savunma sanayisinde yapmış olduğu atılımlar ve Azerbaycan'ın bundan faydalanmak istemesi gösterilebilir.

1.1.1. Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthalatı

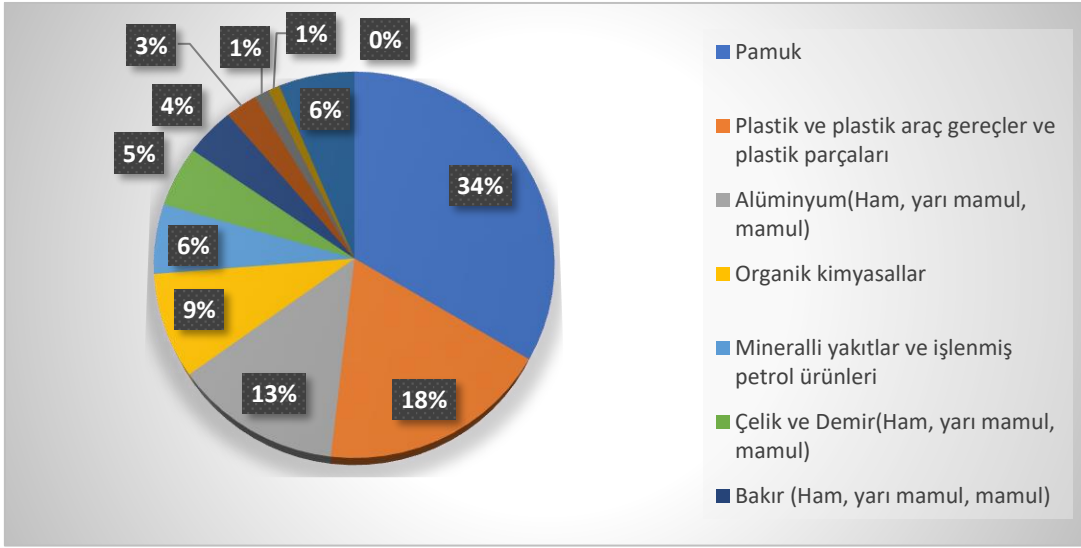
Türkiye, 2019 yılı itibariyle Azerbaycan'dan 411 milyar ABD Doları tutarında ithalat gerçekleştirmiştir. İthalata konu olmuş olan ürünler tablo 32'de gösterilmektedir.

Tablo 32. Türkiye'nin Azerbaycan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	0	96	253	281	219	280	350	378	411
Pamuk	0	11	21	5	9	11	42	81	138
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	0	14	45	69	62	80	73	44	75
Alüminyum(ham, yarı mamul, mamul)	0	4	64	117	67	71	87	67	54
Organik kimyasallar	0	0	35	32	26	16	38	55	36
Mineralli yakıtlar ve işlenmiş petrol ürünleri	0	5	41	36	19	47	21	31	24
Çelik ve demir(ham, yarı mamul, mamul)	0	0	0	0	0,2	7	33	13	21
Bakır (Ham, yarı mamul, mamul)	0	0	11	5	11	13	24	17	17
Post(Ham- işlenmiş)	0	5	13	13	6	11	10	7	11
Kurşun(Ham, yarı mamul, mamul)	0	2	5	5	8	6	1	2	5
Kimyasal gübreler	0	0	0	0	0	0,5	0	0	4
Diğer	0	55	18	1	28,8	82,5	51	61	26

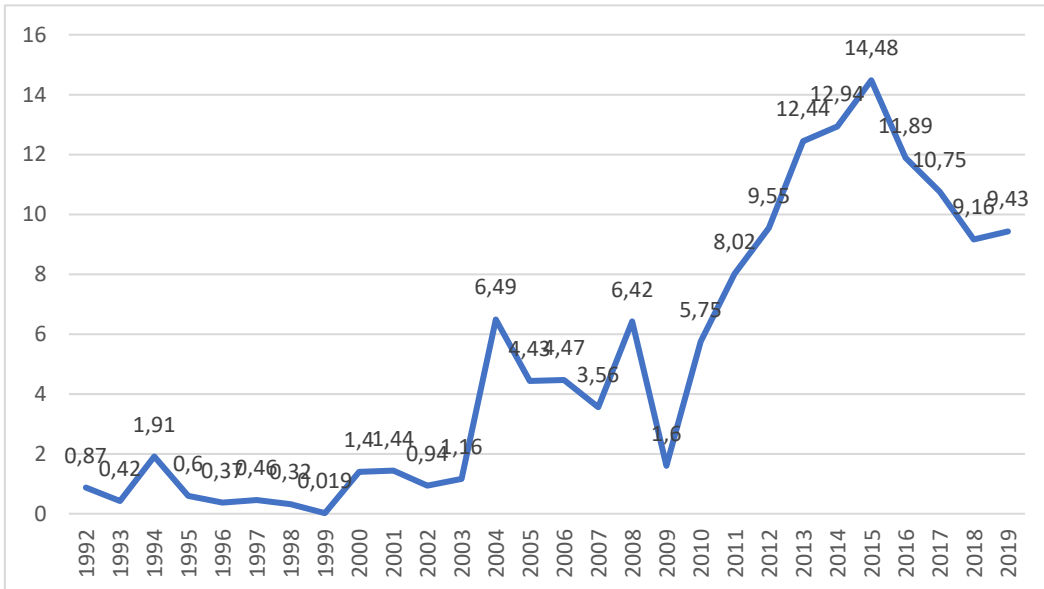
Kaynak: Trademap verilerinden tarafimca hazırlanmıştır.

Grafik 28. Türkiye'nin Azerbaycan'dan En Çok İthal Etiği Ürünler (2019)

Grafik 28'e göre Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatında ilk sırada yer alan pamuk toplam ithalatımızın %34'ünü oluşturur. Türkiye'nin Azerbaycan'a olan ihracatında azalma meydana gelirken, Türkiye'nin Azerbaycan'dan yapılan ithalatında artışın yaşanması, Azerbaycan'ın bu dönemde geçirmiş olduğu ekonomik sıkıntılardan kaynaklanmaktadır. Ancak aynı dönemde Türkiye'de yaşanan daralmanın ithalatı etkilemediği görülmektedir.

Grafik 29. Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (1991-2019)

Kaynak: Trademap verilerinde tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 29'a göre Türkiye ile Azerbaycan ticaret yoğunluğu son on yıllık dönemde sürekli birden büyüktür. Bu da ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir.

1.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ

1.2.1. Türkiye'deki Azeri Yatırımları

Azerbaycan devletinin ve vatandaşlarının yurt dışına yaptıkları yatırımlar içerisinde en büyük yatırımın Türkiye'ye yapılmıştır. 2005-2019 döneminde ise Türkiye'ye Azerbaycan tarafından yapılmış doğrudan yatırım miktarı ise 4,81 milyar dolardır.

Türkiye'de 2019 itibariyle 1987 adet Azeri sermayeli firma faaliyet göstermektedir. Bu firmalar başlıca perakende ve toptan ticaret, kiralama, inşaat, gayrimenkul, depolama ve haberleşme, oteller, imalat ve endüstriyel faaliyetler, lokantalar ve kişisel hizmet alanları, madencilik, ormancılık, taş ocakçılığı, avcılık, su-elektrik-doğalgaz ulaştırma-dağıtım hizmetleri ve eğitim alanlarında faaliyetlerini sürdürmektedir. Ancak Azerbaycan'ın ülkemizde yapmış olduğu en büyük ve en önemli yatırımlar Socar Turkey Enerji A.Ş. ile TANAP Doğalgaz İletim A.Ş. firmaları tarafından yürütülmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR)'nin, Türkiye'de kamu adına faaliyetlerde bulunan Petkim'in hisselerinin %51 satın almasıyla Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliği ileri bir boyut kazanmıştır. 2007 yılında başlayan satın alma süreciyle beraber SOCAR, 2021 yılı itibariyle petrokimya alanında faaliyette bulunan Petkim'e 20 milyar ABD Dolar'a yakın bir yatırımın yapıldığı ve bununla alakalı geleceğe dönük stratejilerini açıklamıştır. Bu sayede de Türkiye'nin 2023 yılına kadar enerji alanında en büyük tedarikçisi olmayı planlamaktadır. Bu yatırımlar içerisinde en büyük pay, petrokimya rafinerisine ayrılmıştır (Süleymanov ve Hasanov, 2013: 24).

Azerbaycan ile 25.10.2011 tarihinden imzalanan anlaşma gereğince, Azerbaycan doğalgazının TANAP (Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi) ile 2018 yılı içerisinde Türkiye'ye ve 2019 yılı içerisinde de Avrupa'ya ulaştırılması öngörülmüştür. Projenin ilk aşaması olarak 16,5 milyar m³'lük bir doğalgaz üretimi ve nakli planlanmaktadır. Bu doğalgazın 16,5 milyar m³'lük kısmı Türkiye'de, geri kalan 10 milyar m³'lük kısmını ise Avrupa'da kullanılmak üzere ihraç edilmesi öngörülmüştür.

TANAP ile Türkiye, jeopolitik ve jeo-stratejik konumu sayesinde enerji arzında meydana gelebilecek güvenlik endişelerinin giderilmesinde bir güvenlik merkezi konumuna yükselmiştir (Karagöl 2015, 38). Bir diğer husus ise, en yüksek ithalat kaleminiz olan enerji alanında Rusya'ya olan ticaretimizde alternatif bir güzergâh meydana getirmiştir. Bu alternatif Türkiye için hem istikrarlı bir şekilde doğalgaz temin edilebilmesini hem de kaynak çeşitliliği gibi bir avantajının olmasını sağlamıştır. (Erdoğan,2017: 10-26).

1.2.2. Azerbaycan'daki Türk Yatırımları

Gerek tarihi gerekse kültürel nedenlerle Türk iş adamları için Azerbaycan uluslararası bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Ayrıca Azerbaycan sahip olduğu petrol, doğalgaz ve diğer yeraltı-yer üstü zenginlikler bakımından ticarete konu olacak mamullerin temininde oldukça önemli bir merkez ve jeo-stratejik konumuyla önemli bir Kafkas ülkesi haline gelmiştir.

Azerbaycan'a gelen dış yatırımların en büyük 5. payı Türkiye'ye aittir. Ayrıca Azerbaycan'a petrol ve doğalgaz dışında kalan sektörlerde en fazla yatırımı yapan ülke de Türkiye'dir.

Azerbaycan'ın en çok ithalat gerçekleştirdiği ülkelerden birisi olan İran'ın ürünlerinin, Türk ürünlerine göre daha kalitesiz olması ve Kuzey Kafkasya tren hattının kapalı olması, Türk yatırımcılar için oldukça büyük bir fırsat doğurmuş ve Türk firmalarının buralarda yatırım yapmalarına neden olmuştur. Şubeleşme ve doğrudan yatırımlarla Azerbaycan'a 9 milyar ABD Dolarına yakın bir yatırım gerçekleştirilmiştir.

Türkiye 2005-2019 yılları arasında Azerbaycan'a 5,6 milyar ABD Dolarına yakın bir doğrudan yatırım yapmıştır. Bu yatırımların büyük bir çoğunluğu iletişim-bilgi, sigortacılık-bankacılık ve tütün, gıda ve meşrubat sektörlerinde gerçekleşmiştir. TPAO (Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı)'nın Azerbaycan'da yaptığı yatırımlar arasında Şahdeniz, Azeri-Çıralı-Güneşli (AÇG), Alov projeleri yer almaktadır. Ayrıca TPAO, BTC boru hattında pay sahibidir. Türkcell ile Azerbaycanlı Azertel A.Ş firmasının ortaklaşa kurmuş olduğu Azercell firması ise, Azerbaycan'ın ilk GSM operatörü olma özelliğini taşımaktadır. 1980 yılında kurulan Azerbaycan Coca-Cola Bottles Ltd. Azerbaycan'dan 75'ten fazla ürünle üretim, dağıtım, satış ve pazarlama faaliyetlerinde bulunmaktadır. Bu yatırım Azerbaycan'a yapılan en büyük ve ilk petrol

ve doğalgaz dışı sanayi yatırımlarından biridir ve 9 milyon kişiye hizmet vermektedir. (Hüseynov, 2009).

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk firmalarının iş veren haklarını korumak ve Azerbaycan ekonomik ve ticari hayatıyla entegrasyonunu sağlamak üzere aktif bir şekilde faaliyette bulunan iki Türk işveren kuruluşu vardır. Bunlar ATİB ve TÜSİAD'dır (<http://ekonomi.gov.tr>).

Bunların dışında, bir diğer önemli yatırım halemisi ise müteahhitlik hizmetleridir. SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan hem altyapı hem üstyapı olarak büyük bir değişim yaşamıştır. Bu durum ise Türk yatırımcılar için büyük bir fırsat haline gelmiştir. Her ne kadar gerek dünya konjonktürünün gerekse Azerbaycan'ın içinde bulunduğu ekonomik sorunlar nedeniyle son dönemlerde bu alanda yatırımlar azalsa da inşaat sektörü büyük bir yatırım fırsatı olmuştur.

Şu an için Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk firmalarının %11'i inşaat sektöründe faaliyetlerini yürütmektedir. Azerbaycan'a yapılan tüm müteahhit yatırımlarına baktığımızda %38,1 gibi büyük bir çoğunluğun Türk firmalar tarafından yapıldığı görülmektedir. Türk firmalarını ABD, Rusya ve Fransa firmaları takip etmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan'a en fazla inşaat yatırımı yapan ülke Türkiye'dir. Başkanlık sarayları ve kamu binaları, petrol ve doğalgaz boru hatları, havalimanı ve otoyol, oteller, fabrikalar ve pek çok proje Türk müteahhitler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Türk firmalar aynı zamanda Azeri inşaat sektörünün gelişmesine de katkı sağlamış ve bu firmalarla ortaklıklar kurmuştur. 2019 yılı itibariyle 370'e yakın proje Türk firmalarla yürütülmektedir ve bu projelerin toplam değeri 12,5 milyar ABD Dolarından fazladır.

Yaşanan bu süreçte Türk iş adamları Azeri firmalarla ortaklıklar kurarak iş çevresini korumasının daha stratejik bir hamle olduğu düşünülmektedir. Doğalgaz ve petrol ticaretindeki artış göz önünde bulundurulduğunda, Azerbaycan devlet yatırımlarının daha çok altyapı, üstyapı, elektrik ve su gibi yatırımları arttıracığı öngörülmektedir. Bu durumda mevcut potansiyelin artırılması için inşaat sektörü, hizmet sektörüyle desteklenmeli ve gerekli sektör tedarikleri eksiksiz gerçekleştirilmelidir (Ekonomi Bakanlığı).

1.2.3. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler

Ekonomik küreselliğin arttığı günümüz dünyasında, varlığını devam ettirebilme ve yeni pazarlara sahip olabilmek için bölgesel ve bölgeler arası işbirliğinin sağlanması ve hem ekonomik hem de politik ilişkilerin tüm tarafların yarar sağlayabileceği bir zeminde olması gerekmektedir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler bu açıdan en iyi örneklerdendir (Veliyev ve Ark, 2012:40).

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk zamanlardan bu yana yüzlerce anlaşmalar, protokoller ve sözleşmeler imzalanmıştır. Bunun temelinde tarih, kültür ve coğrafya olarak birbirine yakın bu iki ülkenin iktisadi ve hukuki alanlarda da yakınlaşma ve birlik olma mücadelesi bulunmaktadır. Tüm bunların yanı sıra imzalanan bazı anlaşmalar ise siyasi ve ekonomik bazı nedenlerden dolayı uygulamaya konamamıştır.

1 Kasım 1992 tarihinde Türkiye-Azerbaycan arasında imzalanan “Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması” Türkiye Cumhuriyeti'nin, bağımsız Azerbaycan ile yapmış olduğu ilk anlaşmalar zincirinin bir parçasıdır. Günümüzde devam eden iktisadi ve ticari faaliyetler de bu anlaşma kapsamında yürütülmektedir. 9 Kasım 1994 tarihli “Azerbaycan ile Türkiye Arasında Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması” ve 9 Aralık 1995 tarihli “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma” iki ülke yatırımcılarının önlerindeki engelleri kaldırmak adına atılan önemli adımlardan olmuştur (Aras ve Süleymanov, 2012: 79).

İktisadi ve ticari ilişkilerin gelişmesinde bir diğer önemli araçta *Karma Ekonomik Komisyonudur*. Bu komisyonun ilk toplantısı 25 Ocak 1997 tarihinde Ankara'da yapılmıştır. Sonraki dönemde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de ve Ankara'da bazı dönemlerde bu komisyonun toplantıları da gerçekleştirilmiştir.

Türkiye-Azerbaycan arasında imzalanan önemli anlaşmaların ve işbirliği sözleşmelerinin daha net bir şekilde incelenebilmesi için tablo 33 hazırlanmıştır.

Tablo 33. Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler

Sözleşme Adı	Tarih	Yer
Turizm İşbirliği Anlaşması(TİA)	02.11.1992	Ankara
Uzman Personel Eğitimi Protokolü	02.11.1992	Ankara

Tablo 33. (Devam) Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Hukuki Duzenlemeler

Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	02.11.1992	Ankara
Küçük ve Orta Büyüklükteki Sanayi Kuruluşlarının Geliştirme ve İşbirliği Protokolü	02.11.1992	Ankara
Yatırımların Her İki Ülke İçinde Teşviki ve Yatırımların Korunması Protokolü	09.11.1994	Ankara
Tarım Sektöründe Ekonomik, Teknik ve Bilimsel İş Birliği Protokolü	09.11.1994	Ankara
Gümrük Alanında İşbirliği ve Karşılıklı Yardıma Dair Protokol	09.11.1994	Ankara
Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin Kurulması Konulu Beyanname	15.09.2010	İstanbul
Gelirden Çifte Vergi Kesintisinin önlenmesi konulu anlaşma	09.11.2019	Ankara
Ekonomik İşbirliği Memorandumu	08.12.1995	Bakü
Azerbaycan'a Ait Doğalgazın Türkiye' ye Nakli Konulu Anlaşma	12.03.2001	Ankara
ACMB ve BDDK Arasında Bankaların Denetlenmesi Alanında Memorandum	07.09.2005	Ankara
Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Planı ve Uygulama Programı	06.10.2007	Bakü
SPK ve Azerbaycan Menkul Değerleri Devlet komitesi İşbirliği ve Bilgi Sağlanması Konulu Memorandumu	13.07.2010	Ankara
Stratejik Ortaklık – Karşılıklı Yardım Konulu Anlaşma	16.08.2010	Bakü

Kaynak: Veliyev ve Ark.

Türkiye için Azerbaycan, ortak tarih, kültür, dil ve diğer pek çok hususu dışarıda bıraktığımızda hem Kafkasya'ya hem de Orta Asya Türk dünyasına bir köprü görevi görmektedir. Pek çok sebepten dolayı bu iki ülke çok da uzun olmayan bir zaman

dilimine kadar birbirinden neredeyse kopmuş durumda iken küreselleşmenin etkisiyle kaçırılan tarihi fırsatları telafi edebilmek için yeniden bir araya gelme eğilimine girmişlerdir. Küreselleşmenin bir sonucu olarak bölgeselleşme, bugün bizi diğer pek çok alanda olduğu gibi ekonomik ve ticari işbirliği alanında da bir araya getirmiştir ve yepyeni olanaklar ortaya çıkarmıştır. Bu bölgeselleşmenin bir diğer saç ayağı olarak da Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Türk dünyasıyla birleşmesi bakımından Azerbaycan ile yapılan bu anlaşmalar ayrı bir önem arz etmektedir.

1.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı ilk günden itibaren Türkiye-Azerbaycan ikili ilişkileri her daim tek millet iki devlet prensibinin de etkisiyle her zaman en yüksek düzeyde gerçekleştirmeye çalışılmış olsa da bazı zamanlarda çeşitli problemler ile karşı karşıya kalınmıştır. Her iki devletin karşılıklı ticaret hacimleri ile toplam olarak gerçekleştirdiği dış ticaret karşılaştırıldığında Azerbaycan-Türkiye arasındaki ticari ve hukuki alanda işbirliğinin artırılması, düzeltme ve değinilmemiş bir takım çözüm önerilerinin ortaya atılması gerekliliği dikkat çekmektedir. Bu sorunlar:

-Azerbaycan gümrük ve KDV vergisinde oransal ve tahsilat anlamından meydana gelen sorunlar ve vize alımındaki bürokrasi şu an için ekonomik ilişkilerde Türk yatırımcıların elini zorlaştıran bir husus haline gelmiştir. Bunun yanı sıra yüksek gümrük tarifelerinin dışında, kamu görevlileri tarafından talep edilen “hürmet” adıyla alınan fazladan ücretler (Köylü, 2018:82),

-Azerbaycan'daki banka ve finans kuruluşlarının gerekli yasal mevzuatlarının yeterli olmayışı ve kredi mekanizmasında meydana gelen sıkıntılar,

-İki ülke müteşebbisleri ve iş insanları arasında meydana gelen ihtilaf ve uyuşmazlıkların giderebilecek bir hakem kuruluşun bulunmayışı,

-Azerbaycan ticaret, borçlar, alacak ve bankacılık düzenlemeleriyle alakalı kanunlardaki ticarete ve iş insanlarının menfaatlerine zarar verebilecek düzeyde açıkların bulunması,

-Türk yatırımcıların Azerbaycan'a yapmış olduğu müteahhitlik, alt yapı-üst yapı ve inşaat projelerinin finansmanında ve ödemelerinde yaşanan birtakım zorluklar,

-Azerbaycan Cumhuriyeti vergi sisteminin sadeleştirilmesi ve perakende sektöründeki gerçekleştirilen ve devlet tarafından da destek verilen faturasız satış sisteminin yaygınlaşması ticari ilişkilerimize büyük kayıplar yaşatmaktadır (İncekara, 2010: 20).

Azerbaycan ile sınırimızın olmaması dolayısıyla da kara, demir ve deniz yolu ile olan ulaşımımızın sağlanamaması lojistik manada karşılaştığımız en büyük problemlerimizdendir. Azerbaycan'a yapılacak olan ticaretin Gürcistan ve İran güzergâhı üzerinden yapılması gibi bir zorunlulukla karşı karşıya kalınmıştır. Ermenistan ile Türkiye'nin yaşamış olduğu siyasi krizler sebebiyle Türkiye-Ermenistan sınır kapılarının kapalı olması, Türkiye'nin bu karayolu ile ticaret yapmasının önüne geçmektedir. Gürcistan'ın uygulamış olduğu yüksek gümrük vergisi iş insanlarının maliyetlerini arttırmaktadır. İran'daki tonaj kotası ile İran kamu personellerinin şahsi ve kurumsal menfaatlerini gözetmek amacıyla yabancı yatırımcılar üzerinde oluşturulan baskılar ve yine ülkedeki mevcut yasaların bazılarının pazar ekonomisi prensipleriyle uyuşmayacak düzeyde olması, yatırımcıların rekabet gücünü azaltmakta ve iş adamlarının yatırım ilgisini kaybetmelerine neden olmaktadır. Bölgede ticari manadaki rakiplerimizden olan Rusya ve İran'ın, Azerbaycan ile kara ve demiryolu altyapılarının sağlanmış olması, bu ülkelerin ticaretteki elini güçlendirmiştir (Oğan, 2001: 77).

1.2.5. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri

Türkiye-Azerbaycan arasındaki hem ticaret hacmi hem de karşılıklı yatırımlar ilk yıllar esas alındığında, son dönemde bir artış eğilimine girmiş olsa da hem bölgesel hem de küresel hem de ülkelerin kendi içerisinde yaşamış oldukları ekonomik krizleri göz önünde bulundurduğumuzda ve özellikle yatırımcıların daha güvenli yatırım olanaklarını ve yatırım yapılacak limanları için ar-ge çalışmalarını hızlandırdığını düşündüğümüzde her iki ülkenin mevcut dış ticaretinde meydana gelen azalmayla beraber dış ticaretindeki potansiyelini yakalayamadığı görünmektedir (Süleymanov ve Aras, 2012: 12). Kafkas ve Orta Asya Türk Dünyası coğrafyasında Türkiye, kalıcı barışın ve istikrarın sağlanabilmesinin yolu olarak Azerbaycan ve bölgedeki diğer ülkelerle birlikte elde edilen kazancın karşılıklı olması ve bu kazancın da artırılması gibi temel ekonomik bir strateji izlemektedir. Kafkasya toprakları ile iktisadi ilişkiler geliştirilmeli ve tüm Orta Asya'yı kapsayacak verimli ve büyük bir topluluğa ya da birliğe dönüştürülmelidir. Bu durum hem coğrafyalar arası sosyokültürel birliğin sağlanmasına katkıda bulunacağı gibi hem bölgenin hem de dünyanın güven ve istikrarını sağlayacaktır.

Bu şartların olgunlaşabilmesi için birtakım şartlar gerekmektedir ki bunların başında Azerbaycan ve diğer tüm ilgili ülkelerle ticari ve iktisadi eylem ve

organizasyonlara engel olabilecek tüm olumsuzluklar ortadan kaldırılması gerekmektedir (İncekara, 2010: 23).

İki ülke arasındaki olumsuzlukların giderilmesi ile alakalı alınabilecek önlemler şu şekildedir:

-Ticarete taraf olan ülkelerin hükümetleri tam manada entegre olabilmeleri için ticarete konu olacak ürün, sektörler ve endüstrilerin tamamında garantör olarak rol oynamalıdır. Tüm bunlarla beraber başta özel sektör olmak üzere kamuda da teşvik edici bir rol oynamalı ve teşviki özendirerek çeşitli araçları bünyesine katmalıdır.

-Kurumlar arasındaki uyumun sağlanabilmesi ve entegrasyonun sağlayabilmek, denetlemeye ve yenilenmeye açık bir süreci meydana getirebilmek için gerçek manada etkin ve bağımsız üst denetleyici ve düzenleyici kuruluşlar oluşturulmalıdır.

-Kredi potansiyeli, işlem büyüklüğü ve niteliği bakımından daha yetkin ve güçlü Türkiye bankaları, Azerbaycan'da faaliyetlerde bulunan Türk firmalarına daha hızlı, uygun ve ucuz koşullarla nakdi ya da gayri nakdi finansman sağlanabilmesi açısından önemsemeli ve istekli davranmalıdır.

-Türk iş insanlarının üretimlerini Azerbaycan'a taşıyarak buradaki nispeten ucuz emek ve ucuz üretim maliyetlerinden yararlanabilmesi buradan da Kafkas pazarına açılabilmesi için gereken bürokratik ve iktisadi altyapının oluşturulması gerekir. Üretimin Azerbaycan'da yapılması ve buradan Orta Asya Türk ve diğer ülkelere yapılacak ihracatın merkezi olması da önemlidir.

-Ülkeler kamu ihaleleri ve özelleştirmelerde karşılıklı olarak daha yoğun bir katılım göstermelidir.

-Ülke ürünlerinin standardını belirleyen faktörler farklı düzeyde olabilir, bu standardizasyonlar birbirine yaklaşmalı ve iyileştirilmelidir.

-Lojistik ve ulaştırma ile ilgili birliktelik ve işbirliği arttırılmalıdır. Üçüncü ülkelere yapılan transit geçişler azaltılmalıdır.

2. TÜRKİYENİN KAZAKİSTAN'LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ

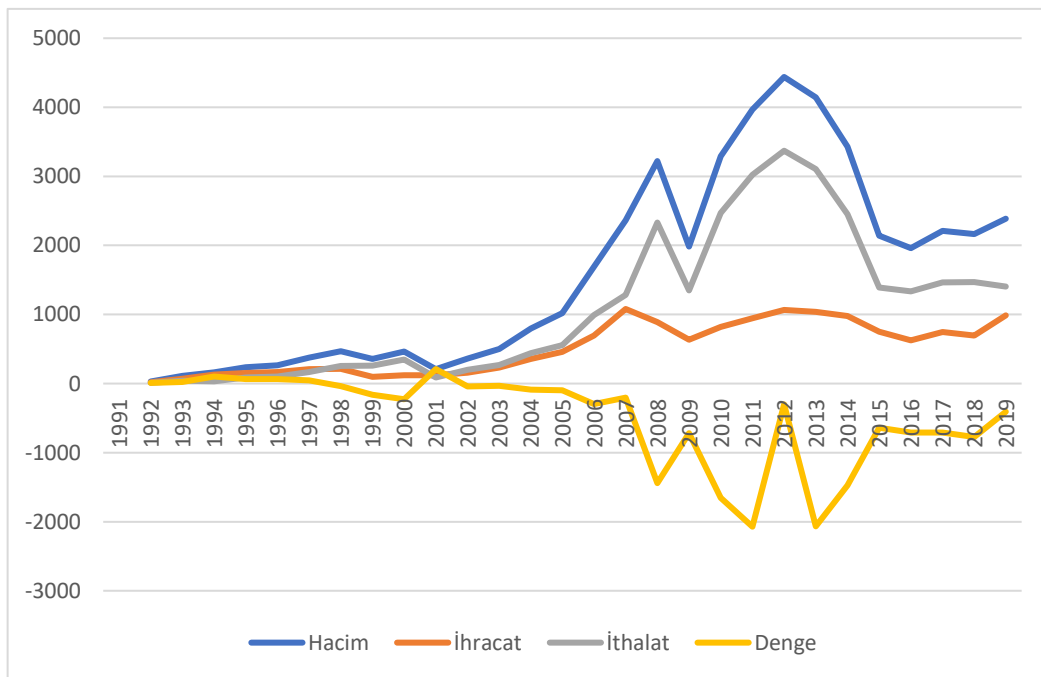
Bağımsızlık sonrasında Kazakistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. İki ülke arasındaki tarihi, manevi ve kültürel bağlar ilişkilerimizdeki ilerlemenin temel sebeplerindendir. Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti ile imzalanan pek çok anlaşma,

sözleşme ve protokol işbirliğimizin ve ilişkilerin gelişmesinde büyük önem arz etmektedir. Aradan geçen zamanda Kazakistan ile siyasi ilişkilerimiz, Kazakistan'ı Orta Asya bölgesindeki en önemli stratejik ortaklarımızdan biri haline getirmiştir.

2.1. TÜRKİYE'NİN KAZAKİSTAN'LA ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığının ilk dönemlerinden itibaren ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için atılımlarda bulunmuştur. Türkiye gerek kültürel gerekse tarihi bağların ticari ilişkileri ileri taşıyacağı düşüncesiyle girişimlerde bulunmuş ve bu düşünceyle de Türkiye'nin Orta Asya devletleri arasında en fazla yatırımı hayata geçirdiği ülkelerden birisi de Kazakistan olmuştur. Kazakistan bağımsızlığını sağladıktan sonra, Kazakistan'a gelerek yatırım yapan ilk iş insanları Türklere'dir. Petrol ürünleri, market, otelcilik, ticaret ve gıda alanında yatırımlar yapılmıştır. Türk ürünlerinin kaliteli olması ülkede Türk yatırımcılara olan talebi arttırmıştır. Aynı zamanda madencilik sektöründe faaliyetlerde bulunan en büyük 10 yatırımcı devletten birisi olmuştur. TPAO, Kazakistan'da Türk yatırımcılar arasında en büyük yatırımı olan firma olarak sektörde söz sahibi olmuştur. İnşaat sektörü açısından da Kazakistan gerçekleştirmiş olduğu yenilenme ve dönüşüm ile Türk yatırımcılar için büyük bir fırsat olmuştur (Taldybayeva, 2012).

Grafik 30. Kazakistan'ın Türkiye'ye Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 30 incelendiğinde 2009’da küresel finans krizinin etkisiyle %42,1 oranında bir azalma gerçekleşse de 2013 yılına kadar büyüme trendini devam ettirmiştir. 2013 yılından itibaren de toplam hacim bir azalış trendine girmiştir. Ülkelerinin ithalat ve ihracatlarındaki azalma ve artışların olduğu dönemler toplam hacimlerde değişim olduğu dönemlerle benzerlik göstermektedir. Yine tabloda dengenin Kazakistan lehine olduğu görülmektedir.

Tablo 34. Türkiye-Kazakistan Ticaretinin Karşılıklı Oranları

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Kazakistan ticaret hacmi (milyon ABD Doları)	37.215	19.835	107.972	120.750	76.540	62.100	77.646	93.489	96.079
Türkiye dış ticaret hacmi (milyon ABD Doları)	34.640	82.277	299.427	400.100	360.000	340.000	390.791	390.970	391.217
Kazakistan ticaretinde Türkiye’nin oranı (%)	0,085	2,22	2	2,85	2,76	3,16	2,68	2,31	2,39
Türkiye ticaretinde Kazakistan’ın oranı (%)	0,1	0,57	0,36	0,87	0,59	0,55	0,53	0,55	0,58

Kaynak: Trademap ve Word Bank Data verilerinden tarafımca hazırlanmıştır

Bu dönemde Türkiye’nin gerek siyasi gerekse ekonomik sebeplerle yaşamış olduğu sıkıntılar ve Kazakistan’ın da petrol fiyatlarının düşmesi, iç ve dış siyasi sorunlar her iki ülke için toplam hacimdeki azalmaya neden olmuştur. Dış ticarete iki ülkenin de katkısı olsa da Kazakistan’ın Türkiye ticaretini etkileyecek bir orana sahip olmadığı görülmektedir

2.1.1. Türkiye’nin Kazakistan’a İhracatı

Tablo 35. Türkiye’nin Kazakistan’a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

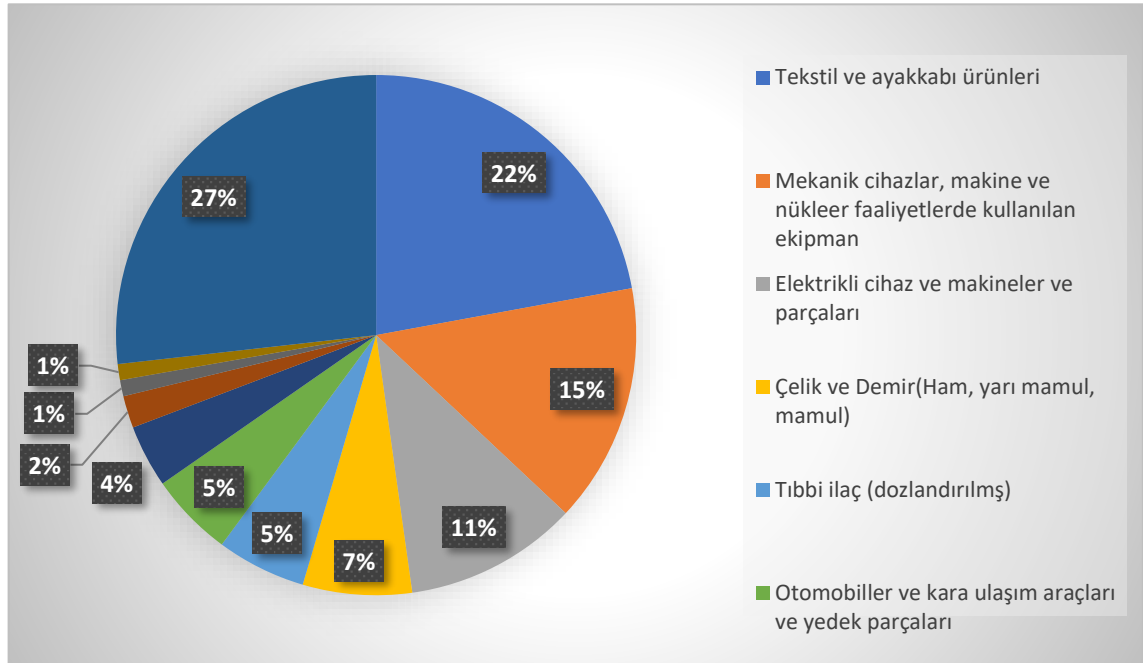
	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	19	117	818	978	750	625	746	695	900
Tekstil ve ayakkabı ürünleri	4	31	168	178	166	161	214	168	199
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	1	12	100	148	124	93	99	105	134

Tablo 35. (Devam) Türkiye'nin Kazakistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	1	27	83	114	68	61	75	60	97
Çelik ve Demir(Ham, yarı mamul, mamul)	4	6	40	55	41	37	38	40	61
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	0	2	8	7	6	6	4	6	50
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	1	21	17	40	22	24	28	24	47
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	1	2	87	92	47	29	32	34	35
Tıbbi makineler	0	2	7	17	43	8	10	11	18
Boya ve renklendiriciler	0	1	9	15	11	10	10	10	9
Çeşitli kimyasallar	1	2	6	10	9	7	8	8	9
Diğer	6	11	293	302	213	189	228	229	241

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 31. Türkiye'nin Kazakistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)

Kazakistan'ın ihracat kalemlerinde inşaat, demir-çelik, elektronik ve sağlık alanında ürünler Kazakistan'ın gelişme ve yapılaşma içerisinde olduğunu göstermektedir. Yine diğer Türkî Cumhuriyetlerde de olduğu gibi tekstil ürünlerine

olan ilgi Türk tekstil sektörünün kaliteli ve ucuz ürünlerin bu ülkelerde pazar oluşturmasını sağlamıştır. Ayrıca Türk gıda ürünlerinin bu ülkede tüketimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Çikolatalı ve şekerli ürünler, dondurma, zeytinyağı, meyve-sebze konserveleri, unlu mamuller ve çay ihracat potansiyeli yüksek ürünlerdir. Temizlik ve ambalaj malzemeleri de potansiyel barındırmaktadır.

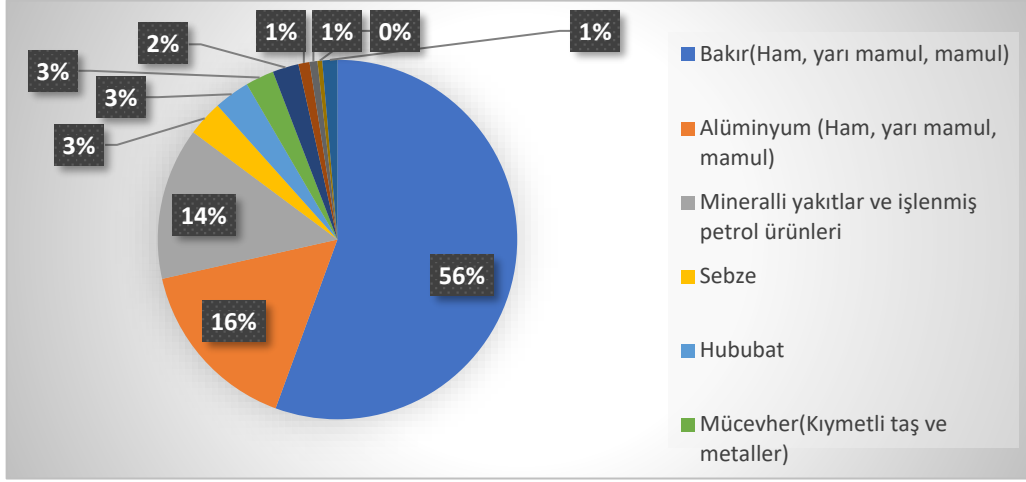
2.1.2. Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı

Tablo 36. Türkiye'nin Kazakistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	10	346	1.392	1.236	1.109	1.093	1.463	1.470	1.403
Bakır (ham, yarı mamul, mamul)	1	25	516	332	560	558	837	757	780
Alüminyum (ham, yarı mamul, mamul)	0	30	113	98	80	44	58	109	223
Mineralli yakıtlar ve işlenmiş petrol ürünleri	0	28	409	448	226	201	202	246	192
Sebze	0	2	0	1	2	5	34	37	45
Hububat	0	11	69	60	9	20	33	82	45
Mücevher (kıymetli taş ve metaller)	0	8	4	15	8	12	7	7	36
Çeşitli kimyasallar	0	1	0	0	0	29	0	3	33
Kurşun (ham, yarı mamul, mamul)	1	4	54	52	39	50	39	38	14
Pamuk	1	11	2	1	7	8	6	3	10
Mineral tuzlar	0	2	4	2	4	1	7	11	6
Diğer	8	224	221	627	174	120	240	177	19

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

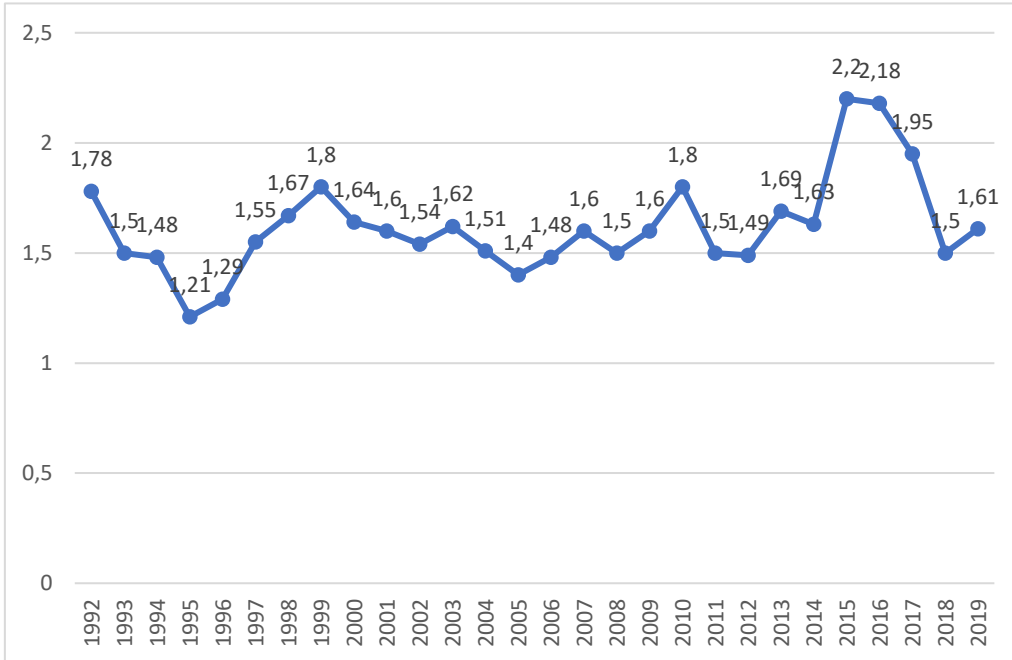
Grafik 32. Türkiye'nin Kazakistan'dan En Çok İthal Etiği Ürünler (2019)

Grafik 32'de 2019 yılı baz alındığında Türkiye ithalatının yaklaşık %92'sini doğal kaynaklar oluşturmaktadır.

2019 yılı verilerine göre Kazakistan'ın en büyük 4. petrol alıcısı da Türkiye olmuştur (Ebrem, 2015: 330-336).

Grafik 33. Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 33'e göre Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticaret yoğunluğu son on yıllık dönemde sürekli birden büyüktür. Bu da ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleştirdiğini göstermektedir.

2.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ

2.2.1. Türkiye ve Kazakistan'ın Karşılıklı Yatırımları

Kazakistan'ın ilk yabancı teşvikli yatırım programı 1994 yılında hayata geçirilmiştir. Bu program doğrudan yabancı yatırımcıyı ülkeye çekebilmek, özelleştirmelerin sağlıklı gerçekleştirilebilmesi ve ekonomik istikrarın sağlanabilmesini içermektedir. Bu yönde atılacak olan adımlar her ne kadar zor bir süreci içerse de Kazakistan bu zamana kadar başarılı bir entegrasyon süreci gerçekleştirmiştir.

Hidrokarbon alanındaki yatırımları ve teşvikleriyle büyük gelişme kaydeden Kazakistan, yabancı yatırımcılar için cazibe merkezi haline gelmiştir. Öyle ki Orta Asya coğrafyasında gerçekleşen yabancı yatırımın %80'den fazlasını kendi ülkelerine çekebilmişlerdir (Konca, 2012).

1993-2011 yılları arasında Kazakistan'a yabancılar tarafından yapılan yatırım yaklaşık 150 ABD Doları'dır. Bu yatırımın ise büyük çoğunluğu Hollandalı firmalar ve iş insanları tarafından gerçekleştirilmiştir. Hollanda'yı ABD sonrasında İngiltere ve Fransa takip etmektedir. Yine bu yıllar arasında Kazakistan'a Türk firma ve iş insanları tarafından yapılmış doğrudan yatırım yaklaşık 1,75 milyar ABD Dolarıdır (Konca, 2012).

Türkiye'nin Kazakistan ve Kazakistan'ın Türkiye yatırımları konusunda sıkı bir birliktelik ve işbirliği bulunmaktadır. Kazakistan İstatistik Ajansının yayınladığı veriler göre, şu an Kazakistan'da aktif bir şekilde faaliyette bulunan yabancı sermayeli firma sayısı incelendiğinde Rus ve Çinli şirketlerden sonra Kazakistan'da en çok yabancı sermayeli firmaya sahip ülkeler olmuştur. Türkiye ise Kazakistan'da aktif faaliyet gösteren şirket sayısı bakımından ilk 10 ülke arasında yer almaktadır (DEİK, 2012: 9).

Kazakistan Ekonomi Bakanlığının Ulusal İstatistik Komitesince yapılan açıklamada Kazakistan'da 01.03.2016 ve 01.01.2017 tarihleri arasında yabancı sermayeli olup ortaklık ve iştirakler yoluyla kurulan ve şu an aktif şekilde

faaliyetlerde bulunan firma sayısı yaklaşık 2,5 katlık bir artış göstermiş ve firma sayısı 21.850'ye yükselmiştir. 2019 yılı itibariyle Kazakistan'da 1900'den fazla aktif faaliyet gösteren Türk firması bulunmaktadır.

Kazakistan'da Türk girişimci ve yatırımcılar vasıtasıyla kurulan firmalar genel olarak ticaret, otelcilik, iletişim ve telekomünikasyon, AVM ve market işletmeciliği, petrol, gıda ve müteahhitlik alanlarında faaliyetler bulunmaktadır. Yine Türkiye, Kazakistan'da madencilik alanında faaliyetlerde bulunan en büyük 10 yatırımcı ülke arasındadır.

Kazakistan'daki yatırımlar arasındaki en büyük yatırım TPAO'dur. TPAO, Kazak Kazakoil firmasıyla ortaklaşa kurmuş olduğu Kazak Türmunay firmasının çoğunluk hissesine sahiptir. Bu firma günde 550 varilden fazla petrol üretmektedir. Şirketin Kazakistan'a yapmış olduğu yatırım 1994-1997 yılları arasında 270 milyon USD olmuştur.

Türk müteahhitler diğer Türkî Cumhuriyetlerde olduğu gibi burada da büyük ve prestijli projelere imza atmıştır. Başkent Astana'ya yapılan Astana Uluslararası Havaalanı, Devlet Başkanlığı Konutu, Kazakistan Parlamento Binası, Okan Intercontinental Otel, Otel Regent Ankara, Ulusal Müze, Kazakistan devleti Konuk Evleri, Çocuk ve Yetişkin Rehabilitasyon Merkezi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, GSM ve Telekomünikasyon altyapısı, Astana'daki İkiz Kuleler, Tengiz- Novorissiysk petrol boru hattı Kazakistan bölümü ve pek çok önemli projeyi hayata geçirmiştir. Bunların yanı sıra pek çok AVM, köprü, otoyol ve fabrika projelerini gerçekleştirmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Bankası tarafından yapılan açıklamaya göre, Kazakistan'ın 2012 yılında yurtdışına yapmış olduğu toplam yatırım 155,3 milyar ABD Doları tutarındadır. Bu yatırımların büyük çoğunluğu Amerika Birleşik Devletleri'ne 46,5 milyar ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. İngiltere 16,4 milyar ABD Doları ile en fazla yatırım yapılan 2. ülke olurken, 8 milyar ABD Doları ile Rusya 3. sırada yer almıştır. Almanya 7,7 milyar ABD Doları ile 4. sırada, Fransa 6,5 milyar ABD Doları ile 5. sırada, Japonya 3,5 milyar ABD Doları ile 6. sırada yer almaktadır. Türkiye ise Kazakistan'ın yatırım konusunda en çok tercih ettiği 10 ülke içinde yer alamamıştır (Yılmaz, 2017: 813-834).

Kazakistan menşeli firma ve iş insanlarının Türkiye'ye yaptıkları yatırım miktarı yaklaşık 810 milyon ABD Doları olmuştur. 2019 itibarıyla Türkiye'de aktif faaliyetlerde bulunan yaklaşık 155 Kazak firması bulunmaktadır. Kazak firmaları ise Türkiye'de genellikle turizm ve petrol alanında faaliyetlerde bulunmaktadır. Türkiye'de emlak sektörüne yatırım yapan olan Capital Partners firması Türkiye'ye yapılan en büyük Kazak yatırımlarından bir tanesini gerçekleştirmiştir. Bodrum'da gerçekleştirilen bu proje kapsamında 14 koyun olduğu bir marina projesi, turizm ve konut kompleksini içermektedir. Yine 2006 yılında Kazak Turan Alem Bank tarafından Türkiye'de bankacılık faaliyetleri yürüten Şekerbank'ın %34 oranındaki hisselerinin satın alınması Türkiye'ye yapılmış önemli bir yatırımdır. Kazak bankacılığının önemli atılımlar gerçekleştirdiğinin bir diğer örneği ise en büyük Kazak bankalarından Kazkommerzbank'ın, Türkiye'deki Odeabank'ı satın almak üzere talepte bulunması olmuştur. Türkiye'de Kazaklar tarafından gerçekleştirilen önemli yatırım alanı enerji sektörüdür. En önemli Kazak firmalarından olan Kazak Central Asia 2007 yılında gerçekleştirilen Petkim ihalesinde en yüksek teklifi vermiş ancak ihaleye katılan firma ile alakalı Ermeni iddiaları siyasi bir krize neden olmuş ve 2. en yüksek veren firmaya ihale verilmiştir. Bir diğer önemli yatırım alanı ise turizmdir. Beldibi Türkiz, Belek Sirene ve Bodrum Kempinsky gibi tüm dünyada bilinirliği olan oteller Kazaklara aittir (Yılmaz, 2017: 813-834).

2.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler

Tablo 37. Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler

Sözleşme Adı	Sözleşme Tarihi	Sözleşme Yeri
Uluslararası Karayolu Taşımacılığına Dair Anlaşma	01.05.1992	Almatı
Yatırımların Karşılıklı Teşvik Edilmesi ve Korunmasına Dair Anlaşma	01.05.1992	Almatı

Tablo 37. Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler

KEK Kuruluş Protokolü	02.09.1993	Ankara
Çifte Vergilendirmenin Önlenmesine Dair Anlaşma	15.08.1995	Almatı
Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Anlaşma	10.09.1997	Almatı
KEK 3. Dönem Protokolü	02.09.1993	Ankara
Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliğine Dair Anlaşma	22.06.2003	Ankara

Kaynak: T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi (İGEME)

Kazakistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke olarak Türkiye, bağımsızlığının ilk dönemlerinden itibaren ilişkileri ve karşılıklı ticareti geliştirebilmek için pek çok sözleşme imzalamıştır. İktisadi sözleşmelerin yanı sıra pek çok kültürel, turizm ve eğitim alanında hukuksal düzenlemelerde mevcuttur (KTO, 2008: 33).

1992 yılında kurulan Türk-Kazak İş Konseyinin amacı her iki ülkenin de girişimci veya yatırımcıları arasında bağları sağlamak ve ilişkileri düzenlemektir. 1993 yılında hayata geçirilen ve iki ülke hükümetleri tarafından tanınan KEK, Kazakistan'ın ve Türkiye'nin iktisadi ve ticari ilişkilerinin gözden geçirilmesini sağlamak ve gerekli düzenlemeleri hayata geçirmekle yükümlüdür (KTO, 2008: 33).

22.10.2009 tarihinde "Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık Anlaşması" imzalanmıştır. Ankara'da imzalanan bu anlaşma, 04.07.2010 tarihli resmî gazetede yayınlanmış ve böylelikle yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmanın içeriğinde, ülkelerin karşılıklı yatırımlarının ve ticaretinin artırılması amacıyla tüm gerekli koşulların sağlanmasını, ekonomik ve stratejik birlik ve derinleşmenin bir zorunluluğu olarak görmüştür. Anlaşmanın tarafları her türlü iktisadi işbirliğinin hem genişlemesini hem de derinleşmesini sağlamak amacıyla gereken önlemleri alacak, ticaret potansiyelini hayata geçirecek her türlü imkânı sağlayacaktır. Yine Türkiye Kazakistan'da, Kazakistan Türkiye'de düzenli program, forum ve fuarlar düzenleyerek işbirliğinin pekişmesini sağlayacak ve her ülke kendi üzerine düşen teşviki taahhüdünü yerine getirecektir (Mengi ve Kayalı, 2017: 166-184).

Kazakistan ile hayata geçirilen bu anlaşmalar neticesinde Türk yatırımcılar, yapmış oldukları yatırımlarla Kazakistan’da, Rusya ve Çin’den sonra en çok yabancı hisseye sahip 3. devlet olmuştur. Yine Türk müteahhitlerin toplam yurtdışı faaliyet hacmi göz önüne alındığında Kazakistan en fazla müteahhitlik hizmetlerinin bulunduğu 4. ülke konumundadır (DEİK, 2012: 9). Tüm bu durumlar Türkiye ve Kazakistan’ın imzaladığı anlaşmalar ve taahhütlerin yerine getirilmesinden doğan bir ortamın sonucu olmuştur.

2.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar

Kazakistan her ne kadar bir ekonomik dönüşüm süreci içerisinde olsa da şu an içinde bulunduğu geçiş sürecinin bazı sorunlarını da barındırmaktadır. Bu sorunların arasında özel sektör ve kamuda uzun süren bürokratik süreçlerin olması bulunmaktadır. Bu durum girişimciler için maliyetleri arttırmaktadır. Yine hukuksal altyapının eksikliği, mevzuatların sürekli ve tutarsız bir şekilde değiştirilmesi ve eski SSCB ticaret kültürünün alışkanlıklarının halen devam etmesi Kazakistan’a yapılacak olası yatırımların önündeki engellerden birisidir (DEİK, 2012:14).

Kazakistan’ın 2014-2020 sürecinin yönetilmesi için oluşturduğu dış politika raporunda Türkiye için, “İki milletin yakın tarihsel geçmişini ve ortak kültür değerlerini koruyarak Türkiye ile beraber yürütülen işbirliğinin genişletilmesi ve kapsamının artırılması büyük önem arz etmektedir.” Şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere bu belge Kazak dış politikasında Türkiye’nin politika belirleyici bir ağırlığının olmadığını ancak Türkiye ile bir denge mekanizmasının bu belge ile sağlanmaya çalışıldığı gözlemlenebilmektedir. Yine Türkiye’nin Kazak devletinin bağımsızlığını resmî olarak tanıyan ilk devlet olması ve halkın Türkiye’ye karşı büyük bir sevgi beslemesine rağmen Kazak politikası genel olarak Rusya’nın, Çin Halk Cumhuriyeti’nin, Amerika Birleşik Devletleri’nin ve Avrupa Birliği’nin etrafında şekillenmiştir (Momınkulov, 2013).

Türkiye-Kazakistan ticaretinin önündeki asıl engel ise Kazakistan sınırlarının kara ile çevrili oluşu ve açık denizlerle bir bağlantısının olmayışıdır. Türkiye ile olan coğrafi uzaklık ise bir diğer belirleyici faktördür. Dolayısıyla karşılıklı ticaretin gerçekleşebilmesi için diğer ülkeler üzerinden transit geçişler gerçekleştirmek zorunda kalınmıştır. Bu durum da sahaları kullanılan 3. ülkelere karşı bir bağımlılık oluşturmuştur (Mengi ve Kayalı, 2017: 166-184).

Kazak iş kültürünün oturmamış olması, modern Batı ve eski SSCB çalışma kültürlerinin gerek bürokraside gerekse iş dünyasında hâkim olması bir diğer engeldir. Hukuk ve ticaret alanında işleyen bürokrasi iş insanları açısından hem zaman hem para kaybına neden olmaktadır (Batmaz, 2004: 89-92).

2.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri

Hem Türkiye hem de Kazakistan mevcut ulaştırma ağı sisteminin yeniden yapılanmasını sağlamalı, alternatif rota ve güzergâhlar belirlenmeli, yüksek oranda karayolu üzerinden gerçekleştirilen taşımacılık havayolu ve demiryolu üzerinden gerçekleştirilmesine entegre edilmeli ve bunun için ortak yatırımlara imkân sağlanmalıdır. Kazakistan ile olan ticaretimizin geliştirilebilmesi için tanıtım ve reklam faaliyetlerine önem verilmeli ve bunun için de gereken panayır, sergi ve fuar gibi organizasyonlara Türk iş dünyasının katılması için teşvik ve fırsatlar sunulmalıdır (Massadikov, 2012).

Türkiye'nin Türk-Kazak ilişkilerini daha ileriye taşımalarının en önemli yollarından bir tanesi kültürel bir etkileşim sağlamaktır. Bunun için turizm sektörü önemli bir araç olacaktır. Turizmin gelişebilmesi için Kazak şehirlerinde reklam faaliyetlerine ağırlık vermek gerekmektedir. Kazak halkının Türkiye'ye ilgi duyması için gereken her türlü kültür organizasyonları teşvik edilmeli ve özellikle THY firması Astana, Almatı ve Çimkent'ten doğrudan İstanbul, Antalya, Muğla, Ankara ve İzmir gibi şehirlere ucuz tarifeli uçuşlar düzenlemelidir (Yılmaz, 2017: 813-834).

Türk iş adamlarının Kazakistan'a olan ilgisini arttırılabilmek ve Kazakistan'da oluşturulmuş serbest bölgelerde yatırımların arttırılması için reklam faaliyetleri düzenlemeli ve teşvikler verilmedir (Yılmaz, 2017: 813-834).

Yatırım açısından Kazakistan oldukça cazip ve çekici bir ülke olmuştur. Ancak ticaret, hukuk ve ekonomi alanındaki yapısal sıkıntılar yatırımları engellemektedir. Bunların kısa vadede giderilmesi gerekmektedir. Kazak ekonomisinin değerli metaller, doğalgaz ve petrol gibi doğal kaynaklar temelinde kurulmuş olması, ekonominin dalgalanmalara açık hale gelmesine neden olmaktadır. Türkiye'nin de Kazak piyasasında müteahhitlik alanında büyük yatırımlar gerçekleştirmesi ve bu alanda başarılı olması olumlu fakat tek bir sektör üzerinde varlık göstermesi olumsuz bir adımdır. Türk-Kazak dış ticaret verileri incelendiğinde Türkiye'nin Kazak petrolünü ithal etmesi nedeniyle Türk ekonomisi cari denge

açısında iki kata yakın bir açık vermektedir. Bu sebepten Türkiye, Kazakistan'a yapılacak olan ihracatın arttırılabilmesini için ticaret potansiyelleri üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmeli ve politikalar üretmelidir (Ebrem, 2015: 330-336).

3. TÜRKİYE'NİN KIRGIZİSTAN'LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ

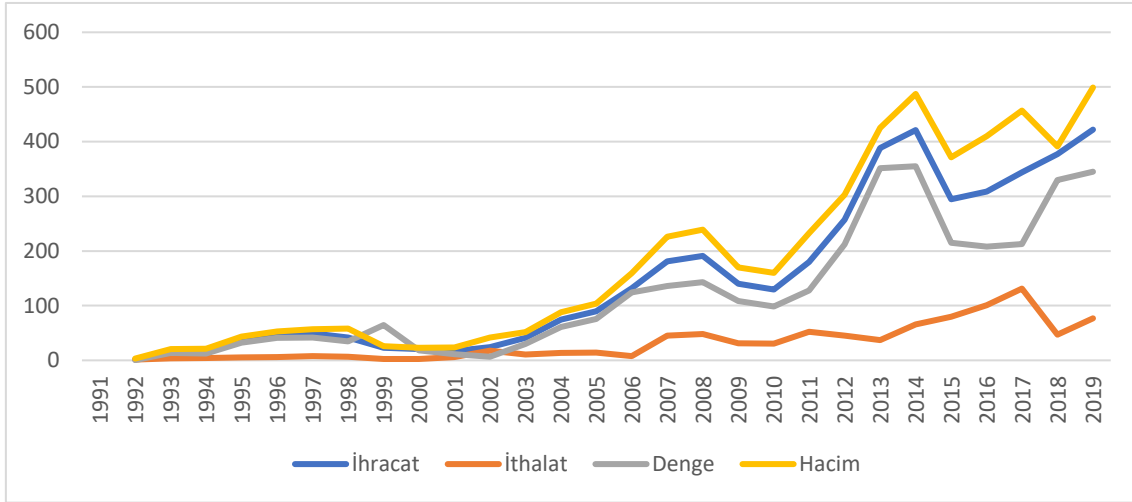
3.1. TÜRKİYE'NİN KIRGIZİSTAN'LA ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kırgızistan'ın bağımsızlığını elde etmesi sonrasında 1991 yılında bağımsız Kırgızistan'ı ilk tanıyan devlet Türkiye olmuştur. Aynı zamanda da Kırgızistan'da büyükelçilik açan ilk devlet de Türkiye'dir. 1991 yılından itibaren kardeş ve dost iki ülke olarak geliştirilen politik ve siyasi ilişkiler ticari ilişkilerle de daha büyük boyutlar kazanmıştır. İki ülke arasındaki kültürel ve tarihi ortaklıklar iktisadi ve ticari birlikteliğin gelişmesinde de katkı sağlamıştır. Tabi ki bu işbirliği ve birlikteliğin artmasındaki önemli hususların başında Türkiye'nin teknik ve teknolojik tecrübe ve bilgi birikimi gelmektedir (İsmayılov ve Budak, 2015: 1-8).

Türkiye ve Kırgızistan arasındaki ilk ticaret, Kırgızistan'ın 15.12.1990 egemenliğini kazanmasından sonra 29.05.1991 yılında Ankara'da kabul edilen "Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol" ile kanunu olarak başlamıştır (Ashimova vd., 2015: 111-124).

İktisadi işbirliğin arttırılabilmesi için Kırgızistan'ın gerçekleştirmiş olduğu piyasa ekonomisine geçişin tamamlanabilmesi ve bu amaçla gerçekleştirilecek reformların tamamlanabilmesi önemlidir. Bu amaçla Türkî Cumhuriyetler ve Türkiye arasındaki iktisadi ilişkilerin koordinasyonunu sağlamak maksadıyla Dışişleri Bakanlığınca Kurulmuş olan TİKA, 1991 yılında Türk-Kırgız İşbirliği Konseyini ve 1995 yılında da Karma Ekonomik Komisyonunu oluşturmuştur (Ünsal, 2005: 211).

Grafik 34. Kırgızistan'ın Türkiye ile Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 34'e göre ticaret hacminde 2005-2008 yılları arasında sürekli bir artış gözlemlenebilmektedir. ABD'de başlayıp tüm dünyada etkisini gösteren küresel finans krizinin sebebiyle 2009 yılında ve 2010 yılında küçülme meydana gelmiştir. 2016 yılına kadar (2015 yılı hariç) küresel kriznin etkisini kaybetmesiyle toplam hacim artmıştır. Gerek iç gerekse bölgesel siyasi sebeplerle yaşanan dalgalanmalar Kırgızistan ekonomisinde kırılma eğilimine neden olmaktadır.

3.1.1. Türkiye'nin Kırgızistan'a İhracatı

Kırgızistan'a olan ihracatımıza konu ürünler arasında tekstil ürünlerinin ilk sırada olduğu görülmektedir. İhracat ürünlerinin detaylı incelemesi için aşağıdaki tablo 38 hazırlanmıştır.

Tablo 38. Türkiye'nin Kırgızistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

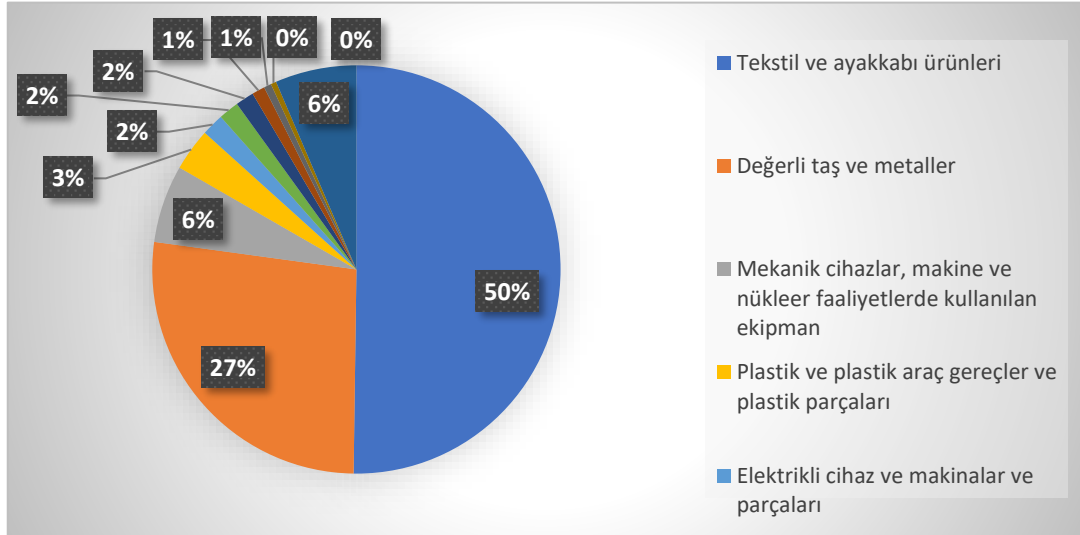
	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	1,8	20	129	421	294	308	343	377	442
Tekstil ve ayakkabı ürünleri	0,2	4	43	141	124	169	193	192	193
Mücevher(Kıymetli taş ve metaller)	0	1	8	83	53	32	41	61	95
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	0	3	8	23	17	18	23	27	27

Tablo 38. (Devam) Türkiye'nin Kırgızistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	0	2	11	28	13	10	11	14	19
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik	0,1	1	11	26	15	11	11	10	11
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	0	1	1	8	4	6	8	10	10
Boya ve renklendiriciler	0	0	1	5	3	3	4	7	8
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	0	0	3	3	4	3	4	4	7
Pamuk	0,1	3	4	6	4	4	2	3	7
Tıbbi makineler	0	0	1	2	1	1	1	4	5
Demir ve çelik (Ham, yarı mamul, mamul)	0,2	1	2	7	3	2	2	6	4
Diğer	1,2	4	36	89	53	49	43	8	56

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 35. Türkiye'nin Kırgızistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)

Kırgızistan'la kara sınırımızın olmaması ve Rusya, Çin gibi büyük ticaret ülkeleriyle sınır komşusu olması ticaretin daha çok bu ülkelere yoğunlaşmasına neden olmuştur. Türk ürünlerinin kaliteli olması da bu bölgelerde Türk ürünlerinin tercih edilmesini sağlamıştır.

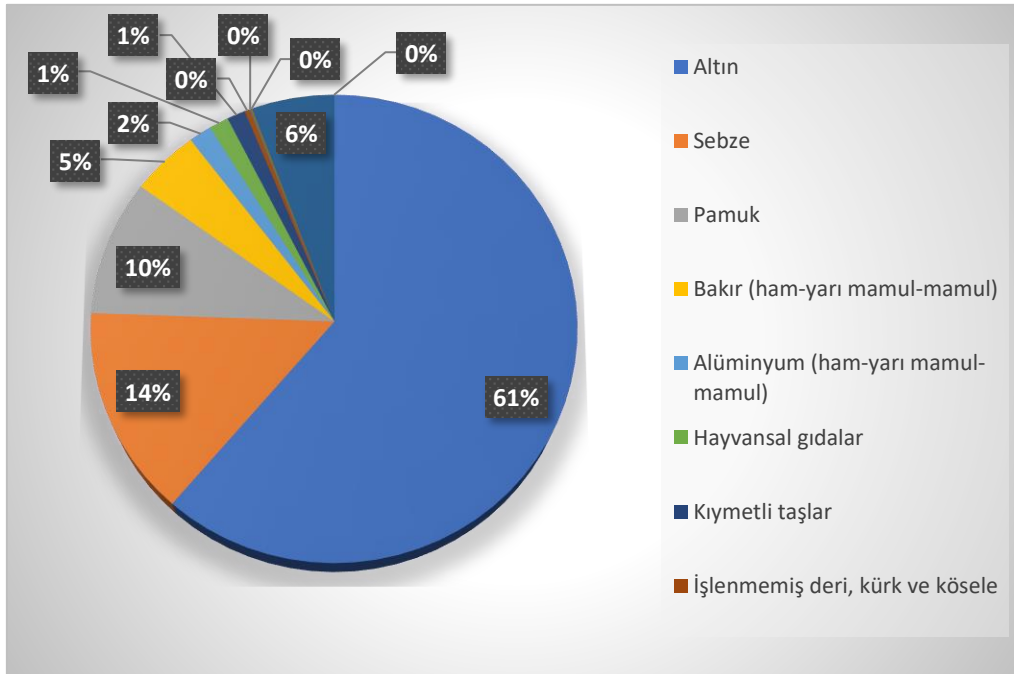
3.1.2. Türkiye'nin Kırgızistan'dan İthalatı

Tablo 39. Türkiye'nin Kırgızistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	1,4	2,7	31	65	77	101	143	47	77
Sebze	0	0,3	4	29	18	12	14	11	31
Pamuk	0,3	0,2	3	8	7	9	13	15	21
Cevher, cüruf ve kül	0	0	1	0	0	1	2	8	6
Meyve	0	0	1	3	5	2	4	3	6
Silah ve mühimmat	0	0	0	0	0	0	0	1	5
Alüminyum(ham, yarı mamul, mamul)	0,1	0,1	3	5	8	1	2	2	2
Hayvansal gıdalar	0	0	1	5	2	1	2	2	2
Mücevher(Kıymetli taş ve metallere)	0	0	1	3	31	69	98	4	1
Post(Ham- işlenmiş)	0	0,2	1	1	0	1	1	1	1
Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	0	0,2	0	0	0	0	0	0	1
Diğer	1	1,7	16	11	6	5	7	0	1

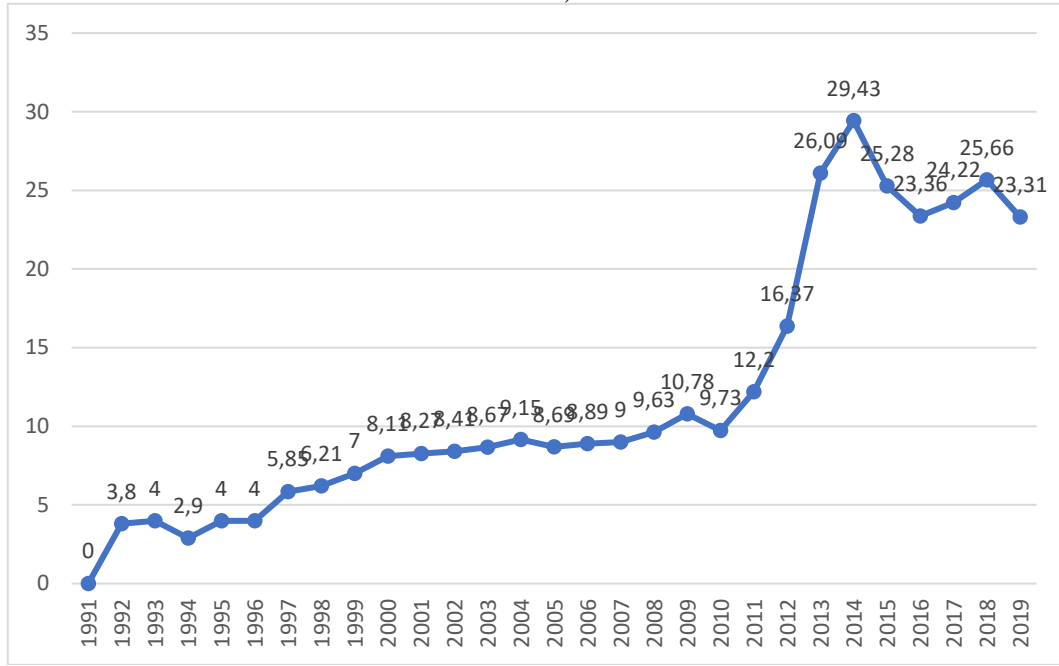
Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 36. Türkiye'nin Kırgızistan'dan En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)

Sadece Türkiye değil, Kırgızistan ithalatının büyük bir bölümü altın üzerinden gerçekleşmektedir. Dolayısıyla altın üretimi ve fiyatlanmadaki dalgalanmalar ekonomi üzerinde büyük bir etki oluşturabilmektedir.

Grafik 37. Türkiye ve Kırgızistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 37'ye göre Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ticaret yoğunluğu son on yıllık dönemde sürekli birden büyüktür. Bu da ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleştirdiğini göstermektedir.

3.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ

3.2.1. Türkiye'nin Kırgızistan'la Karşılıklı Yatırımları

Kırgızistan'a Türklerin yapmış olduğu yatırımlar, bağımsızlıklarının ilk gününden günümüze kadar sürekli bir gelişim içerisinde bulunmuştur. Ancak Kırgızistan genel olarak yabancı sermaye tarafından pek ilgi görmemiştir. Burada ticaret yapan Türk firmaları genelde kendi öz kaynakları ile yatırım yapmakta ve ülkede yer alan maden ve gelişmiş pazar sektörlerinde yer almadan minimal düzeydeki sermayelerini büyütmektedir. Dolayısıyla 1990'larda ülkeye giren Türk sermayesi küçük çaplı ticari faaliyetlerle sermaye birikimlerini arttırabilmiş ve sonrasında da farklı sektörlerde yatırımlar yaparak o sektörde söz sahibi olabilmıştır. 1995 yılında Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu doğrudan yatırım miktarı 5,1 milyon dolar iken bu rakam 2009 yılına gelindiğinde 37,9 milyon dolara ulaşmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu istatistiklerine göre 1995-2010 yılları arasında Türkiye'nin yapmış olduğu doğrudan yatırım miktarı 261,5 milyon dolara yaklaşmıştır. (Murzaeva, 2012: 245-266). Ancak Kırgızistan'da küçük sermayeler ile başlayan firmalarımız

sonrasında işlerini büyütmüş ve farklı alanlara yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu sebepten dolayı resmî olmayan rakamlara göre Türk müteşebbislerinin yatırımlarının 500.000.000-1000.000.000 dolar arasında bir sermaye potansiyeline ulaştığı farklı ekonomik ve istatistiki kuruluşlardan öğrenilebilmektedir (Ekonomi Bakanlığı).

Kırgızistan'da yatırım yapmış Türk firmaları şeker, çikolata, içecek, bisküvi, şeker, çay, temizlik maddeleri, un, mobilya, tuz, plastik boru ve PVC, boya, yapı malzemeleri üretim ve satış faaliyetlerinde bulunurken, alışveriş merkezliği, bankacılık, turizm acenteliği, tekstil, inşaat sektörü, eğitim işletmeciliği ve pek çok hizmet alanında da faaliyetlerde bulunmaktadır. Şu an faaliyette olan yaklaşık 300 Türk firması Kırgızistan'da ticaret yapmaktadır. Bu firmalar arasında en fazla yatırıma sahip olan şirketler şunlardır:

-Sebat Eğitim Kurumları (100 milyon ABD Doları) (İlkokul, ortaokul, lise ve yabancı dil eğitimleri)

-Coca Cola (Anadolu Şirketler Grubu, Gazlı ve gazsız içecek üretim ve paketlenme) (30 milyon \$)

-Plaskap A.Ş. (Plastik parça üretimi) (20 milyon \$)

-Beta Stores Market (Beta Grubu, avm zinciri ve lokantalar) (7 milyon \$)

-Demir-Kırgız International Bank (Halit Çingilloğlu-Uluslararası Ticari Banka) (5 milyon \$) (T.C. Ekonomi Bakanlığı Bışkek Ticaret Müşavirliği, Kırgızistan Ticaret ve Yatırım Ortamı Raporu,2013).

Kırgızistan'da eğitim alanında faaliyet gösteren en büyük kuruluşlardan bir tanesi de Türk-Manas üniversitesidir. Üniversite başkent Bışkek'te faaliyetlerde bulunmaktadır. YÖK'ün öncü kuruluş olduğu bu üniversite için şu ana kadar 130 milyon dolardan fazla yatırım gerçekleştirilmiştir. Üniversitenin yıllık 15 milyon ABD Doları tutarındaki harcamaları Türkiye tarafından karşılanmaktadır. Bu üniversite Kırgız iktisadi yapısına ve ekonomik hayatına katkı sağlamak ve işgücü ihtiyacını karşılamak için kalifiye personel ihtiyacını gidermektedir.

3.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler

Kırgızistan ve Türkiye arasındaki iktisadi ve ticari işbirliği ve hukuksal düzenlemeler tablo 40'da belirtilmiştir.

Tablo 40. Türkiye-Kırgızistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler

Sözleşme Adı	Onay Tarihi
Ekonomik ve Ticari İşbirliği Anlaşması	23.12.1991
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	28.04.1992
Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması	28.04.1992
Eximbank Çerçeve Anlaşması Mutabakat Tutanağı	29.04.1992
Küçük-Orta Büyüklükteki Sanayi Geliştirme Alanında Teknik İşbirliği Protokolü	29.04.1992
Hava Hizmetleri Protokolü	28.04.1992
Haberleşme İşbirliği Protokolü	02.12.1992
Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	24.12.1997
Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Protokolü	02.07.1999
KEK Kurulma Protokolü	1995
KEK 1.Dönem Protokolü	14.10.1997
KEK 2.Dönem Protokolü	13.04.2001
KEK 3.Dönem Protokolü	14.06.2003
KEK 4.Dönem Protokolü	05.07.2006
KEK 5.Dönem Protokolü	05.09.2008
Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Programını İcra Planı	14.05.2003
Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Programını İcra Planı	31.10.2008

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

3.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar

Karşılaşılan sorunlardan ilki uygulanan kanuni ve idari sistemin yeterince açık ve anlaşılır olmaması ticaretin önündeki en büyük zorluklardan bir tanesidir. Bürokraside karşılaşılan karmaşa ve uygulamaların kişiden kişiye farklılık göstermesi bir diğer sorundur. Ülkede ismi farklılaştırılmış pek çok vergi türü bulunmaktadır.

Vergilerin sayısının ve oranlarının yüksek olması hem firmalar açısından hem de kamu açısından iş yükünün ve zaman kaybının artmasına neden olmaktadır. Ayrıca vergi belirmede tek yetkili kurum vergi daireleri de değildir, bakanlıklar kendilerini ilgilendiren konularda kendi kurumlarına ait vergi kontrollerini de gerçekleştirmektedir. Benzer problemler gümrük işlemlerinde de karşımıza çıkmaktadır. İthal ürünlere getirilen vergiler ve üreticilerden alınan vergiler kıyaslandığında ithalatın daha düşük vergilendiğini dolayısıyla yatırım ortamının yaratılmadığı gözlemlenmektedir (DEİK 2012: 22).

Firmalar kısa vadeli finansmanlarında yüksek orandaki faiz uygulamalarıyla karşılaşmaktadır bu yüzden yabancı yatırımcılar genellikle diğer ülkelerden finansman ihtiyaçlarını temin etmektedirler (DEİK 2012, 23).

Türkiye ihraç etmiş olduğu ürünleri Kırgızistan'a karayolu ile tırlar ile ulaştırmaktadır. Türk nakliyecileri Kırgızistan'da büyük sorunlarla karşılaşmamaktadır. Ancak vize ile alakalı sorunlar yaşanabilmektedir. Kırgızistan, ülkede maksimum bir ay konaklayacak Türk vatandaşlarından vize talep etmezken, uluslararası nakliyecilik yapan şoförlere vize uygulamaktadır. Ayrıca yüksek geçiş ücretleri uygulanmaktadır (DEİK, 2012: 23).

Kars-Tiflis demiryolu hattı projesi ve İstanbul-Almatı konteynır hattı projesinin hayata geçmesi önem taşımaktadır. Kırgızistan piyasasında karşılaşılan problemlerden birisi ülkenin geleneksel ve idari yapısıdır (DEİK, 2012: 23).

Ülkenin coğrafi şartlarından kaynaklanan problemler, büyük kısmının dağlık olması, bir deniz ülkesi olmaması, gelişmiş piyasalardan uzak olması yatırımların ve dış ticaretin önündeki engellerden bazılarıdır (Bulut, 2015: 55-59).

SSCB sonrasında Rusların bölgeyi terk etmesi ve dolayısıyla kalifiye işgücünün kaybı, SSCB'nin bölgede bıraktığı makine ve ekipman kullanabilecek yetişmiş personellerinin olmaması Kırgız ekonomisi için bağımsızlıktan bu zamana kadar büyük bir problem olarak süregelmiştir. Ruslardan kalan bu makine ve ekipmanların zamanla eskimesi ve yenileme maliyetlerinin çok yüksek olması Kırgız üretim sistemini de etkilemiştir. Piyasa ekonomisine kontrolsüz bir geçiş süreci, 70 yıldan uzun bir süre merkezi ekonomik bir programla yönetilen bir ülke için büyük sorunları da beraberinde getirmiştir (Peyrouse, 2015).

En büyük problemlerin başında ise özel mülkiyetin korunması problemi çıkmaktadır. Yasal olarak özel mülkiyetin her ne kadar korunuyor olduğu söylene de uygulamada kısıtlı bir uygulamaya tabi tutulmaktadır (Peyrouse, 2015).

Temel gıda ve diğer maddelerde üretim neredeyse yok denecek kadar azdır (Peyrouse, 2015).

3.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri

Yabancı sermaye korunmalı ve teşvik edilmelidir. Öncelikle sermayenin korunmasıyla alakalı gerekli kanuni altyapının sağlanması gerekmektedir. Uygulamada da kanunların eksiksiz uygulanmasını sağlamalıdır. Yabancı sermayenin teşviki için de vergi muafiyetleri ve destekler verilmelidir. Kredi faizlerinin düşmesi ve kredilerin kolaylaştırılması yabancı yatırımcı için bir güven ortamı oluşturur.

Gerekli sanayi, tarım ve diğer faaliyetlerle alakalı gelişimi sağlayabilecek kalifiye personelin yetiştirilebilmesi için eğitim faaliyetlerine önem verilmeli, kısa vadede bu ihtiyacın karşılanması için de diğer ülkelerden örneğin Türkiye'den eğitilmiş işgücü ihtiyacı karşılanmalıdır.

Ruslardan kalmış olan makine ve ekipmanları yenilenmelidir. Bu hususta finansman önemli bir yere sahiptir. Gerekli atılımın sağlanabilmesi amacıyla dış ve iç finans araçları kullanılabilir. İç finansmanın yeterli gelmediği durumlarda ise yabancı sermayenin teşvik edilmesi için programlar oluşturulmalı ve gerekirse IMF, Dünya Bankası ve AB gibi kuruluşlardan kredi ve hibe desteği talep etmelidir. Ancak bu kuruluşların siyasi ve politik istikrar, hammadde temininin kolaylaştırılması ve güven atmosferi şartlarının sağlanması gerekmektedir.

Gerekli sektörlerde özelleştirmeler sağlanmalıdır. Böylelikle piyasa ekonomisine geçişin hızlanması sağlanmalıdır. Tekel ve monopolleşmenin önüne geçilmeli ve rekabet ortamı oluşturularak ticaret teşvik edilmelidir.

Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde gereken hukuki ve siyasi altyapılar en hızlı bir şekilde tamamlanmalı ve yapılan değişiklik ve düzenlemelere uyulmalıdır (Otorbayev vd., 1994).

Ticaret hacminin artırılmasını sağlamak için taşıma maliyetlerinin azaltılması ve ulaştırma şartlarının geliştirilmesi, alternatif ulaştırma imkanlarının geliştirilmesi

gerekmektedir. Ayrıca hukuki olmayan ancak uygulamada zorunlu tutulan harcamaların azaltılması ticareti olumlu yönde etkileyecektir (Ekonomi Bakanlığı).

Kırgızistan ekonomisi uzun dönemde büyük ölçüde dışa bağımlı bir gelişim süreci yaşayacaktır. Türkiye'nin ihtiyaçları karşılama noktasında istekli olması ticaret hacminin artmasını sağlayacaktır. Kırgızistan, uluslararası piyasalara uyum sağlamayı amaçlayan reformlarına devam etmeli ve bu uyum sağlama çalışmalarını kendi avantajına çevirebilmek için ülkede üretimin ve yatırımın artırılmasını sağlamalıdır. Bu noktada en büyük destek de Türkiye'ye düşmektedir.

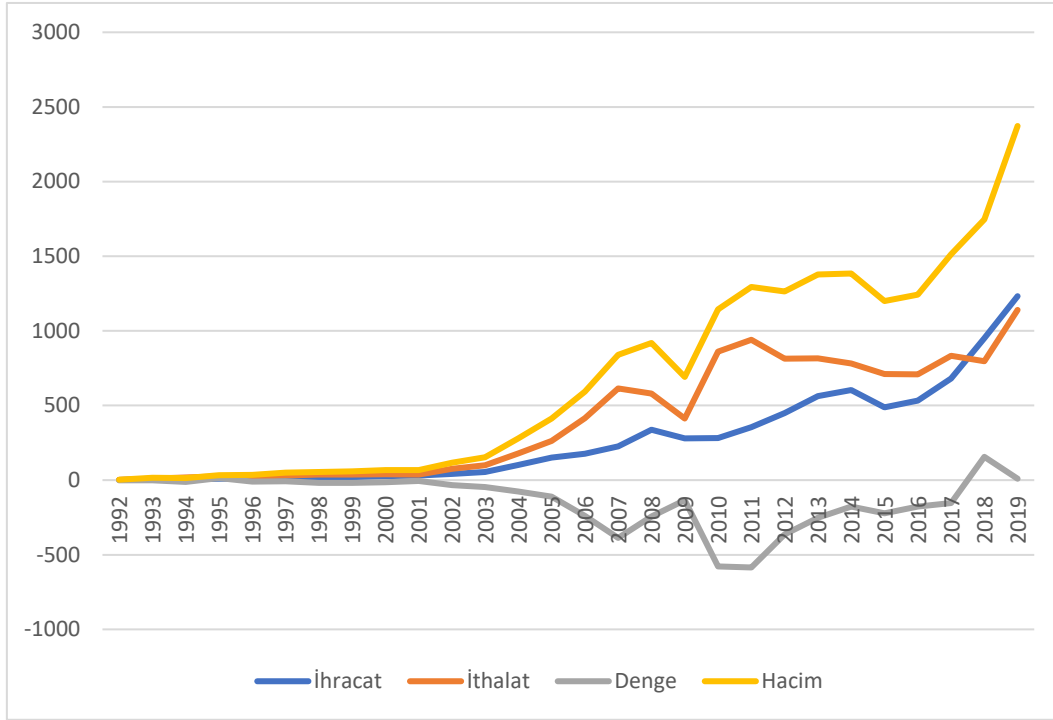
Yolsuzluk ve rüşvetin azaltılması, siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanması, altyapı projelerine gerekli destek ve finansmanın sağlanması, Kırgız halkının yabancılara ve liberal ekonomi ilkelerine karşı önyargılı olan bakışının değiştirilmesi gerekmektedir (Baigonuhova, 2011: 56-60).

4. TÜRKİYE'NİN ÖZBEKİSTAN'LA ARASINDAKİ TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ

4.1. TÜRKİYE'NİN ÖZBEKİSTAN'LA ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Özbekistan bağımsızlığını 1991 yılında ilan etmiş ve Türkiye de aynı yıl bağımsızlığını resmî olarak tanıyan ilk devlet olmuştur. Diplomatik ilişkiler ise 1992 yılında başlamıştır. Ticari ve iktisadi içerikli yapılan anlaşma ve protokollerin sayısı 90'ın üzerindedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde ticari faaliyetlerde bulunan Türk firma ve şirketlerinin sayısı 520'den fazladır. Yine ülkemizde 115 Özbek firması ticari faaliyetler yürütmektedir. Türk yatırımcılar ve iş insanları Özbekistan'da toplamda yaklaşık 1 milyon ABD Doları yatırım gerçekleştirmiş ve 60.000 Özbek vatandaşını istihdam etmiştir. 2016 yılı itibarıyla turizm amaçlı ülkemize gelen Özbek sayısı yaklaşık 150.000 kişi iken gerek siyasi sebeplerle gerekse Özbekistan vize işlemlerinin uzun ve zorlu bir süreç içermesi sebebiyle Türkiye'den Özbekistan'a giden turist sayısı yaklaşık 12.000 civarındadır (Hepaktan ve Çılbant, 2015: 97-110).

Grafik 38. Özbekistan'ın Türkiye ile Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 38 incelendiğinde, son on yıllık süreçte Türkiye aleyhinde oluşan bir dengenin varlığı görülmektedir. 1993, 1999 ve 2005 yıllarında Özbekistan ile yaşanan siyasi ve diplomatik sıkıntılar ticaret hacminin hak ettiği seviyeye ulaşmasına engel olmuştur. 2008 kriziyle beraber yaşanan gelişmeler ve 2015 yılında hidrokarbon ürünlerinde meydana gelen fiyat düşüşleri Özbek ve Türk ticaretinde de etkisini göstermiştir.

Tablo 41. Türkiye-Özbekistan Ticaretinin Karşılıklı Oranları

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Özbekistan Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Doları)	6.192	5.978	22.762	7.620	5.585	5.465	22.114	28.232	36.199

Tablo 41. (Devam) Türkiye-Özbekistan Ticaretinin Karşılıklı Oranları

Türkiye Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Doları)	34.640	82.277	299.427	400.001	352.010	341.007	390.792	390.970	391.217
Özbekistan ticaretinde Türkiye'nin oranı (%)	4,6	1,1	3	4,1	6,5	7,75	6,84	6,9	6,7
Türkiye ticaretinde Özbekistan'ın oranı	0,83	0,81	0,03	0,13	0,11	0,13	0,38	0,41	0,44

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

2019 itibariyle Türkiye'nin ticaret hacmi Özbekistan'ın 10,8 katından daha fazladır.

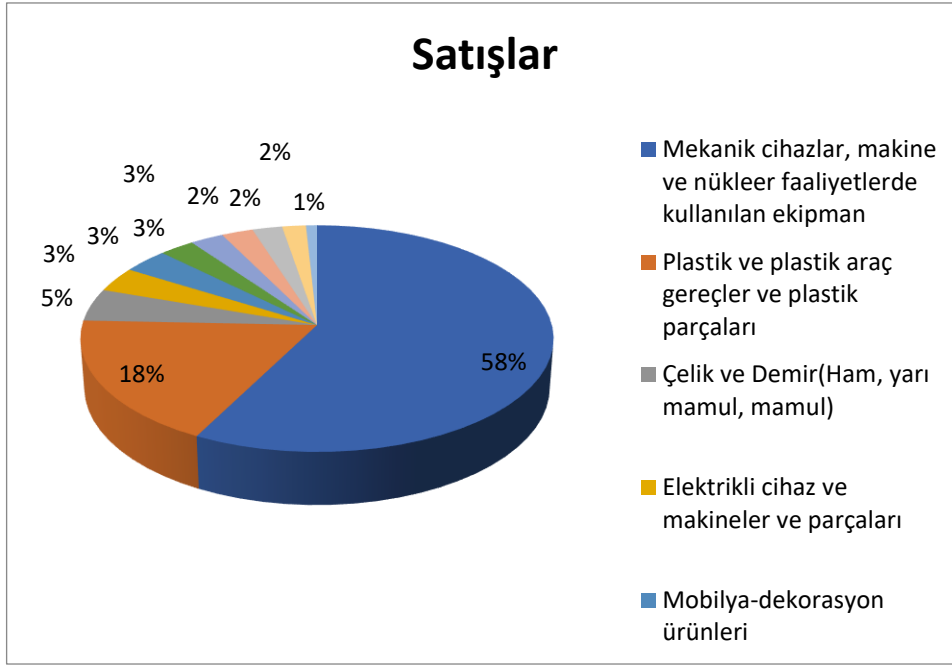
4.1.1. Türkiye'nin Özbekistan'a İhracatı

Tablo 42. Türkiye'nin Özbekistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	1,11	26,4	282	603	488	533	680	951	1.232
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	0,1	3	63	135	134	132	203	302	387
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	0,1	2	30	69	60	57	70	83	99
Çelik ve Demir(Ham, yarı mamul, mamul)	0,1	1	8	20	20	21	51	77	76
Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	0,1	1	18	34	22	32	42	68	75
Mobilya-dekorasyon ürünleri	0	1	4	13	5	17	16	33	58
Boya ve renklendiriciler	0	1	13	28	26	30	36	47	55
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	0	2	11	28	15	19	15	38	52
Çeşitli kimyasallar	0	0	1	20	19	19	23	31	49
Tekstil ve ayakkabı ürünleri	0,1	0	10	25	15	18	22	17	39
Tıbbi ilaç (dozlandırılmış)	0	0	5	19	10	7	5	3	18
Diğer	0,61	15,4	119	212	162	182	197	252	324

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 39. Türkiye'nin Özbekistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)

Grafik 39 incelendiğinde dikkat çeken husus ihracata konu ürünlerin çoğunluğunun sanayi sektör ürünleri oluşturmaktadır.

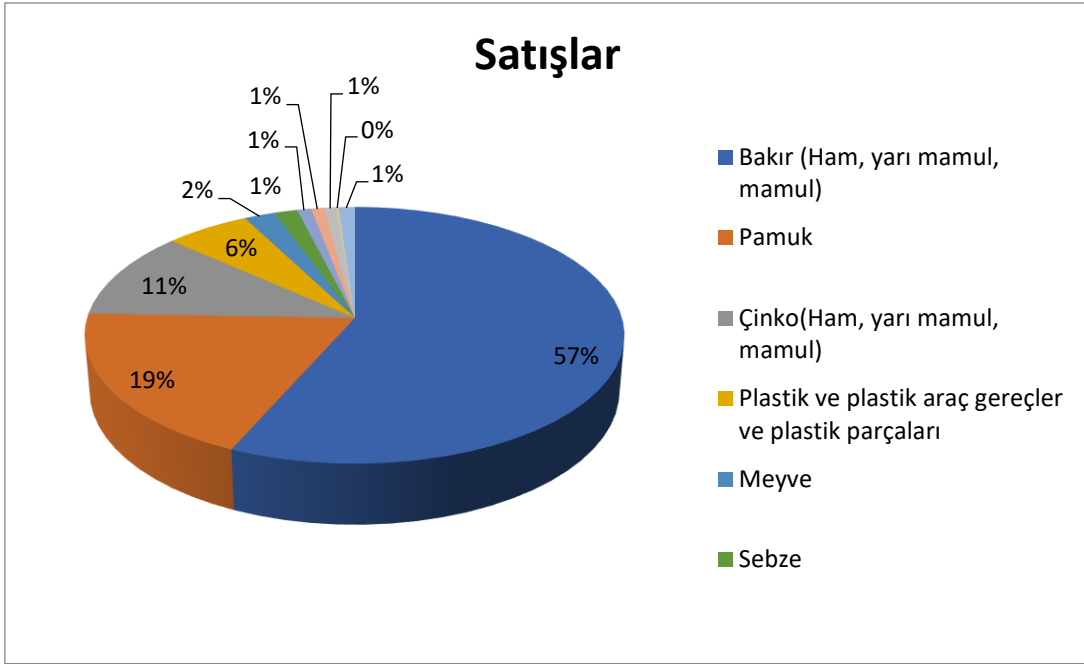
4.1.1. Türkiye'nin Özbekistan'dan İthalatı

Tablo 43. Türkiye'nin Özbekistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1992	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	1,78	40	861	708	711	709	823	795	1.140
Bakır (Ham, yarı mamul, mamul)	0,1	7	517	533	547	359	409	409	646
Pamuk	0,3	18	153	81	39	80	118	128	216
Çinko(Ham, yarı mamul, mamul)	0,1	0	48	66	68	87	95	99	126
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	0,1	0	1	1	2	112	96	111	66
Meyve	0	0	3	6	37	47	12	27	24
Sebze	0	1	3	9	7	5	5	5	18
Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	0	0	0	1	4	13	7	3	11
Çay, kahve ve çeşitli baharatlar	0	0	0	0	0	1	0	0	10
Kimyasal temizlik ürünleri	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Post(Ham- işlenmiş)	0	0	2	3	1	4	2	2	1
Diğer	1,18	14	134	10	4	1	79	12	13

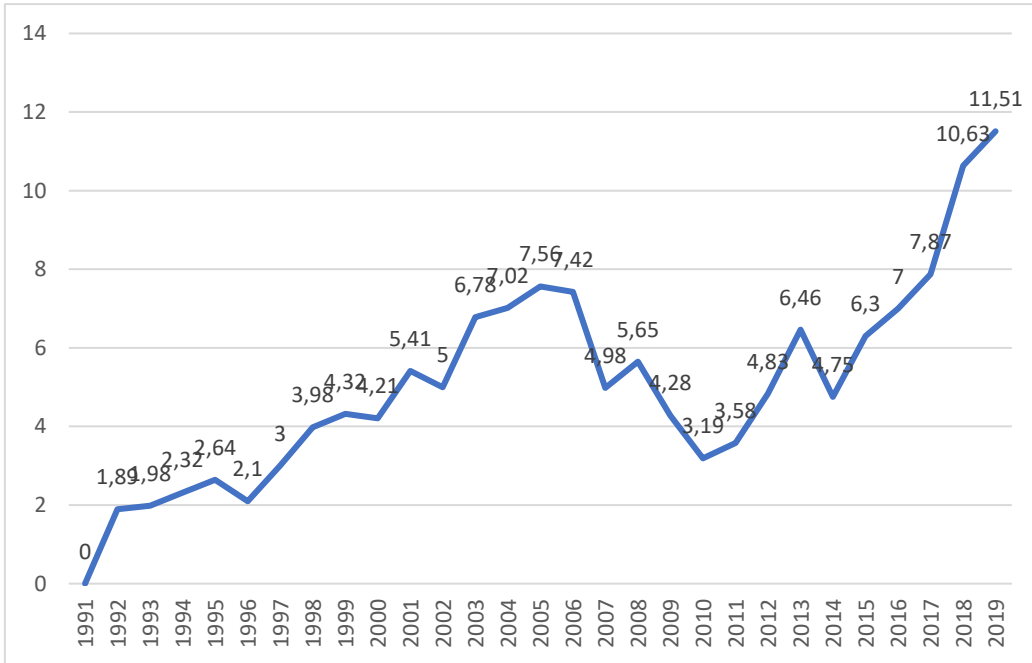
Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 40. Türkiye'nin Özbekistan'dan En Çok İthal Ettiği Ürünler (2019)

Özbekistan'ın Türkiye'ye ihracına konu olan ürünlerin yaklaşık %72'si yer üstü ve yer altı kaynaklarından oluşmaktadır. Ayrıca ithalatın asıl sektörü madenciliktir.

Grafik 41. Türkiye ve Özbekistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 41'e göre Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaret yoğunluğu son on yıllık dönemde sürekli birden büyüktür. Bu da ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleştirdiğini göstermektedir.

4.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ

4.2.1. Türkiye'nin Özbekistan'la Karşılıklı Yatırımları

Özbek ticaret müsteşarlığı verilerine göre 1992-2012 yılları arasında Özbekistan'dan Türk müteahhitlik firmalarının gerçekleştirdiği projelerin toplamı 1,3 milyar ABD Doları'na yaklaşmaktadır. Ancak söz konusu tutarın 950 milyon ABD Doları tutarındaki kısmı 2004'ten önce hayata geçirilen projelerle alakalıdır. 2004 sonrasında alınan ihale alımları ve proje kabullerinde büyük sorunlar yaşanmış ve bu tutar 2004 sonrasında düşmeye başlamıştır (Ekonomi Bakanlığı). Özbekistan'da yaklaşık 700 Türk sermayeli firma faaliyet yürütmekte ve 700 firmanın da 140 tanesi tamamen Türk yatırımlarıyla ticari faaliyetler yürütmektedir (Akmalov, 2012).

4.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler

Tablo 44. *Türkiye-Özbekistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler*

Sözleşme İsmi	Tarih	Yer
Yatırımların taraflarca korunmasına dair anlaşma	1992	Taşkent
KİK Kuruluş anlaşması	1995	Taşkent
Çifte Vergilendirmeyi Engelleme Anlaşması	1996	Taşkent
Ticari ve İktisadi İşbirliğine Dair Anlaşma	1998	Taşkent
KİK I. Toplantı Protokolü	2001	Ankara
KİK II. Toplantı Protokolü	2003	Ankara
KUKK I. Toplantı Protokolü	2012	Taşkent
KUKK II. Toplantı Protokolü	2013	Ankara
KUKK III. Toplantı Protokolü	2014	Ankara

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

4.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar

Vize işlemlerinde karşılaşılan olumsuzluklar, uzun ve maliyet arttıran bürokratik işlemler, Özbek parasının konvertibilitesi esnasında karşılaşılan sorunlar, Özbek gümrüklerinde karşılaşılan gecikmeler, vergi denetimlerinin yoğun ve meşakkatli olması, yük taşımacılığında gümrük kapılarındaki prosedürler ve Özbek gümrük tariflerinin maliyetleri çok yükseltmesi gibi sebepler Türk-Özbek ticaretini olumsuz yönde etkilemektedir (Hepaktan ve Çılbant, 2015: 97-110).

Serbest ekonomiye her ne kadar geçiş sözleşmeler üzerinde gerçekleşse de uygulamada gözle görülen adımlar atılmamıştır. Gerek bölgesel gerekse uluslararası anlaşmalarda bu durum Özbek ekonomisinin önündeki engellerden bir tanesidir. 1996 yılından itibaren uygulamada olan sıkı para ve maliye politikaları, vergilerin yüksekliği ve 2003 yılında her ne kadar konvertibiliteye geçiş yapılmasına rağmen kâr ve para transferi gibi durumlarda karşılaşılan sorunlar iş insanlarını ve yatırımcıları olumsuz yönde etkilemektedir.

Özbekistan'da gelişmiş ve modern bir iktisadi altyapı bulunmamaktadır. Ekonomik sistemin SSCB'den kalma uygulamaları içermesi gibi sorunlar Özbek ekonomisinin yatırımcı çekebilmesine engel olmaktadır (Hepaktan ve Çılbant, 2015: 97-110).

Özbek firmalarının Türkiye'ye ihraç ettiği ürünlerde, ürün bedellerinin maksimum 90 gün içerisinde transferinin gerçekleşmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Aksi takdirde %100 oranlarını aşan cezalar uygulanmaktadır. Aynı uygulama ise ithal ettikleri ürünlerde geçerli değildir. Ürün bedelleri Özbek Merkez Bankasının inisiyatifiyle Somdan dövize çevrilip 4 hatta 6 ay içerisinde transfer edilebilmektedir (KTO, Özbekistan Ülke Raporu,2012: 26).

Özbekistan'a giren yük araçları Buhara'da ikinci bir gümrük uygulamasıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu gümrükte ise tüm ürünler araçlardan indirilip tekrar yüklenmektedir. Bu işlem için de Özbek yetkililer 300 ABD Doları'ndan fazla bir ücret talep etmektedir. Bu durum gerek maliyetleri arttırmakta gerekse ürünlerin zarar görmesine neden olmaktadır (KTO, Özbekistan Ülke Raporu, 2012: 26).

4.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri

Ticaretin önündeki engellerin kaldırılması için ticari, kültürel ve iktisadi bağları kuvvetlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için gerek anlaşmaya taraf hükümetlerin gerekse ticari kurum ve kuruluşların karşılıklı çıkarlar gözeterek bir protokolle tekliflerini karşı tarafa iletmelidir. Yararlılığın devamı için, iki taraf da düzenli toplantılar ve programlar gerçekleştirerek potansiyeli daha ileriye taşımının yollarını araştırmalıdır (Muradova, 2010).

Her iki ülke de kendi ihraç ürünleriyle alakalı olarak reklam, tanıtım ve fuar organizasyonları gerçekleştirmelidir (KTO, Özbekistan Ülke Raporu, 2012: 27).

KİK toplantısında alınan kararların eksiksiz yürürlüğü konulması için gerekli bürokratik iletişim sağlanmalıdır (KTO, Özbekistan Ülke Raporu, 2012: 27).

Uluslararası ticaret hukukunun sağlanabilmesi için heyetler oluşturulmalı ve hem arabuluculuk faaliyetleri gerçekleştirmeli hem de yatırımların önünü açacak hukuki altyapının oluşması için gereken destek verilmelidir (KTO, Özbekistan Ülke Raporu, 2012: 27).

4. TÜRKİYE’NİN TÜRKMENİSTAN’LA OLAN TİCARİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ

Türkmenistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye’dir. Bağımsızlık sonrasında Türkiye ve Türkmenistan arasında yakınlaşma ve işbirliğine dair bazı çalışmalar olmuştur. Türkmen ve Türk halklarının arasındaki tarihi ve kültürel kardeşlik bağları ve manevi yakınlık her iki taraf içinde çeşitli ekonomik ve kültürel proje ve programların gerçekleşmesini sağlamıştır. Sağlık, kültür, müteahhitlik alanlarında pek çok proje gerçekleştirmiş ve bunların dışında da büyük ve küçük ölçekli Türk yatırımcıların Türkmenistan’da özellikle tekstil ve inşaat sektörü ağırlıklı olarak büyük veya küçük pek çok iş kolunda küçümsenmeyecek yatırımlar gerçekleştirmiş ve gerek Türkiye gerekse Türkmenistan ekonomisine büyük katkılar sağlamışlardır (Turan, 2006: 45-50).

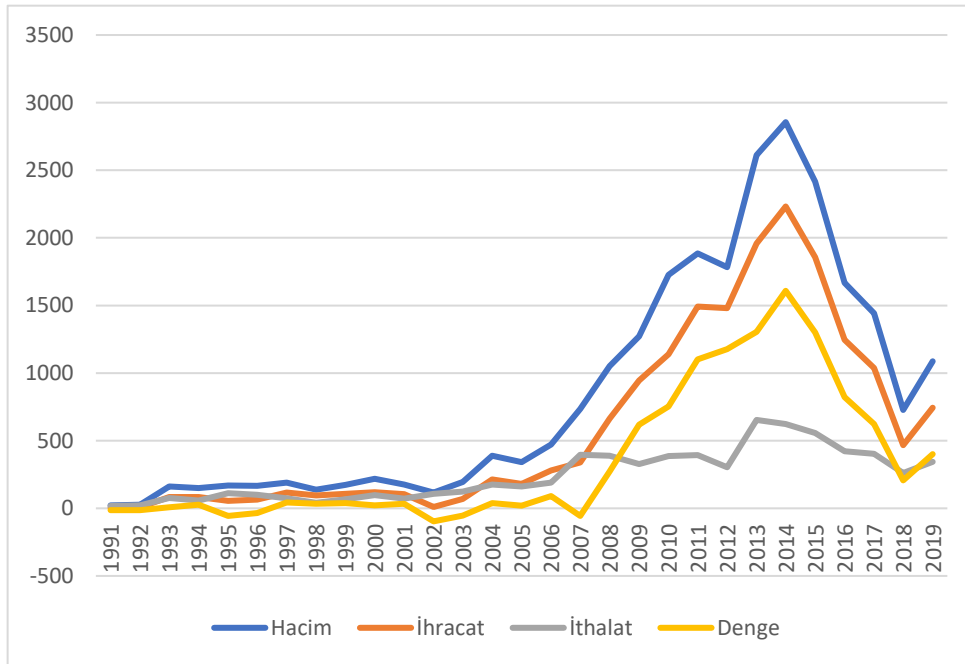
Türkiye 1991 yılından itibaren Türkmenistan ile kültürel, ekonomik, bilimsel alanlarda anlaşma ve protokoller imzalamıştır. Günümüze kadar Türkmenistan ile olan ticaretimiz hem hukuki hem ticari altyapısını oluşturacak ve yeni teşebbüslere imkân tanıyacak yine pek çok temel anlaşmalar imzalanmıştır (STO, 2017: 16).

Türkmenistan'a olan Türkiye desteği sadece ticari ilişkilerden ibaret değildir. 28.08.2016- 06.09.2016 tarihleri arasında İzmir'de düzenlenen uluslararası düzeydeki fuar organizasyonu iki ülkenin ortak faaliyetleriyle gerçekleştirilmiştir (Bulut, 2016: 45-49).

4.1. TÜRKİYE'NİN TÜRKMENİSTAN'LA ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye'nin Türkmen bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren verdiği destek Türkmenistan ile olan ilişkilerimize yeni bir sayfa açmıştır. Gerek dünya siyaset ve ekonomisinde gerekse ikili ilişkilerde verilen bu destek Türkiye'nin Türkmenistan ticaretindeki yerini kuvvetlendirmiştir. Türkmenistan ile olan ticari ilişkiler, özellikle 2008 yılında en yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bu yıl yapılan taahhütler ilişkilerde büyük bir yükseliş kaydedilmesini sağlamıştır. Türkmenistan'daki inşaat sektöründe Türk ürünlerinin kullanılması, Türkiye'nin ihracatını arttırmış ve Türk yatırımcıların dikkatinin bu ülkeye çevirmesini sağlamıştır. İnşaat sektörüyle beraber bölgede faaliyetlere başlayan gıda ve tekstil sektörü de kalitesiyle Türkmen halkı tarafından büyük ilgi görmüştür. Ayrıca yolcular ile yapılan bavul ticareti de yoğun bir şekilde gerçekleşmektedir (Ekonomi Bakanlığı).

Grafik 42. *Türkmenistan'ın Türkiye'ye Dış Ticareti (Milyon ABD Doları)*

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

2012 yılında Avrupa Birliği'nde başlayan kriz sebebiyle hem Türkiye'de hem Türkmenistan'da toplam talebi düşürmüş ve bu yıl %5,4 oranında toplam hacimde azalma meydana gelmiştir. 2015 ve 2016 yıllarında meydana gelen bu azalma Kasım 2015'te Türkiye ve Rusya arasında yaşanan gerilim kaynaklı olmuştur. Türkiye'nin başta turizm, tarım, ticaret ve inşaat sektörlerini krize sokmuştur. Aynı dönemde Türkmenistan'da yaşanan ekonomik ve siyasi krizler bu düşüşü tetiklemiştir (Davras ve Aktel, 2018: 27-38).

Grafik 42'ye göre bir diğer husus 1991-2019 dönemleri arasında dengenin 2007 yılı hariç sürekli Türkiye lehine olmasıdır.

Tablo 45. Türkiye-Türkmenistan Ticaretinin Karşılıklı Oranları (1991-2019)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Türkmenistan dış ticaret hacmi (milyon ABD Doları)	1.735	3.008	7.360	21.798	16.811	13.569	12.807	12.077	13.166
Türkiye dış ticaret hacmi (milyon ABD Doları)	34.640	82.277	299.427	400.001	352.010	341.007	390.792	390.970	391.217
Türkmenistan ticaretinde Türkiye'nin oranı (%)	12	7,2	0,23	12,9	16,45	11,35	11,25	10	8,2
Türkiye ticaretinde Türkmenistan oranı (%)	0,63	0,2	0,57	0,7	0,69	0,48	0,36	0,3	0,2

Kaynak: Trademap verilerinden tarafimca hazırlanmıştır.

Tablo 45 incelendiğinde. Türk ticaret hacminin, Türkmen ticaret hacminden 2019 yılı itibariyle yaklaşık 30 kattan daha büyük olması dikkat çekmektedir.

5.1.1. Türkiye'nin Türkmenistan'a İhracatı

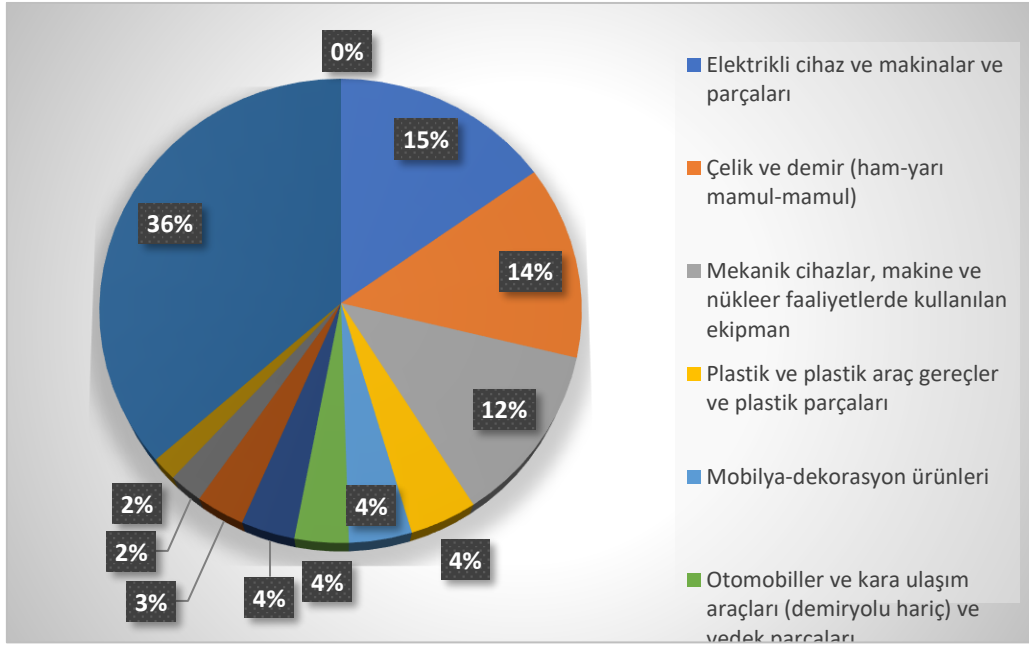
Türkiye, Türkmenistan bağımsızlığını sağlar sağlamaz Türkmenistan'la olan ticari ve ekonomik ilişkilerine başlamıştır. İlk ihracat 1992 yılında 7,5 milyon ABD Doları ile başlamıştır. Bu dönemden günümüze kadar gelen ticarete çeşitli faktörler, krizler ya da gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan dolayı da ihracatımızda artış ve azalışlar gerçekleşmiştir. 2003 yılına kadar fazlasıyla istikrarsız olan ihracatımız 2003 sonrasında her ne kadar dalgalanmalar yaşasa da belirli bir istikrar sağlamıştır (Kayalı, 2018: 169-199).

Tablo 46. Türkiye'nin Türkmenistan'a İhraç Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	4	120	1.440	2.232	1.857	1.245	1.037	467	744
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	0,3	9	115	487	415	209	182	73	135
Çelik ve Demir (ham, yarı mamul, mamul)	0,3	12	207	388	447	293	188	61	114
Elektrikli cihaz ve makineler ve parçaları	0,1	10	183	230	186	130	147	58	79
Mobilya-dekorasyon ürünleri	,04	4	82	150	125	72	49	30	45
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	0	6	87	140	95	75	52	35	45
Çeşitli kimyasallar	0	3	21	27	25	16	14	15	28
Alüminyum (ham, yarı mamul, mamul)	0	4	38	78	77	63	63	38	18
Ağaçtan yapılmış ürünler-odun kömürü	0	1	38	64	56	44	38	16	19
Meyve	0	0	2	5	5	8	8	13	17
Boya ve renklendiriciler	0	2	23	34	30	27	19	11	15
Diğer	2,9	70	644	629	396	308	277	107	229

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır

Grafik 43. Türkiye'nin Türkmenistan'a En Çok İhraç Ettiği Ürünler (2019)

5.1.1. Türkiye'nin Türkmenistan'dan İthalatı

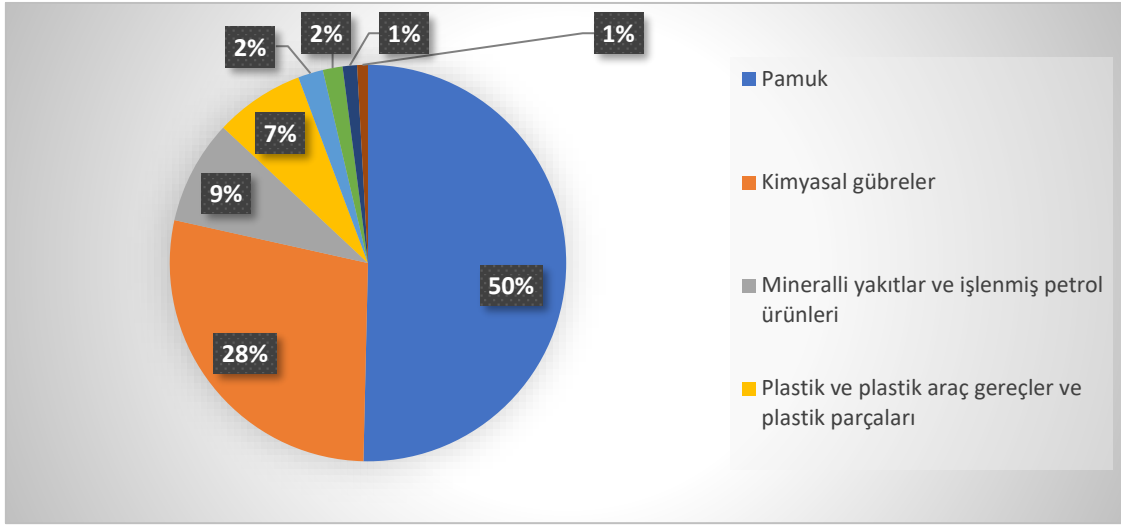
Türkiye'nin Türkmenistan'dan ilk ithalatı da yine 1992 yılında 21,2 milyon ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. Yine çeşitli sebeplerden dolayı ithalat rakamlarımız yıldan yıla farklılık gösterse de en yüksek ithalatımız 2013 yılında 653,7 milyon ABD Doları olarak gerçekleşmiştir (Kayalı, 2018: 169-199).

Tablo 47. Türkiye'nin Türkmenistan'dan İthal Ettiği Başlıca Ürünler (Milyon ABD Doları)

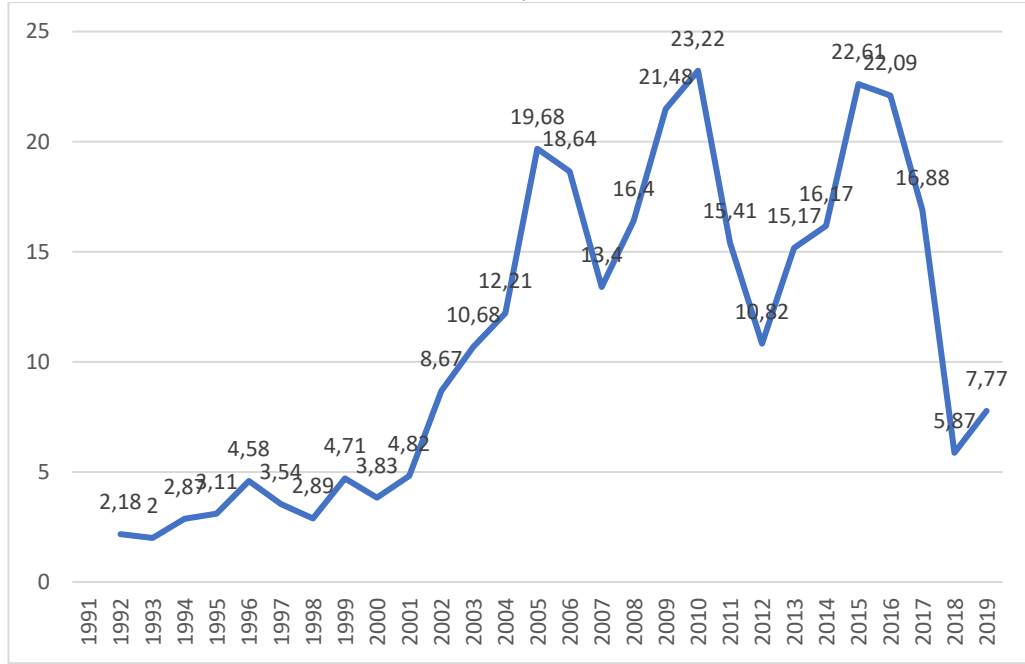
	1991	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	17,4	97,8	386	523	557	422	403	260	344
Pamuk	8	60	292	284	430	358	319	215	192
Kimyasal gübreler	0	0	0	0	13	13	26	15	58
Mineralli yakıtlar ve işlenmiş petrol ürünleri	2	6	55	95	64	18	16	9	50
Plastik ve plastik araç gereçler ve plastik parçaları	3	15	11	54	8	14	23	5	14
Tekstil ve ayakkabı ürünleri	1	1	4	7	11	3	2	1	11
Mücevher(Kıymetli taş ve metaller)	0	0	0	0	0	0	0	0	8
Post(Ham- işlenmiş)	1	1	6	6	5	7	8	8	6
Mekanik cihazlar, makine ve nükleer faaliyetlerde kullanılan ekipman	0	1	0	0	0	4	0	1	2
Otomobiller ve kara ulaşım araçları ve yedek parçaları	0	0	0	0	0	0	7	3	1
Diğer	3,4	16,8	18	77	26	5	2	3	1

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 44. Türkiye'nin Türkmenistan'dan En Çok İthal Etiği Ürünler (2019)

Grafik 45. Türkiye ve Türkmenistan Arasındaki Dış Ticaret Yoğunluk endeksi (2010-2019)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 45'ya göre Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ticaret yoğunluğu son on yıllık dönemde sürekli birden büyüktür. Bu da ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir.

5.2. YATIRIMLAR VE İKTİSADİ İŞBİRLİKLERİ

5.2.1. Türkiye'nin Türkmenistan'la Karşılıklı Yatırımları

Türkmenistan, Türk müteahhitlerin en çok projeyi hayata geçirdiği ülkedir. Öyle ki Türkmen inşaat sektörünün öncüleri Türk firmaları olmuştur. Yine tekstil alanında da Türk firmaları Türkmen tekstilinin altyapısını oluşturmuştur (Kayalı, 2018: 169-199).

Türkmenistan’da müteahhitlik alanında faaliyetlerde firmalarımız 2012 yılında 4,9 milyar ABD Doları, 2013 yılında ise 10,6 milyar ABD Doları değerinde proje gerçekleştirmişlerdir. Türkmenistan’da Türk firmaları 2016 yılı itibariyle toplam 1400’den fazla projeye imza atmıştır ve bu projelerin toplam değeri yaklaşık 48 milyar ABD Doları olmuştur. 630’dan fazla Türk firması Türkmenistan’da kayıtlı olup, müteahhitlik hizmetleri, tekstil, enerji, altyapı ve farklı sektörlerde 413 milyon USD yatırımla Türk firmaları Türkmenistan’da hizmet vermektedir. Türkiye’de de 250’ye yakın Türkmen sermayeli firma faaliyetlerde bulunmaktadır. Laing Havalimanı, Türkmenbaşı Havalimanı, Başkanlık Sarayı, Milli Müze binası, hükümet binaları, oteller, köprü ve yollar, üniversite binaları, su arıtma tesisleri, tatil köyleri ve fabrika projelerini hayata geçirmişlerdir. 2004-2019 arasında Türkiye’nin Türkmenistan’a yapmış olduğu kalkınma yardımlarının yaklaşık tutarı ise 166 milyon ABD Doları’dır.

5.2.2. Ticari ve İktisadi Anlaşmalar ve Hukuksal Düzenlemeler

Tablo 48. Türkiye-Türkmenistan Arasındaki Hukuki Düzenlemeler

Sözleşme Adı	Yer	Tarih
Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	Ankara	02.11.1991
Türkmenistan’dan Türkiye’ye Doğalgaz Gönderilmesi Anlaşması	Aşkabat	01.05.1992
Yatırımların Korunması ve Karşılıklı Teşvikine Dair Anlaşma	Aşkabat	02.05.1992
Orta ve Küçük Ölçekli Sanayinin Geliştirilmesi Protokolü	Aşkabat	03.05.1992
Turizm Sektörünün Geliştirilmesi ve İşbirliği Anlaşması	Aşkabat	19.08.1992
KİK Kurulma Protokolü	Aşkabat	17.08.1995
Çifte Vergilendirmenin Önüne Geçme Anlaşması	Aşkabat	17.08.1995
Uzun Vadeli İşbirliğini Geliştirmeye Yönelik Memorandum	Ankara	13.02.1996
KİK 1. Toplantı Protokolü	Ankara	30.04.2008

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

5.2.3. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlar

Türkmenistan’da günümüzde yürürlükte olan yabancı sermaye yönetmelikleri ve mevzuatların yatırımcıyı ve yatırımı koruyabilecek yeterlilikte olmaması, vergiye konu olabilecek her türlü işyeri ve üretim tesislerinde baskın niteliğindeki vergi denetleme ve cezalandırmaların yapılması hatta iş yerlerinin mühürlenmesi, ülkeye giriş esnasında maruz kalınan vize uygulamalarının yatırımcı ve işyeri sahiplerinin Türkmenistan seyahatlerinde karşılaştıkları engeller, önceki zamanlarda bazı özel teşebbüslerin devlet tarafından kamulaştırılması Türkmenistan’ın yatırım potansiyelinin önündeki büyük engellerden bir tanesidir.

Türkmenistan’da farklı ticaret sektörlerinde faaliyet yürüten firmaların karşılaştıkları en büyük problem Türkiye’den çalışmak için gelenlerden istenilen vizelerde, çalışma izinlerinde ve oturma izinlerinde yaşanmaktadır. Türkmenistan’da modern anlamda bir mevzuat uygulamasının ve bir mahkeme aşamasının olmaması nedeniyle burada ticaret ya da turizm amaçlı ziyaretlerde bulunan iş insanları, turistler ya da çalışanlar hukuk sistemi tarafından verilebilecek tek taraflı kararlara maruz kalabilmekte ve cezalandırılabilirler. Finans ve bankacılık sisteminin yeterli olmaması, gerekli olan tasarruf ve finansman ihtiyacını sağlayamamakta, bu da ticareti güçleştirmektedir. Türk şirketlerinin Türkmen şirketlere olan ürün satışlarında Türkmen gümrük kapılarında karşılaştıkları uzun gümrük prosedürleri ve denetleme mekanizmasını verimsiz işlemekte aynı zamanda Türkmenistan’a gerçekleştirilen para transferlerinde de uzun süren süreçler yaşanmakta ve bundan dolayı da ticaret ve hizmetlerde gecikmeler yaşanmaktadır. Türkmenistan’da müteahhitlik hizmetleri veren firmalarımız genellikle çeşitli sebepler neden gösterilerek hak edişlerini taahhüt edilen süreler içerisinde alamamakta bundan dolayı kendi ödemelerinde gecikmeler yaşamakta ve malzeme ve ürün temininde sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Ayrıca fiziki, malî ya da kanuni sebeplerle Türkmenistan’dan temin edilmesi gereken ürünleri teslim alırken sorunlar yaşanmaktadır. Bu sebepler taahhütlerin gecikmesine neden olmaktadır. Türkmen sözleşme hukukunda herhangi bir sebepten dolayı meydana gelen gecikmede, sözleşmeye ek süre talep edilemediğinden Türk ve diğer yabancı yatırımcılar bu durumlarda mağdur olmaktadır (STO, 2017: 22).

5.2.4. Ticari ve İktisadi İlişkilerde Karşılaşılan Sorunlara Çözüm Önerileri

Türkmenistan'da üretim faaliyetlerinde bulunan tesislerin yarısının mülkiyeti devlete aittir. Bu durum yabancı yatırımcılar için endişe teşkil etmektedir. Piyasa ekonomisine gerçek manada geçiş ve yabancı yatırımcının yatırımlarının güvenliğinin sağlanması için gereken hukuki ve iktisadi reformlar bir an önce hayata geçirilmeli ve özelleştirmeler hızlandırılmalıdır (DEİK Türkmen iş konseyi ülke raporu, Türkiye-Türkmenistan Ticari İlişkileri, Mart 2012).

Türk müteahhitlerin dövizlerini Türkmenistan'a transfer edebilmek için öncesinde kullanılan banka ve finans kuruluşlarının kendilerine ait muhabir hesaplardan gerçekleştirebilmelerine olanak sağlanması, eğer bu gerçekleştirilemez ise Türkmen Merkez Bankası'nın, Türkiye'de bir kamu bankası ile muhabirlik sözleşmesi imzalaması yeterli olacaktır.

Türkmen ekonomisi özellikle pamuk ve hidrokarbon ürünlerinden elde ettiği gelirle hızla büyümekte ve yabancı yatırımcıların da dikkatini çekmektedir. Enerji ise Türkmen hükümeti tarafından önemsenen bir sektör haline gelmiştir. İktisadi açıdan önem arz eden doğalgaz ve petrol kaynaklarının aranması, tespiti ve çıkarılması hususunda yabancı yatırımcılar büyük öneme sahiptir. Türkiye bu noktada Türkmenistan'a gerekli desteği sunabilecek bilgi ve teknolojiye sahip bir ülkedir. Türkiye'nin bu konudaki desteği hem ikili ilişkilerin gelişmesini sağlayacak hem de ticaret her iki ülkeye de kazanç sağlayacaktır (Bulut, 2016,49).

6. TÜRKİYE ve TÜRKİ CUMHURİYETLER VERİLERİNİN 6 ÜLKELİ MODELLE İNCELENMESİ

6.1. DEĞERLENDİRME

1917 yılında Ekim devrimiyle yönetimi Çarlık Rusya'dan alan Bolşevikler 1991 yılına kadar askeri, ideolojik, siyasi ve ekonomik hâkimiyeti ellerinde tutmuşlardır. Çarlık Rusya sonrasında hâkimiyet alanlarını genişleten Ruslar, Batı Almanya'dan Japon denizine kadar yaklaşık 22.405.000 km² alana ulaşarak alan olarak dünyanın en büyük ülkelerinden bir tanesi olmuştur. Ancak 1991 yılına gelindiğinde Gorbaçov'un politikaları birlik ülkelerinin bağımsızlık arayışlarının fitilini ateşlemiştir. Bu arayış içerisindeki Cumhuriyetler arasında Türkî Cumhuriyetler de bulunmaktadır. Bağımsızlıkla beraber milli ekonomi oluşturmak, serbest piyasaya geçişi sağlamak,

kendi ekonomi politikalarını hayata geçirebilmek ve birlik dışı ülkelerle yeni iktisadi bağ kurma mücadelesinde bulunmuşlardır (Erol ve Şahin, 2013: 111-136).

Türkî Cumhuriyetler içerisinde bazı toplumsal hareketler çeşitli dönemler bağımsızlık arayışları için toplumsal, hukuksal ve sosyal mücadeleler içinde bulunmuşlardır. Ancak Sovyet rejiminin bu başkaldırlara cevabı çok kanlı olmuştur. Sovyetler, bu ülkelerde ekonomi, eğitim, din, sosyal hayat, kültür, dil ve pek çok alana müdahale etmiş ve yoğun bir Sovyetleştirme politikası uygulamıştır.

Uzun yıllar sonra büyük mücadelelerle bağımsızlığını kazanan bu devletler, iktisadi kalkınmayı sağlayabilmek adına dünya ticaretinden pay almak, globalleşmek ve milli ekonomik modellerini inşa edebilme arzusunda olmuşlardır. Fakat merkezi bir sistemin çökmesiyle sağlanan egemenliği korumak ve tüm dünyaya global ekonomiye uyumlu bir şekilde varlığını devam ettireceğini inandırmak Türkî Cumhuriyetler için zor süreci barındırmaktadır. Lakin bu zorluklar gerek kardeş ve dost Türkiye'nin samimi girişimleri gerekse bu ülkelerin yönetici ve karar organlarının rasyonel politikalarıyla atlatılmıştır. Türkiye bu ülkeleri resmî olarak ilk tanıyan devlet olmasının yanı sıra bu ülkelerin bazı uluslararası kurum ve kuruluşlara üyeliği konusunda destek ve referans olmuştur (Ersungur vd., 2007: 294-295).

Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının kazanmalarıyla kendi potansiyelleriyle ayakta kalma mücadelesi vermişlerdir. Böylesine zorlu bir dönemde güvenilebilecek ve herhangi bir çıkar gütmeyen tek yardım eli Türkiye olmuştur. Türkiye, bölgenin siyasi boşluktan dolayı dünya güçlerinin güç gösterisinde bulunabilecekleri bir arena haline gelmemesi için tüm deneyim ve desteklerini bu ülkelerle paylaşmıştır. Bu ülkelerin tanınması ise bu konuda yapılmış ilk atılımdır. Özellikle Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinin Ermeni işgaline uğraması uzun ve kısa dönemde bölge ve dünya açısından geniş çaplı etkiler oluşturmuş ve Türkiye'de kardeş ve dost Azerbaycan'a en büyük desteği veren ülke olmuştur. Ancak Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlık sonrasında karşılaştıkları en büyük sınav ekonomi alanında olmuştur. Sovyet merkez ekonomisinin çöküşü ve herhangi bir hazırlık yapmayan yeni devletlerin global dünya ekonomileriyle baş başa kalması bazı büyük sorunları beraberinde getirmiştir. Yaklaşık 74 yıl merkezi bir ekonomiyle yönetilmiş, merkezden gelen yardımlarla ayakta kalmış, girişimcilik ve modern anlamda ticaret kültürü olmayan bir coğrafya için oldukça kazanılan bağımsızlığın ekonomik cezalandırması da büyük olmuştur. Alışıl gelmiş Sovyet ticaret

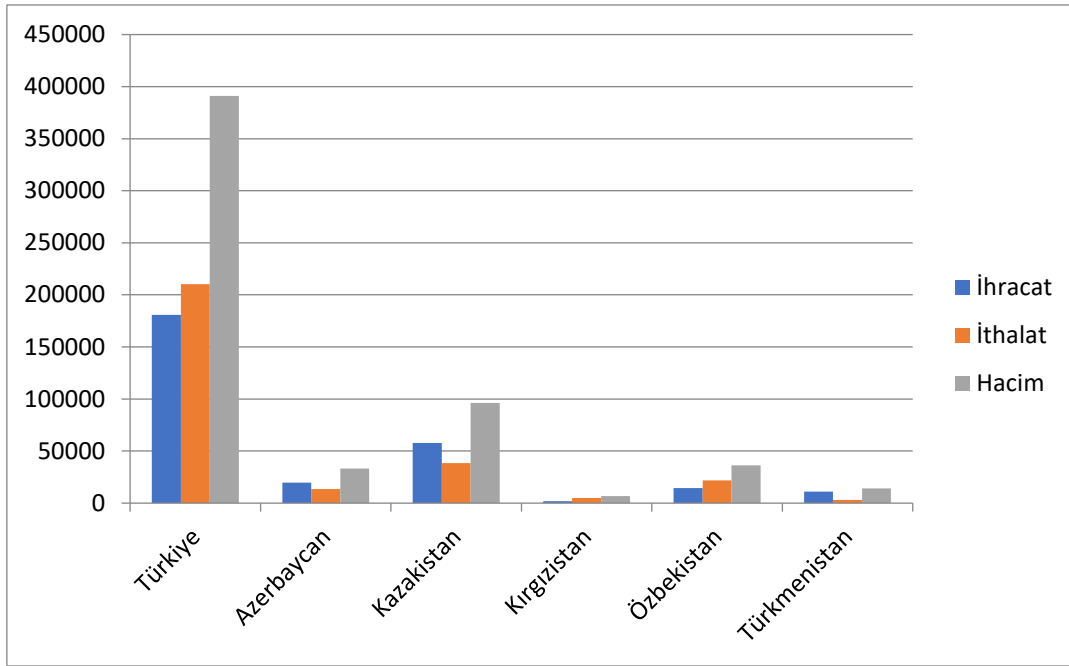
rotalarının ve pazarlarının artık kullanılamaması, Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkilerin daha önemli bir hale gelmesini sağlamıştır.

Tablo 49. Türkiye ve Türkî Cumhuriyetlerin Genel Ekonomik göstergesi

	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenista n
Yüzölçü mü (Milyon km)	783.562	86.600	2.275.000	199.900	447.400	491.210
GSYH (milyon ABD Doları)	858	37,5	128,2	6,6	51,6	35,5
Nüfus (milyon kişi)	78,7	9,6	16,1	5,8	30,6	5,6
Kişi başı GSYH (ABD Doları)	10.902	3.911	7.140	1.115	1.686	6.636
İhracat (Milyar USD)	142,6	12,6	36,7	1,5	7,5	7,8
İthalat (Milyar USD)	198,5	7	25,1	4	9,6	5
Dış Ticaret Hacim (Milyar USD)	340,1	19,6	61,8	5,5	17,1	12,8
Dış Borç (Milyar USD)	404,7	6,9	158,8	3,6	11	0

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, TÜİK ve Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 46. Türkiye ve Türkî Cumhuriyetlerin dış ticaret verileri

Grafik 46’da GSYH rakamları kıyaslandığında Türkiye’den sonra en yüksek GSYH ya sahip ülke Kazakistan’dır. En düşük GSYH ise Kırgızistan’dadır. Türkiye’nin sahip olduğu GSYH diğer Türkî Cumhuriyetlerin toplam GSYH’nın yaklaşık 3,3 katıdır. GSYH rakamlarını yüksekten düşüğe doğru sıralayacak olursak da Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan şeklinde bir sıralama meydana gelecektir. Türkî Cumhuriyetler arasında en yüksek nüfusa sahip ülke Özbekistan, en düşük nüfusa sahip ülke ise Türkmenistan’dır. Yine de nüfus bazında Türkiye’nin nüfusu Türkî Cumhuriyetler toplam nüfusunun 1,19 katıdır. Kişi başı GSYH rakamlarının Türkiye’den sonra en yüksek olduğu ülke Kazakistan, en düşük olduğu ülke ise Kırgızistan’dır. Türkiye’nin sahip olduğu kişi başı GSYH, Türkî Cumhuriyetler ve Türkiye’nin toplam rakamının yaklaşık 1/3 üne tekâmül etmektedir. Bu 6 ülkenin kendi arasında yaptıkları ticaret düşünüldüğünde toplam ihracatın %68,3’ünü Türkiye gerçekleştirirken, Türkiye’den sonra ihracat tutarı en yüksek ülke Kazakistan, en düşük ülke Kırgızistan’dır. Yine 6 ülkenin birbirleri arasındaki ticarete de toplam ithalatın %79,6’u Türkiye tarafından gerçekleşmekte ve Kazakistan ithalatı en yüksek ikinci ülke, Kırgızistan ithalatı en düşük olan ülke olmuştur. Türkiye’nin ithalatının ana kalemleri enerji ve hidrokarbon ürünleri olduğundan Türkiye ithalatında bu ürünler önemli yer kaplamaktadır. Diğer Türkî Cumhuriyetlerin hidrokarbon ve maden üreticisi konumunda olması, bu ürünlerin iç talebinin kendi kaynaklarından karşılanmasını sağlamış ve ithalat kalemlerinin önemli ölçüde azaltmıştır. Toplam

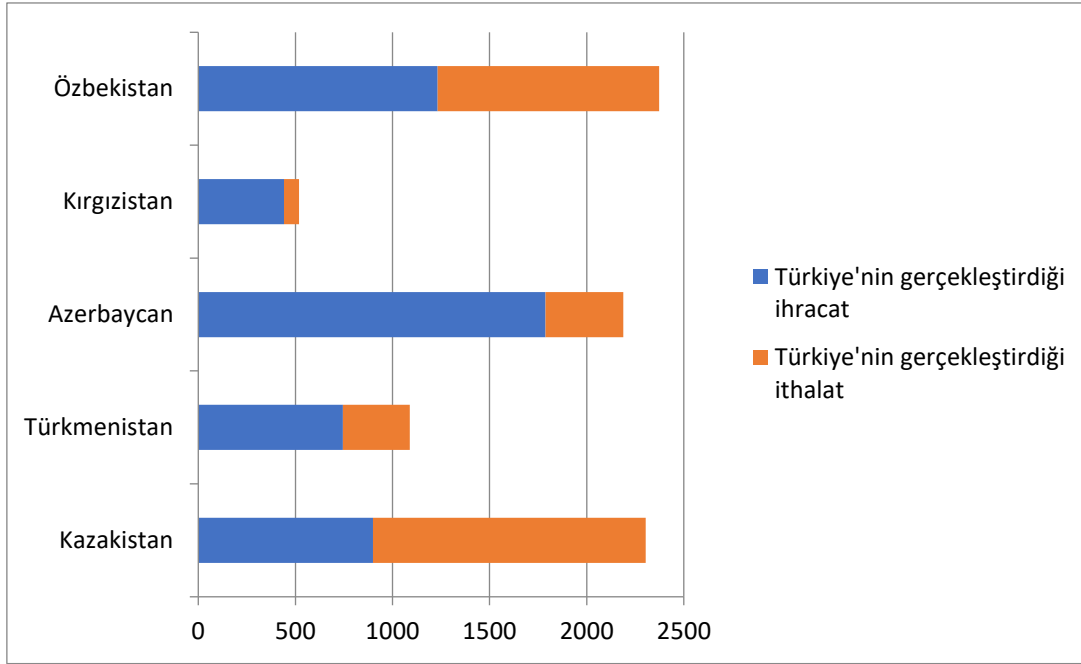
ticaret hacminin %74,4'üne Türkiye sahiptir. Toplam dış ticaret hacim rakamlarına bakılırsa Kazakistan ikinci, Kırgızistan ise sonucu sıradadır. Toplam dış borçlar incelendiğinde ise Türkiye'nin toplam borç içindeki oranı %69,1'dir. Kazakistan ikinci sırada ve Türkmenistan hiç dış borcu olmayarak son sırada yer almıştır. 2019 yılı rakamlarıyla Türkiye ve Kırgızistan dış ticaret açığı vermişken, diğer ülkeler dış fazla vermiştir.

Tablo 50. Türkiye ve Türkî Cumhuriyetlerin Karşılıklı Ticareti

Devletler	İhracat (milyon ABD Doları)	İthalat (milyon ABD Doları)	Türkiye dış ticaret hacminin Türkî Cumhuriyetler dış ticaret hacmine Oranı	Türkî Cumhuriyetler Dış ticaret hacminin Türkiye dış ticaret hacmine oranı	Dış ticaret hacmi (milyar ABD Doları)
Azerbaycan	1.281	280	%0,46	%7,9	19,8
Kazakistan	624	1.335,4	%0,55	%3,16	62,4
Kırgızistan	308,8	101	%0,11	%4,7	5,5
Özbekistan	533	709,2	%0,15	%7,75	17
Türkmenistan	1.245	422,6	%0,4	%11,35	12,9
Toplam	3.990,8	2.848,2	%2	%6,2	117,6

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 47. *Türkî Cumhuriyetlerin Türkiye ile olan dış ticaret verileri (2019)*

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 47'de göre Türkiye'nin gerçekleştirdiği ithalat sıralandığında 1.335,4 milyon ABD Doları ile Kazakistan birinci, 709,2 milyon USD ile Özbekistan ikinci, 422,6 milyon ABD Doları ile Türkmenistan üçüncü, 280 milyon ABD Doları ile Azerbaycan dördüncü ve 101 milyon ABD Doları ile Kırgızistan beşinci sırada yer almaktadır. Gerçekleştirilen toplam ithalat 3.990,8 milyon ABD Doları tutarındadır.

Yine ihracatımız sıralandığında ise 1.281 milyon ABD Doları ile Azerbaycan birinci, 1.245 milyon ABD Doları ile Türkmenistan ikinci, 624 milyon ABD Doları ile Kazakistan üçüncü, 533 milyon ABD Doları ile Özbekistan dördüncü ve 308,8 milyon ABD Doları ile Kırgızistan beşinci sırada yer almaktadır. Gerçekleştirilen toplam ihracat 2.848,2 milyon ABD Doları tutarındadır.

2019 yılı itibariyle Türkiye'nin toplam ithalatı 198,9 milyar ABD Doları ve Toplam ihracatımız 142,6 milyar ABD Doları olarak gerçekleşirken Türkî Cumhuriyetlerden gerçekleştirilen ithalat toplam ithalatımızın %1,4'üne ve Türkî Cumhuriyetlere gerçekleştirilen ihracat toplam ihracatın %2,7'sine tekâmül etmektedir.

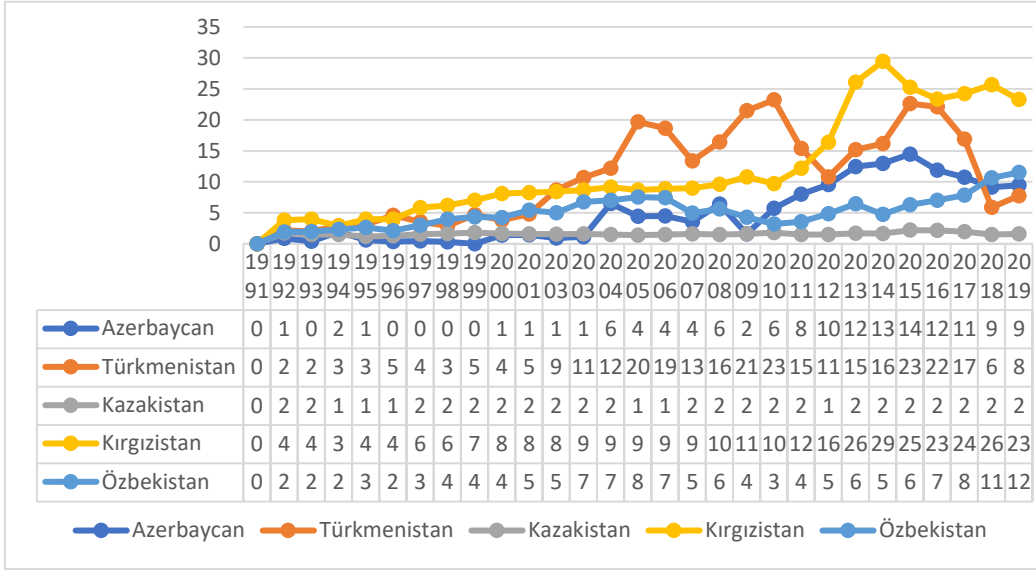
Türkî Cumhuriyetlerin ticaret hacimlerindeki Türkiye payları sırasıyla %11,35 ile Türkmenistan, %7,9 ile Azerbaycan %7,75 ile Özbekistan, %4,7 ile Kırgızistan ve %3,16 ile Kazakistan şeklindedir. Türkî Cumhuriyetlerin toplam ticaret hacimlerindeki Türkiye oranı ise %6,2 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin dış ticaretindeki Türkî cumhuriyetlerin payları ise sırasıyla %5,5 ile Kazakistan, %4,6 ile Azerbaycan, %4 ile Türkmenistan, %1,5 ile Özbekistan ve %1,1 ile Kırgızistan şeklindedir. Türkiye'nin toplam ticaretindeki Türkî Cumhuriyetlerin oranı ise %2 şeklindedir.

Türkiye'nin Türkî Cumhuriyetlere gerçekleştirmiş olduğu ihracata konu ürünler incelendiğinde Azerbaycan'a 140,2 milyon ABD Doları tutarında ve gerçekleşen ihracatın %10,9'u oranında mekanik cihaz, makine, nükleer reaktör, kazan ve kazan parçaları ihracatı Özbekistan'a 132 milyon ABD Doları tutarında ve %24,7' oranında oranlarında mekanik cihaz, makine, nükleer reaktör, kazan ve kazan parçaları , Kazakistan'a 98,7 milyon ABD Doları tutarında ve %15,8 oranında oranlarında mekanik cihaz, makine, nükleer reaktör, kazan ve kazan parçaları, Kırgızistan'a 24,4 milyon ABD Doları tutarında ve %10,5 oranında mücevher, kıymetli eşya ve parçalarını ve Türkmenistan'a 245,5 milyon ABD Doları tutarında ve %19,7 oranında çelik, demir ve inşaat malzemeleri ihracı gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu ihracat ise ürün bazında incelendiğinde Kırgızistan'dan yapılan ithalatın %68,5'i oranında ve 69,2 milyon ABD Doları tutarında işlenmemiş altın, Kazakistan'dan yapılan ithalatın %41,8'i oranında ve 558 milyon ABD Doları tutarında işlenmemiş bakır, Türkmenistan'dan yapılan ithalatın %40,2'si oranında ve 170 milyon ABD Doları tutarında pamuk, Özbekistan'dan yapılan ithalatın %48,6'sı oranında ve 354,4 milyon ABD Doları tutarında bakır ve bileşenleri ve Azerbaycan'dan yapılan ithalatın 28,8'i oranında ve 80,1 milyon ABD Doları tutarında dayanıklı plastik malzemesi ithalatı yapılmıştır.

Grafik 48. Türkiye ile Türkî Cumhuriyetler Arasındaki Dış Ticaret Endeksleri (2010-2019)

Kaynak: Trademap verilerinden tarafımca hazırlanmıştır.

Grafik 48 incelendiğinde on yıllık sürede Türkiye ile Türkî Cumhuriyetler arasındaki dış ticaret yoğunluğu endeksinin birden büyük olduğu gözlemlenmektedir. Bu göre Türkiye, Türkî Cumhuriyetlerle olan ticaretini yoğun bir biçimde sürdürmektedir. Bunun dışında ülkeler bazında incelendiğinde ise Türkiye'nin ticaretinin en yoğun olduğu ülke 21,565 endeks değeri ile Kırgızistan olmuştur. Sırasıyla Türkmenistan 15,6 endeks değeri, 10,44 endeks değeri ile Azerbaycan, 6,81 endeks değeri ile Özbekistan ve sonuncu olarak da 1,75 endeks değeri ile Kazakistan bulunmaktadır. Kazakistan'ın endeks değeri 1'den büyük olmasına rağmen diğer Türkî Cumhuriyetler arasında en düşük değere sahip ülke olmuştur. Dolayısıyla ticaret yoğunluğunun en düşük olduğu Türkî Cumhuriyet, Kazakistan olmuştur.

SONUÇ

1917 Ekim Devrimi ile beraber Rus Çarlığı yıkılmış yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliği kurulmuştur. SSCB, 2. Dünya Savaşından sonra kurulmuş en büyük ülke konumuna gelmiştir. Hakimiyet alanında şuan ki Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi Türkî Cumhuriyetlerin de bulunduğu geniş bir coğrafyada hakimiyet sağlamıştır. Bu dönemde Türkî Cumhuriyetlerin doğal kaynaklar bakımından zengin toprak ve maden yataklarına sahip olması SSCB'nin bu topraklara olan stratejik duruşunu şekillendirmiştir. Dolayısıyla Kafkas ve Orta Asya coğrafyası, Sovyet rejiminin maden ve kaynak deposu olarak görülmüştür. Her ne kadar adil toplumsal ve ekonomik paylaşım söylemleri SSCB'nin sloganları arasında olsa da uygulamada adil bir paylaşım gerçekleştirilmemiştir. Özellikle Slav nüfusunun yoğun yaşadığı Sovyet ülkelerinde ağır sanayi tesislerinin kurulması ve Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerde sanayi yatırımlarının yetersiz olması dikkat çekmiştir. Türkî Cumhuriyetlerin bulunduğu bölgelerdeki büyük maden ocaklarından elde edilen ürünler bugünkü Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya topraklarına taşınmış ve bu bölgede gelişen sanayinin ham madde tedarikçisi olmuştur. Yine Slav mühendisler Türk bölgelerine getirilmiş ve buradaki halkın gerekli eğitimleri almasını sağlayıp, kalifiye bir işçi sınıfı oluşturulmuştur. Ancak teknik bilgi ve birikimin Rus mühendislerin elinde olması, SSCB dağıldıktan sonra bölgedeki Rusların bölgeyi terk etmesiyle büyük bir soruna neden olmuştur. Çünkü Bağımsızlıklarını kazanan Türk devletlerinin toprakları içerisinde kalan sınırlı sayıda sanayi tesislerinin işletilmesi için gerekli bilgi birikimi bulunmamaktaydı. Aslında bu durum SSCB'nin sanayileşme stratejisinin bir sonucuydu. SSCB tüm sanayi atılımlarını Moskova merkezli bir yapıyla sağlamıştı. Tüm bu strateji en başında Moskova'nın başı çekmediği bağımsız devletlerin tek başlarına ayakta duramayacağı bir sistem üzerine kurulmuştur.

Yine demiryolu ve karayolu güzergahları tüm ülke birbirine bağlayan geniş bir ağ üzerinden sağlanıyordu. Maden zengini ülkelerden sanayi zengini ülkelere uzanan gelişmiş bir sistem mevcuttu. Bu sistem birlikteki tedarik ve üretim ağı için en önemli faktörlerden birisiydi. Çünkü birlikteki ülkeler tüm üretim faktörlerine aynı anda sahip değildi. Bu faktörlerin transferi hem ülkelerin ihracat-ithalat kalemlerini oluşturuyor hem halkı ihtiyacı olduğu temel ihtiyaç malzemelerinin hem de birliğin ihtiyacı olan sanayi ürünlerinin tedarik ve üretimini sağlamıştır.

SSCB'nin son dönemlerine geldiğinde Komünist Parti sekreterliğine getirilen Mihail Gorbaçov, açıklık ve yeniden yapılanma isminde yeni bir reform hareketini başlatmıştır. Değişen dünya sistemleri ve SSCB ekonomik yapısının bu düzenin gerisinde kalmış olması ve bu hareketin SSCB'nin ayakta kalabilmesi için zorunlu olduğu yönünde propagandalar yapılmıştır. Birliğin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik darboğaz, halk ayaklanmaları, kamu sisteminin çökmüş olması ve birlik üyelerinin bağımsızlık talepleri bu reformun sebepleri arasında gösterilmiştir. Ancak bu hareket altı yıl gibi bir sürede birliğin parçalanmasına neden olmuştur.

8 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğunun (BDT) resmî olarak kurulmuş SSCB'nin fiili olarak, 25 Aralık 1991 yılında da SSCB resmî olarak dağılmıştır. Bu sürecin hemen öncesi ve sonrasında 15 üye ülke bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bu bağımsız devlet arasında Kafkasya ve Orta Asya da bulunan Türk devletleri olan Azerbaycan (18.10.1991), Özbekistan (31.08.1991), Kazakistan (16.12.1991), Kırgızistan (31.08.1991) ve Türkmenistan (27.10.1991) da bulunmaktadır.

Bağımsızlık sonrasında Türkî Cumhuriyetler gerek serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci, gerek lojistik gerek tedarik gerekse sosyal manada büyük problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bağımsızlık elde eden devletlerarasında uzlaşılan toprak paylaşımları SSCB politikalarına uyumlu olarak, bölgede istikrar engel olacak düzeyde olmuştur. Demografik yapılar göz önünde bulundurulmadan kararlaştırılan sınırlar, günümüzde sorunları barındırmaktadır. Yine SSCB'den kalan mirasın paylaşımı konusunda birtakım sıkıntılar gün yüzüne çıkmıştır. SSCB'den kalan mirasın paylaşımı en büyük problemlerdendir. Askeri gücün ve mühimmatların paylaşım, sanayi tesislerinin ve lojistik hatlarının kullanım hakları, maden sahalarının paylaşımı, Rublenin nasıl bir geleceğinin olduğu konusundaki belirsizliği, tedarik zinciri ve teknik bilginin transferi yeni bağımsız ülkelerin gündemlerini oluşturmuştur. Yine yeni sınırların sebep olduğu etnik çatışmalar, kurak bölgelerdeki su sıkıntısı, Rusya'nın bölgedeki hakimiyetinden vazgeçmemesi ve büyük devletlerin yeni devletler üzerindeki politikaları bölgeyi istikrarsızlaştırmıştır.

Tüm bunlara rağmen Türkî Cumhuriyetler, sosyal ve ekonomik gelişimlerini tamamlamak için büyük atılımlar gerçekleştirmiştir. Bağımsızlık sonrası ilk olarak milli ve bağımsız para politikalarını sağlamak üzere merkez bankaları kurulmuştur. Bir süre Ruble kullanılmış ancak yüksek enflasyon ve kur sebebiyle milli para birimlerine geçiş yapılmıştır. Merkezi kontrole dayalı bir piyasa işleyişinden, serbest piyasaya geçiş ilk

aşamada büyük sorunlara neden olmuştur. Özellikle yüksek kur ve enflasyon bu ülkelerin temel ekonomik sorunların en başında olmuştur. Teknik bilgi bölüşüm ve paylaşımının adil bir düzenle yapılmaması bu ülkelerin sanayi atılımlarını yavaşlatmıştır. Bu durum sonrasında BDT'na üye olmuş Türkî Cumhuriyetlerin, üye diğer ülkelerle siyasi krizler yaşamasına neden olmuştur. Tüm bunlara rağmen zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip cumhuriyetler, diğer devletlere nazaran ihracat gücünü elinde bulundurmuş, doğal gaz ve petrol yatırımcısı büyük ülkelerin buralara yatırımlarıyla büyümelerini daha kolaylaştırmışlardır. Dolayısıyla bu bölge bölgenin hamisi rolünden vazgeçmeyen Rusya ile eski Batı bloğu büyük ülkelerinin bir ekonomik mücadele sahasına dönüşmüştür.

Bu dönemde Türkiye, Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke olmuştur. Türkiye'nin, Türkî Cumhuriyetlere göre sanayi, teknik ve ekonomik birikim ve tecrübelerinin daha büyük olması ve hem Orta Asya hem de Kafkasya coğrafyasından Türkiye'ye olan davetler, Türkiye'nin bu ülkelerde etkin bir konuma gelmesini sağlamıştır. Ancak o dönem Türkiye'nin pek çok ekonomik, siyasi ve askeri sorun ile karşı karşıya bulunduğu bir dönem olmuştur. Ekonomik krizler, siyasi çekişmeler, toplumsal ayaklanmalar ve terör gibi sorunlar ülkemizin kendi iç politikasından, dış politikaya yönelmesine engel olmuştur. Bu sebeplerden Türkî Cumhuriyetlerin, ülkemize olan davet ve taleplerine yeterince cevap verilememiştir. Her ne kadar bölgede Türkiye'ye pozitif bir bakış olsa da, yeterli alakanın bu coğrafyaya verilememesi, bu ülkelerin ihtiyaçlarının karşılanması farklı arayışlara yönelmelerine neden olmuştur. Rusya'nın BDT aracılığıyla bölgedeki gücünün sürmesi ve Batılıların bu topraklara yatırımları Türkiye'yi ikinci plana atmıştır.

Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlık sonrasında yaşadığı sınır sorunları ülkelerin ekonomik gelişmelerinin büyük oranda etkilemiştir. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi 1992 yılında Ermenistan tarafından ilhak edilmiştir. Bu bölgelerdeki sanayi tesisleri, tarım alanları ve ticaret yolları Ermenistan kontrolüne geçmiş ve Azerbaycan'ın Türkiye ile olan sınır bütünlüğü kesilmiştir. Dağlık Karabağ toprakları her ne kadar büyük bir ekonomik unsur olmasa da yeni kurulmuş ve büyüme adımları atan Azerbaycan için gerek milli gerek manevi gerekse ekonomik sorunlara neden olmuştur. Türkiye, Azerbaycan'a olan desteğini 1993 yılında Alican sınır kapısını tek taraflı olarak kapatarak ve Ermenistan ile diplomatik ilişkilerini sonlandırarak

göstermiştir. Yine Türkiye tüm uluslararası platformlarda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü savunmuş ve Ermeni işgalini her fırsatta kınamıştır.

Kırgızistan ve Özbekistan topraklarının paylaşımı esnasında demografik yapı göz ardı edilerek toprak paylaşımının yapılması bugüne kadar pek çok kişinin ölümüyle sonuçlanan çatışlara neden olmuştur. Bölgede yaşayan pek çok farklı ülke vatandaşlarının bu çatışmalarda maddi, manevi ve bedenen zarar görmesi siyasi ve diplomatik krizlere de neden olmuştur. Türkiye'nin ara bulucu rolü ülkelerin ve grupların üzerinde etkili olmuş ve bölge istikrarına katkı sağlamıştır.

Türkiye'nin Türkî Cumhuriyetlerle olan bağları etnik, milli, manevi ve dini altyapıda kısa süre önemli bir gelişim göstermiştir. Ancak bu ülkelerin serbest piyasa sürecini ancak 2000'li yıllarda tamamlayabilmiş ya da büyük ölçüde geçiş yapabilmişlerdir. Dolayısıyla sağlıklı ekonomik verilerin paylaşımı bu tarihten itibaren gerçekleştirilebilmiştir. Türkî Cumhuriyetler sahibi oldukları doğal maden kaynaklarını (özellikle hidrokarbon ürünleri ve değerli madenler) ülke sanayisinin ve iktisadi kalkınmanın temel unsuru olarak kullanmışlardır. 2008 yılında yaşanan küresel kriz, bu ülkeleri de büyük oranda etkilemiştir. Türkiye ile olan karşılıklı ticarete bu krizden büyük oranda etkilemiştir. Öyle ki ticaret hacmi ülkeden ülkeye %50'ye yakın bir azalma göstermiştir. 2012 yılında Rusya'da başlayan ekonomik sorunlar BDT üyesi diğer ülkelerinden büyük oranda etkilenmesine neden olmuştur. 2015 de yaşanan küresel petrol krizi de, en büyük ihracat petrol olan Türkî Cumhuriyetlerin büyük sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Tüm bu sebepler ülkelerin arz-talep seviyelerinde değişiklikler meydana getirmiştir. Türkiye'nin bölgeye olan ihracı ve bölgeden olan ithalatı tüm dünya ile paralel olarak değişiklik göstermiştir. Özellikle yakın dönemde Türkiye'nin, bu coğrafyaya verdiği önemin artması, bölge ülkeleri tarafından pozitif karşılanmış ve aynı ilgi Türkiye'ye gösterilmeye başlanmıştır. Türk mallarına olan ilginin artmasında Türk ürünlerinin uygun fiyat ve yüksek kalite gibi faktörleri etkili olmuştur. Türkiye ile Türkî Cumhuriyetleri arasındaki bağların artması ekonomik gelişimi de arttırmıştır. Türkiye bu ülkelerin ihracat ve ithalat sıralamalarında neredeyse tamamında ilk 10 ülke arasında yer almıştır. Etnik ve kültürel bağlar, ekonomik bağlarla pekişmiştir. TİKA, kamu kuruluşları ve sivil toplum kuruluşları ile Türkî Cumhuriyetlerde yapılan faaliyetler, bu ülkelerde Türkiye'ye olan bakışın gelişmesinde büyük önem arz etmiştir. Türkiye'nin 20. yüzyıl başlarından itibaren gösterdiği ekonomik gelişim, Türk halkları içinde güç olmuştur. Türkiye gerek iktisadi gerekse

ticari bilgi birikiminin bu ülkelere aktarılması için çeşitli programlar düzenlemiş, lider bir rol üstlenmiştir. 2009 yılında kurulan Türk Konseyinin yakın zamanda faaliyetlerini arttırmış ve karar alıcı mekanizma olarak işleyişini sürdürmüştür.

Ancak Türkî Cumhuriyetlerine olan ticarete genel olarak benzer problemlerle karşılaşmaktadır. Vize ve gümrük sorunları bunlardan bazılarıdır. Gümrük kapılarında Türk nakliyecilerinde talep edilen şartlar, bürokratik işleyişin kısa ve yapıcı olmayışı, yasal prosedürlerin zorlayıcılığı hukuki boşluklar ticarete zarar vermektedir. Yine vergi tarifelerinin yüksek olması ve rüşvetin yaygın olması Türk müteşebbislerin önündeki engellerdendir.

Bu ilkelerle ikili ticaretin önündeki bürokratik engellerin kaldırılması, vergi ve tarifelerle alakalı düzenlemelerin yapılması, gerekirse hukuki desteğin verilmesi gerekmektedir. Türk müteahhit ve yatırımcıların bu ülkede gereken finansman konusunda yaşadıkları sıkıntılar, yapılacak yatırımların büyüyüp gelişmesini engellemektedir. Bu yüzden Türk bankalarının bu coğrafyalarda aktif rol üstlenmesini sağlamak gerekmektedir. Bunun yapılamaması durumunda da Türk Konseyi ya da farklı kuruluşlar aracılığıyla ortak bir bankanın kurulması sağlanmalı hem Türkî Cumhuriyetlerde yatırım yapan Türkler için hem de Türkiye'ye yatırım yapan Kafkas ve Orta Asya Türkleri için finansman desteği sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abazov, R. (2002) *Sovyet Sisteminde Kırgızistan: Milli Devletin İnşası ve Milli Kimliğin Doğuşu*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Abdiyeva, R. ve Çetintaş, H. (2017). Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Kırgızistan Örneği. *Optimum Yönetim ve Ekonomi Bilimleri Dergisi*. 4(1), 19-34.
- Adana Ticaret ve Sanayi Odası, (2020). *Kırgızistan Ülke Raporu*. İhracat Destek Komitesi.
- Aizhan, K. ve Madiyarova, D. (2013). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Gelişme: Kazakistan Örneği. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 4(2), 20-31.
- Akengin, H.(04.06.2018). *Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme*. 11.09.2019, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/51253/turk_dunyasi_ve_orta_asya_turk_cumhuriyetleri_uzerine_jeopolitik_bir_degerlendirme.
- Akengin, H. (2017). Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 1-11.
- Alagöz, M., Yapar, S. Ve Uçtu, R. (2004). Türk Cumhuriyetleri İle İlişkimize Ekonomik Açından Bir Yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 59-71.
- Alkan, H. (2011). *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*. Ankara: Usak Yayınları.
- ARAS, O., Dedeyev, B., Yılmaz, R. ve İbayev, B.(2008). *Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz*. Bakü: Kafkasya Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arısoy, E. (2011). Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan. *Uluslararası Toplantı*, 5-6 Ekim 2011, Ankara, 232-238.
- Arslan, K. (2014). *Dış Ticaret Politikaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ashimova, Z., İnançlı, S. ve Konak, A. (2015). Türkiye Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 111-124.
- Aslanlı, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 15-27.
- Aşçı, S. (2016). Piyasa Ekonomisi ve Türk Cumhuriyetleri: SSCB'nin Dağılması Sonrasındaki Süreç Üzerine Bir Değerlendirme. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 57-72.
- Baigonuhova, D. ve Ganiev C. (2011). *Kırgızistan Dış Ticaret Sorunları*. https://www.researchgate.net/profile/Damira_Baygonusova/publication/337876582_Foreign_Trade_Problems_of_Kyrgyzstan/links/5e0afc82299bf10bc3851cf0/Foreign-Trade-Problems-of-Kyrgyzstan.pdf (Erişim Tarihi: 18.06.2020), 56-60.
- Baranbayeva, G. (2004). SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Cumhuriyetinde Genel Durum. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 1(1), 20-41.
- Bayraktutan, Y. (2003). Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(2), 175-190.
- Bişkek Ticaret Müsteşarlığı. (2013). *Kırgızistan Yatırım Ortamı Raporu*. Bişkek.

- Bocutoğlu, E. (2012). *İktisadi Düşünceler Tarihi* (2. Baskı) içinde(71-74). İstanbul: Murathan Yayınevi.
- Bulut, R. (2014). SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonunda Serbest Piyasaya Geçiş. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 7-19.
- Bulut, R. (2015). Türkiye-Kazakistan Ekonomik İlişkiler. *Göller Bölgesi Ekonomi ve Kültür Dergisi*. 3(33), 55-59.
- Bulut, Y. (2016). Bağımsızlıktan Günümüze Kırgızistan Ekonomisi. *Göller Yöresi Ekonomi ve Kültür Dergisi*. 4(37), 37-40.
- Çağlar, A. (2018). Kazakistan'da Devlet, Dini Yaşam ve Toplum. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 71-85.
- Çelik, K. (2008). *Dış Ticaret Politikaları ve Uluslararası İktisat*. (4. Baskı). Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Çelik, K., Kalaycı, C. ve Sandalcılar, R. (2010). *Dış Ticaret İşlemleri Yönetimi*, (6). Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Çiçek, D. ve Çiftçi, E. (2019). Prof. Dr. Hasan Olalı Turizm Kitaplarında Yer alan Atıfların İncelenmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2), 58-67.
- <https://data.worldbank.org/country/kazakhstan>, Erişim tarihi: 15.06.2020
- <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=AZ>, Erişim tarihi: 15.06.2020
- <https://data.worldbank.org/?locations=KZ-KG>, , Erişim tarihi: 15.06.2020
- DEİK. (2012). *Kırgızistan Ülke Raporu*. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Türkiye ve Türk-Bölge Cumhuriyetleri Arasında imzalanan Özel İhtisas Komisyonu Raporu* (No:2511-529). 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT, Ankara.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu . (2012). *Özbekistan Ülke Raporu*. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012). *Özbekistan Ülke Raporu*. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2013). *Azerbaycan Ülke raporu*. Dış ekonomik İlişkiler Kurulu.
- Dışişleri Bakanlığı. (15.08.2020). *Orta Asya Ülkeleri İle İlişkiler*. 25.05.2020, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa>.
- Dikkaya, M. ve Bora, A. (2006). Çağdaş Kazakistan'ın Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Yeri. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*. 1(2), 111-112.
- Dukambayeva, A. (2011). *Enerji Politikaları Bağlamında Kalkınma Perspektifinden Türkiye-Kazakistan Ekonomik İlişkileri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Egeli, H. ve Özen, A. (2008). Kırgızistan Mali Sisteminin Yeniden Yapılandırılması Çerçevesinde Bütçede Reform Arayışları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(19), 13-31.

- Ekinci, İ. (2016). *Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye Özbekistan ve Türkiye-Tacikistan İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Galatasaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul.
- Ekşi, M. (28.06.2009). *Türkiye'nin Asya Politikası*. 11.09.2019, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/3523/turkiyenin_asya_politikasi.
- Emsen, Ö., Kuşçu S. ve Sarsılmaz, F. (2003). Phillips Eğrisi Analizi ve Geçiş Ekonomilerinden Kırgızistan Üzerine Uygulama. *Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. (2), 81-99.
- Engin, M., Agi, F. ve Devle, N. (1976). *Kazak ve Tatar Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Engin, M., Agi, F. ve Devle, N. (1976). *Kazak ve Tatar Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erdoğan, N. (2017). Tanap Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi. *Ömer Halis Demir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 10(3), 10-26.
- Ersen, S., Ersungur, Ş ve Özdemir, D. (2011). *Orta Asya ve Kafkas Geçiş Ekonomilerine Genel Bir Bakış* (3). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ersungur, M., Kızıltan, A. ve Karabulut, K.(2007). Türkiye ile Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Analizi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (35), 294-295.
- Ertürk, E. (1996). *Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar* (2). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Ganiyev, J. (2015). Kırgızistan ve Kazakistan'da Dış Ticaret, Döviz Kuru ve Ekonomik büyüme Arasındaki İlişki. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5(3), 89-101.
- Gökçalp, F. (2000). Liberalizasyon Sürecinde Türkiye'de Dış Ticaret Hadlerinin Trendi Ve Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmelerin Gelir etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 49-65.
- Gömeç, S. (2007). Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1(1), 114-131.
- Gülmez, A. ve Huseynli S. (2019). Enerji İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Azerbaycan Örneği. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 9-23.
- Günay, E., Türkmen, S. ve Özbek, S. (2018). İktisadi Düşünce Üzerinde Doğa Bilimlerinin Etkisi, Klasik Fiziğin İktisadi Alana İlk Uyarlanması: Fizyokrasi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 41-66.
- Güngör, B.(2016). *Post-Komünist Geçiş Sürecinde Dünyada ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Kalkınma Çabaları ve Sonuçları*. İstanbul: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları.
- Güngörmüş, G. (2005). Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Kırgızistan: Sorunlar. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 5-9 Haziran 2005, Calalabad, 245-253.
- Hekimoğlu, F. (2018). 20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan'da Yaşanan Açlık Felaketi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15), 189-207.
- <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, Erişim Tarihi: 21.04.2019.

<http://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 05.02.2019.

<http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 14.02.2019.

<http://www.mfa.gov.tr/kyrgyzistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 28.02.2019.

<http://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 27. 02. 2019.

<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 16.03.209.

<http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 11.03.2019.

<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808>, Erişim Tarihi: 04.04.2019.

<https://tr.investing.com/commodities/crude-oil>, Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan>, Erişim Tarihi: 02.01.2019.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan>, Erişim Tarihi: 19.01.2019.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kyrgyzistan>, Erişim Tarihi: 27.01.2019.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Ozbekistan>, Erişim Tarihi: 13.02.2019.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Turkmenistan>, Erişim Tarihi: 25.02.2019.

<https://www.hazine.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Anasayfa-Borc-Gostergeleri-Sunumu>, Erişim Tarihi: 25.06.2019.

<https://data.worldbank.org/?locations=KZ-KG-TM>

<https://www.oecd-ilibrary.org/development/central-asia-since-1991>.

<https://www.stat.gov.az/>, Erişim Tarihi: 30.03.2019.

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c031%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c031%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c3%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c398%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c417%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c417%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c795%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c795%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c860%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c860%7c%7c792%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim tarihi: 15.12.2020).

Huseyn, R. (2011). Azerbaycan'da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Verimliliği ve Tarım. *Bilig Dergisi*, (59), 147-66.

Ismayılov E. ve Budak, T. (07.04.2015). *Bağımsızlık sonrası Özbekistan'ın Enerji Politikası*. 15.09.2019.,
file:///C:/Users/user/Downloads/Bagimsizlik_Sonrasi_Ozbekistan_in_Enerji.pdf.

İnal, İ. (2017). Özbekistan Ülke Raporu. *Çerkezköy Ticaret ve Sanayi Odası*, 1-13, 15.12.2020,
https://www.cerkezkoytso.org.tr/uploads/docs/ozbekistan_ulke_raporu___mayis_2017.pdf

İnat, K., Duran B, ve Ataman, B. (Ed.). (2010). *Dünya Çatışmaları Çatışma Bölgeleri ve Konuları* (4). İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.

İncekara, R. ve İncekara B. (2015). Avrasya Ekonomik Birliği ve Politik Ekonomik Etkileri. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 111-129.

Kalaycı, İ. (2013). Kafdağı'nın Önündeki Ekonomi: *Modernleşen Azerbaycan*. *Avrasya Etüdleri* (43), 27-56.

Karaağaçlı, A. (2009). *Manasın Torunları*, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=323:manasin-torunlari&catid=83:analizler-ortaasya&Itemid=149 (Erişim Tarihi: 12.12.2018).

Karaağaçlı, A. (2010). Son Olaylar Işığında Kırgızistan. *2023 Dergisi*, (109)

Karaağaçlı, A. (2013). Orta Asya Devletlerinde Siyasal İstikrar ve Ekonomik Gelişmenin Karşılıklı Etkileşimi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 0(20), 170-179.

Karaca, N., Aydoğdu, B. ve Bozkırlı, O. (2016). *Azerbaycan Ülke Raporu*. Serhan Kalkınma Ajansı, İstanbul: İlbey Matbaa.

Karaca, N., Aydoğdu, B. ve Bozkırlı, O. (2016). *Azerbaycan Ülke Raporu*, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı. İstanbul: İlhanbey Matbaa.

- Karlık, R. (2013). *Uluslararası Ekonomi Teori Politika*, (10). İstanbul: Beta Yayınevi.
- Kazgan, G. (1974). *İktisadi Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi* (14). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Konca, K. (2012). *Kazakistan Ülke Raporu*, Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara.
- Konya Ticaret Odası, (2019). *Kazakistan Ülke Raporu*, Etüd Araştırma Servisi. Konya.
- Konya Ticaret Odası. (2008). *Türkmenistan Ülke Raporu*. Dış Ticaret Müdürlüğü. Konya.
- Konya Ticaret Odası. (2017). *Özbekistan Ülke Raporu*. Dış Ticaret Müdürlüğü. Konya
- Kumbaracıbaşı, O. (1972). Uluslararası Ekonomik Kıyaslamalarda Kişibaşına Düzeltilmiş Sosyal Hasıla Kriteri ve Türk Ekonomisine İlişkin Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(3), 757-769.
- Makhanov, K. (2017). *Kazakistan Ekonomisinde Maliye Politikasındaki Son Eğilimler*. <https://studylibr.com/doc/2752171/kazakistan-ekonomisinde-maliye-politikas%C4%B1ndaki-son-e%C4%9Filimler> (Erişim Tarihi: 25.02.2020).
- Mammadov, İ. (14.06.2018). *Azerbaycan Ekonomisinin Bağımsızlıktan Sonraki Entegrasyon Süreci*. 18.09.2019.
- Merdanoğlu, S. (2012). Bağımsızlığı Yirminci Yılında Özbekistan. *Ekoavryasya Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (17), 74-76.
- Muradova, S. (2010). *Türkiye ve Özbekistan Arasındaki Sosyo-ekonomik İşbirliği*. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/4447/turkiye_ve_ozbekistan_arasindaki_sosyo_ekonomik_isbirligi (Erişim Tarihi: 24.12.2019).
- Murvaeva, D. (2012). Kazakistan'ın Türkiye ile Siyasi, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri. *Bağımsızlığının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye İlişkilerinin Uluslararası Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2012, İstanbul, 245-266.
- Oğan, S. (2001). Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye İle Ekonomik İlişkileri. *Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 41-47.
- Otorbayev, K., İsayev, A., Manaliyeva, J., Harçenko G., Stefanson, M., Robens, N. (1994). *Kırgızistan, Glavneya Radaksiya Kırgızskoy Ensiklopedii*, Bişkek.
- Öke, K. (1997). *Tarihin Süzgecinden Türk Dünyası* (4). İstanbul: İrfan Yayınları.
- Özbay, E. (2019). *Türkmenistan Tarihinde Eğitim Bağımsızlık Din*. İstanbul: Hiperyayın.
- Özcan, A. (2014). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri-Türkmenistan Cumhuriyeti. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 31(4), 11.
- Özdamar, R. (22.04.2010). *Türkiye'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler*. 06.05.2020, <https://www.tuicakademi.org/turkiyenin-orta-asya-politikasi-eksiklikler-ve-oneriler/>.
- Özden M. (2014). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma Olgusunda Dış Ticaretin yeri ve Önemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ.
- Özey, R. (1996). *Tabiatı İnsani ve İktisadi İle Türk Dünyası*. İstanbul: Öz Eğitim Yayınları.
- Özözen, K. ve İbrahimov, A. (2014). Sovyet Sonrasında Yeni Bağımsız Türk Cumhuriyetleri: Sorunlar ve Gerçekler. *Ege Coğrafya Dergisi*, 10(1), 45-54.

- Öztürk, N. (2006). Ekonomide Devletin Değişen Rolü. *Amme İdaresi Dergisi*, 39 (1), 17-38.
- Parkhomchik, L., Şimşek, A. ve Arin, R. (2015). *Türkmenistan Ekonomisi Üzerine Gözlemler ve Ocak 15 Devalüasyonu*. 15.10.2019, https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye-turkmenistan_siyasi_ve_ekonomik_iliskileri_ekonomik_firsat_penceresi_olarak_degerlendirilebilir_mi_bed0ee79-16fb-4b5a-9e7e-d59f112b1b89.pdf.
- Peyrouse, S. (2015). *Die Mitgliedschaft Kirgistan in der Eurasischen Wirtschaftsunion: Eine Vernunftfrage?*. Institut für Europäische Politik, Zentralasien-Analysen, 88, <http://www.laenderanalysen.de/zentralasien/pdf/ZentralasienAnalysen88.pdf>. (Erişim Tarihi: 18.06.2019).
- Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*. Ankara: Platin Yayınları.
- Resullu, R., Aslanlı, K. ve Veliyev, C. (2012). *Azerbaycan-Türkiye: Doslu, Kardeşlik ve Strateji Ortaklığı*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Sancak, İ. (2018). Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 57-71.
- Saray, M. (1993). *Türkmen Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.
- Sarsılmaz, F. (2003). *Kırgızistan'ın Makroekonomik Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Manas Üniversitesi. Bişkek.
- Seyidoğlu, H. (2017). *Uluslararası İktisat Teori Politika Ve Uygulamaları*. (21. Baskı) İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Solak, F. (2003). Kırgızistan'da Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye İle İlişkiler. *Yeni Türkiye Dergisi*, 19(1), 566-577.
- Sönmez, S. (2013). Özbekistan Dış Politikasını Oluşturan Temel Faktörler. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13(2), 387-415.
- Süleymanov, E. ve Hasanov F.(2013). Azerbaycan'ın Türkiye'nin Enerji Sektörüne Yatırımlarının Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerindeki Rolü. 3. *Uluslararası Anadolu Ekonomi Konferansı*, 27-28 Aralık 2019, Eskişehir, Türkiye.
- Sykes, P. (1995). *A History Of Persia*. London.
- Şimşir, B. (2012). Azerbaycan: Kızılordu'nun Azerbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi (Ocak 1990). *Atatürk Dergisi*, 1 (1), 57-93.
- Takım, N. (2010). Türkiye'de GSYH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2), 1-16.
- Demir, M. (2020). Ticaret yoğunluğu analizi: Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 47 (2), 291-308.
- https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye-turkmenistan_siyasi_ve_ekonomik_iliskileri_ekonomik_firsat_penceresi_olarak_degerlendirilebilir_mi_bed0ee79-16fb-4b5a-9e7e-d59f112b1b89.pdf.
- Turan, G. ve Dinç, A. (2015). *Bolşevik Esaretinden Enerji İmparatorluğuna Türkmen İktisat Tarihi* (8). Ankara: Gazi kitapevi.

- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2009). *Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma* (6). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Ünsal, E. (2005). *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadı*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Veliyev, D. (2009). Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), 103-110.
- Yakubovskiy, A. (2002). Altın Ordu ve Çöküşü. (H. Eren, Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yorulmaz, F., Solak, F., Avşar, Z. ve Yorulmaz, A. (1994). *Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Yücememiş, B., Arıcan, E. ve Alkan, U. (2017). Türkiye-Özbekistan-Kazakistan Ekonomik İlişkileri ve Bankacılık Sistemi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*. 9(17), 161-203.
- Yüksel, E. ve Sarıdoğan, E. (2011). Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R. Krugman'ın Katkıları. *Öneri Dergisi*, 9(35), 199-206.

